

83.3(5Уз)
А49

С. АЛИЕВ

ЎЗБЕК КОМЕДИЯЛАРИ

FF0000014650

"ЎЗБЕКИСТОН"

№ 20613

83.3 (5 1/3)

A-49

Ашев Саг

4250к компания

Риммет 8587

"4250к компания"
J

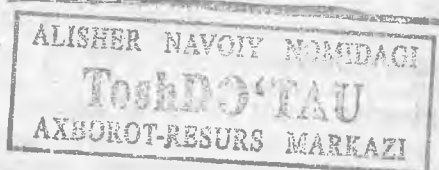
83.3 (5У3)
А 49

САИД АЛИЕВ

ЎЗБЕК КОМЕДИЯЛАРИ

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги олий ўқув юрглари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этган*

20683

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1997

83.3Ўз
А49

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Масъул муҳаррир: САФО МАТЖОН

Тақризчи: Ғайрат Муродов — филология фанлари
номзоди, БДУ доценти

Муҳаррир: З. Каримова

Алиев С.

Ўзбек комедиялари: Олий ўқув юртлари учун ўқув
қўлланма // Масъул муҳаррир: С. Матжон/. — Т.: Ўзбекистон,
1997. — 144 б.

Ушбу қўлланма олий ўқув юртларининг филология факультети талабалари ва адабиётшуносларга мўлжалланган. Унда ўзбек драматургиясида диққатга сазовор бўлган «Майсаранинг иши», «Юрак сирлари», «Тобутдан товуш», «Тошболта ошиқ», «Парвона», «Келинлар қўзғолони», «Темир хотин» сингари комедиялар таҳлил этилади. Булардан ташқари жуда кўплаб бошқа комедиялар ҳақида фикр билдирилади, уларнинг фазилат ва нуқсонлари кўрсатилади, ўзбек драматургиясидаги ўрни ва аҳамияти очилади.

ISBN 5-640-02223—X)

ББК 833 Узя73

№ 160—97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

А 4702620206—15 97
М351(04)97

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1997

К И Р И Ш

Ўзбек комедияларининг жанр жиҳатидан таснифи ва таҳлилига киришишдан олдин ўзбек адабиётшунослигида ҳажв, адабиётшуносликка рус тили орқали Ғарб адабиётшунослигидан кириб келган сатира ва юмор атамалари, уларнинг турли даврдаги талқинлари тўғрисида фикр юритиш зарурдек кўринмоқда.

Ғарбда Аристотель ва Гегель, Шарқда А. Фирдавсий ва Алишер Навоийдан то ҳозирги давргача бўлган доғришмандлар, шоирлар, ёзувчилар ҳажв ёки сатира ва юмор атамаларини қўллаб, ўзларича талқин қилиб келишмоқда. Мазкур талқинларда муштаракликлар ҳам, тафовутлар ҳам бор. Бу эса англашмовчиликларга олиб келиши табиий.

Сатира ва юморнинг бир-биридан фарқи нимада? Ўзбек тилида ҳажв фақат сатира маъносини билдириб келадими ёки юморни ҳам ўз ичига қамраб оладими? Юмор атамасини ўзбек адабиётшунослигида таржима қилмай бериш керакми ёхуд унинг ўрнини босадиган биров атама қабул қилиш шартми? Бундай баҳслар илгарилари ҳам бўларди. Назаримизда, ўзбек тилига давлат мақоми берилгач, бу масалага аниқлик киритиш илм-фан ва халқ таълими тараққиёти учун зарур ишлардан бўлиб қолди.

Абулқосим Фирдавсий (935—1025) ўзининг жаҳонга машҳур «Шоҳнома»сини менсимаган Султон Маҳмуд Газнавийдан қаттиқ ранжиб, унга қарши ҳажв ёзади. Шуида «ҳажв» сўзи ўрнида «ҳижо» сўзини ишлатади:

Ки шоир ранжад бигўяд ҳижо,
Бимонад ҳижо то қиёмат ба жо

Т а р ж и м а с и:

Ранжиган шоир ҳажв яратса агар,
Янграр у қиёмат кунига қадар.

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Демак, А. Фирдавсий яшаган ва ундан кейинги даврларда араб ва форс-тожик тилларида «ҳажв» (ҳажв — арабча сўз бўлиб, масхаралаш маъносини англатади. Қаранг: Фарҳанги забони тожики. 2-жилди. Москва. 1969, 742-бет) сўзи билан бир қаторда «ҳижо» (ҳижо — арабча сўз бўлиб, масхаралаш ва бўғин маъноларини англатади. Уша луғат, 748-бет) сўзи ҳам бировни масхаралаш, унинг устидан кулиш маъносида қўлланилган.

Гап ҳижо ва ҳажв атамалари ҳақида бораётган экан, XI асрда яшаб ижод қилган бошқа форс-тожик шоири — Унсурулмаолий Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ўз ўғлига васият қилиб қолдирган фикрларини келтирамиз: Кайковус ўз ўғлига: агар шоир бўлсанг, маддоҳ бўлма, ҳақиқатни ёз дейди. «Ғазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳ ёзишда бақувват ва баландҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеърни билиб ёзгил. Агар одамда қаҳрамонлик бўлмаса, уни шижоатли, баҳодир деб мақтамагин...» (Қобуснома. Тошкент. 1967, 113-бет. Форс-тожик тилидан Огаҳий таржимаси. Тақдим С. Долимовники).

Қизиги шундаки, ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини кўрган Кайковус жуда эҳтиёткорлик билан ўғлига ҳижо (ҳажв) ёзмагил, дейди («Қобуснома»нинг форс-тожикчадан ўзбекчага таржима қилинган юқорида эслатилган нусхасида таржимон шу насиҳатни қисқартиргани учун мазкур иборани ўз таржимамизда келтирамиз): «Ва ҳижо гуфтан од макун, ки ҳамеша сабуӣ аз об дуруст барнаёяд» («Ва ҳижо айтишга одатланмагилки, сопол кўза ҳаммавақт ҳам сувдан бутун чиқмайди») Бироқ Кайковус ўша бобнинг ўзида фикрини ривожлантириб ҳижо — ҳажвни қандай тушунганлигини билдиради: «Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳнинг тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади...»

Кайковус сўзларидан икки нарсани билиш мумкин:

- 1) ҳажв деб мадҳ (мақтов)нинг тескарисини тушунган;
- 2) ҳажв ёзиш ўша даврда ҳам хавфли иш бўлган.

Ғарб адабиёти ва адабиётшунослигида шу тушунча с а т и р а (с а т и р а — лотинча сўз бўлиб, аралаш деган

миънони англатади. *Элберг Я.* Сатира. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974, С. 340) атамаси остида берилган.

Шарқ адабиёти ва адабиётшунослигида мазах (мазоқ), ҳазил, мутойиба, зарофат, заҳарханда, киноя, пичинг, кесатиш каби атамалар мавжуд бўлишига қарамай, XX аср адабиётшунослигида Ғарбдаги сатира ва юмор атамалари ҳам ҳажв атамаси билан ифода қилиб келинмоқда.

Бизнингча, сатирани ҳажв, юморни ҳазил, мутойиба, зарофат атамалари билан бериш мумкин. Бироқ бу фикр ҳали жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланмаётганидан мазкур тадқиқотимизда биз ҳам юморнинг ўзини ишлатишни маъқул кўрдик.

Сатирада ҳам, юморда ҳам асосий восита кулгидир.

Сатира — аччиқ, ёш қилувчи, ер билан яқсон қилувчи, масхараловчи, заҳарли кулги.

Юмор — енгил, дўстона, табассумли, ҳазиломиз кулги. (Юмор — инглизча *фел* — атвор сўзидан ва лотинча суюқлик сўзидан олинган. Қадимги замонларда кишилар ер юзидаги барча мавжудот тўрт унсур — суюқлик, ўт, ҳаво ва тупроқдан яратилган деб ўйлаганлар. Шунга боғлиқ ҳолда одамларда ҳам тўрт мижоз (темперамент) бор, деб ҳисобланган: ҳўл, иссиқ, қуруқ ва совуқ. Қаранг: *Пинский Л. Е.* Юмор. Краткая литературная энциклопедия. 8-том, М., 1975, с. 1012). Сатирада газаб ва нафрат бор, юморда тегажоқлик, меҳрибонлик, «дўст чангини қоқиш», уни тоза ва табиий қиёфада кўриш ҳисси кучли.

Ҳаётда, халқ оғзаки ижодида, ёзма адабиётда ҳам сатира ва юмор орасида диалектик алоқа бор. Бунинг миъноси шуки, улар баъзан чатишган, қоришиқ ва баъзан бир-бирига зид ҳолда келадилар. Лекин бирон бир асарда қайси компонент нисбатан кўпроқ бўлса, ўша асар аниқловчиси бўлиб келади. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» комедиясида сатира ва юмор арағлашиб келади. Бироқ асар руҳида юмор сатирага нисбатан устулик қилганидан бу комедияни юмористик комедия, дейиш маъқулроқдир. Шунингдек, муаллифнинг «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») комедиясида сатира юморга нисбатан кўпроқ ва салмоқлироқ ўрин олган, шу сабабли асарни сатирик комедия деймиз.

XX аср ўрталарида санъатшунослик ва адабиётшуносликда сатира ва юморнинг бир-биридан фарқи, улар-

нинг объекти ва эстетик моҳини ҳақида баҳслар бўлиб ўтди. Бу баҳслар ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирган муаллифлардан рус адабиётшунослари Я. Элсберг, Ю. Борев, (*Я. Эльсберг. Вопросы теории сатиры. М. 1957; Ю. Борев. О комическом. М. 1957*), Д. Николаев, ўзбек адабиётшунослари Ҳ. Абдусаматов, А. Абдугафуров, П. Раҳимов, Р. Муқимов, Ҳ. Раззоқов (*Ҳ. Абдусаматов. Ўзбек совет сатирасининг баъзи масалалари, Тошкент, 1960; шу муаллиф Ўзбек совет сатираси масалалари, Тошкент, 1968; А. Абдугафуров. Ўзбек демократик адабиётида сатира, Тошкент, 1961. Н. Раҳимов. Ўзбек совет сатираси тарихидан (1917—1959), Тошкент, 1962; Р. Муқимов Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор (Алишер Навоий номидаги Сам ДД асарлари. Ўзбек сатирасининг айрим масалалари. 143-нашр. Самарқанд, 1964; Ҳ. Раззоқов. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор (Фарғона материаллари асосида), Тошкент, 1965*) ва бошқалар ҳар бир тадқиқот предмети — таҳлил доирасига тортилган бадий асарлар ва чекланган замонга боғлиқ ҳолда муаммонинг муайян томонларини ёритишди. Талқинда янгилик ҳам, анъанавийлик ҳам, тафовут ҳам, қарама-қаршилик ҳам йўқ эмас. Масалан, Юрий Борев ўзининг «Комедиявийлик ҳақида» деган китобида қизиқарли фикрларни баён қилади. Унинг фикрича, сатира кўпроқ салбий ҳодисаларни фош қилишга қаратилса, юмор асосан ижобий ҳодисаларга қаратилади. («Оттенком смеха, отличным от сатиры является юмор. Он применяется... главным образом к положительным в целом явлениям» (Эслатилган асар, 137-бет). Борев сатира ва юмор фарқини чалкаштириб юборади. Унинг фикрича, нуқсонларни фош қилувчи асарларда кулгисиз ҳам сатира бўла олади. (О комическом. М., 1957 й. 126-бет). Бошқа бир масалада ҳам унинг фикрига қўшилиб бўлмайди: унинг қарашларида баъзан танқид билан сатира ўртасида фарқ йўқолади (Ўша асар, 134-бет).

Ўзбек сатирашуносларининг баъзи асарларида сатира, юмор, ҳажв, комедия каби атамаларни ишлатишда чалкашликлар бир-бирига мантиқан мос келмайдиган талқинларни учратамиз. Мисол учун икки кўчирма келтириб, уларни шарҳлаймиз.

«Ўзбек совет драматургиясининг биринчи асари Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси бўлса, ўзбек совет комедиясининг, демак сатирасининг ҳам биринчи асари шу авторнинг «Тухматчилар жазоси» (1918) номли икки

пардали комедиясидир» (*Н. Раҳимов, Ўзбек совет сати-раси тарихидан (1917—1959), Ташкент, 1962, 26-бет*).

Бунда сатира ва комедия атамалари орасидаги фарқ ювилиб кетган.

Гарчи, Ойдиннинг «Ямоқчи кўчди» ҳикояси харак-тер эътибори билан сатирик асар бўлмаса-да, унда айрим ҳажвий ўринлар (масалан, Эргаш ямоқчининг хотини образида) учрайди. Талантли адибамиз Ойдин ўзбек совет сатирасини кўпроқ юмористик об-разлар билан бойитди» (*Н. Раҳимов. Ўша асар, 88-бет*).

Нима бу, сўз (аниқроғи атамалар) ўйиними? Бирин-чи мисолда аввал сатира кейин ҳажв атамаларини қўллаш, улар бошқа-бошқа фикрни англатади, деган маънони билдирмайдими? Бунда ҳажв ўрнида сати-ра ёки юмор атамасини ишлатиш мантиқан дурустроқ бўлмайдими?

Сатиранинг носатирик асарлардан (энос ва драма-дан) фарқи ҳақида гап борганда бундай асарлардаги конфликтнинг ўзига хос хусусиятларига тўхталмоқ зарур. Бу назарий масала сатирашунос олим Д. П. Нико-лаевнинг «Кулги — сатира қуроли» деган тадқиқотида яхши ёритилган. Д. Николаевнинг фикрига кўра, эник на драматик асарларда конфликт эскилик билан янги-лик, салбий кучлар билан ижобий кучлар, қолюқ ҳоди-салар билан илғор ҳодисалар ўртасидаги қарама-қарши-ликларда бевосита, очикдан-очик давом этади. Сатирада эса, ҳажвий конфликт, бу бирон ҳодисанинг, ижтимоий тин ёки тинларнинг идеал билан зиддиятлари орасида давом қилади, бундай қарама-қаршилик ҳодисанинг ёки тиннинг шакли билан моҳияти ўртасидаги қарама-қар-шиликдан келиб чиқади (*Д. Николаев. Смех — оружие сатиры. М., 1962 й. 67-бет*).

Масалан, «Ревизор»да пойтахтдан келган олифта Хлестаковни зоҳирига қараб терговчи деб қабул қили-нади. У аввалига буни тушунмай қўрқади, кейин пай-қаб қолгач, ўзини кутиб олган шаҳар ҳоқими ва амал-дорларнинг анқовликларидан фойдаланиб, бир оз давр суради.

Шаҳар ҳоқими ва унга тобе амалдорлар аслида (иде-алига кўри) оқил, адолатли, самимий, тадбиркор бўлишлар-и керак. Бироқ реал ҳаётда улар тутган мавқеларига мувофиқ эмаслар: майдагап, ғийбатчи, худбин, қўрқоқ, ноамимий, юқори мансабдорларга нисбатан хушомадгўй, итоғитдагиларга нисбатан қўпол ва адолатсиз зотлардир.

Бу амалдорларнинг зоҳири билан ботини ўртасида қарама-қаршилиқ комедия сюжетини ҳаракатга келтирган кучдир. Н. В. Гоголь «Ревизор»да амалдорлар муҳитидаги реалликнинг идеалга зидлигини кулги воситасида фош қилади. «Майсаранинг иши»да эса асли вазифалари шариятни ҳимоя қилиш бўлган Қози, Аълам ва Ҳидоят махсумларнинг ўзлари шу шарият талабларини энг қўнол шаклда поймол қилишади.

Сатирик конфликтли сюжетлар икки типда бўлади Д. Николаев. Смех — оружие сатиры (100-бет); 1) *салбий персонажларнинг ўзаро конфликтга асосланган сюжетлар*. Бундай асарларда сатирик персонажлар ҳам ўзларини, ҳам бир-бирларини фош қилишади. Масалан, «Ревизор»да Хлестаков, Антон Антонович Дмухановский (шаҳар ҳокими) ва амалдорлар ҳам ўзларининг майдачуйда одамлар эканликларини, ҳам бир-бирларининг нуқсонларини фош қилишади; 2) *салбий ва ижобий персонажларнинг бир-бирига қарши қўйилишига асосланган конфликтли сюжетлар*. Масалан, «Майсаранинг иши»даги сюжет. Бу типдаги конфликтли сюжетда биринчи типдаги салбий персонажлар ҳам ўзларини, ҳам бир-бирларини фош қилишади. Шу билан бирга, салбий қаҳрамонларни фош қилишда ижобий персонажлардан ҳам фойдаланилади. «Тобутдан товуш» комедиясида Қори, Сухсуров, Нетайхон ва Юсуфлар бир-бирларини ва ўз башараларини очиб кўрсатадилар. Шу билан бирга, милиция капитани Наврўзов, Обиджон, Ҳожар каби ижобий персонажлар Сухсуров ва унинг тарафида турганларни фош қилишади.

Қисқа қилиб айтганда, сатирик, шу жумладан комик конфликт, халқ ибораси билан айтганда «оти улуғ, супраси қуруқ» кишилар ўртасидаги конфликтдир.

Ўзбек театршунос олими Мухсин Қодиров китобларидан бирида сатира ва юмор ҳақида фикр билдиради: с а т и р а к у л г и с и — «газабли заҳарханда», юмор кулгиси — «таркибида танқид бўлса-да, дўстона ва хайрихоҳ кулгидир» (М. Қодиров. «Ўзбек халқ оғзаки драмаси». Тошкент, 1963 й., 113-бет). Бу фикрга қўшилган ҳолда шуни қайд қилиш керакки, танқид фақат сатира таркибида бўлибгина қолмай, юмор таркибида ҳам бўлади.

Мазкур тадқиқотнинг бош предмети ўзбек комедиялари бўлганидан комедия атамасига ҳам тўхталиш керак.

Комедия драматик турнинг бир жанри (жинси)

бўлиб, шахслар ва уларнинг муҳитидаги ҳодисаларни кулгили руҳда акс эттирадиган сахна асаридир. (Комедия — юнонча сўз бўлиб, комедия — қувноқ оломон маъноларини англатади. (Қаранг: Словарь литературоведческих терминов. Редакторы — составители Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев, М., 1974, с. 140).

Комедия сюжетини ҳаракатга келтирадиган воситалардан бири комик конфликт ёки коллизия бўлса, бошқаси интригадир. Интрига атамасининг муқобиллари ни адабиётшунос Бердиали Имомов ўзининг тадқиқотларида ф и т н а, и ф в о, ҳ и й л а - н а й р а н г каби ўзбекча эквивалентлар билан белгилайдики, бу ташаббусни қўллаш керак (*Б. Имомов. «Ҳаёт ва драматик конфликт»*. Тошкент, 1968 й).

XX асрда КПСС адабиёт ва санъат аҳлидан коммунистик партиявийлик ва синфийлик мавқеида туриб ижод қилишни талаб қилди. Хусусан бу талаб шўро даврида буйруқ кучига эга бўлди. Шу буйруққа итоат қилмаган ижодкорлар таъқиб остига олинди. Асосий диққат синфийлик ва партиявийликка қаратилгач, реал воқеликдан узилган, уйдирмалар билан тўлиб-тошган схематик асарлар пайдо бўлдики, улар китобхонлар дидини ўтмаслаштирди. Ундай асарларда чинакам бадиийлик, жонбадорлик йўқ даражада эди, муаллифлар поэтика масалаларидан — бадиий шакл, қизиқувчанлик, оригинал сюжет, композиция, конфликт, интрига, афсона элементларидан, бадиий ва жонли тил хазинасидан кам фойдаландилар. Оқибатда сахнада узоқ турмайдиган, кишиларни театрдан совутадиган сахна асарлари кўпайиб қолди. Масаланинг эстетик томони, умуминсоний ғоялар, фикрлар ранго-ранглиги ва ҳис-ҳаяжонни санъатга хос бадиий либосда бериш ҳақида кам қайғурилди. Мана, 90-йилларга келиб ўша пьесаларнинг кўпчилигини сахнага қўйиб бўлмайди.

Мумтоз драматургларнинг, шу жумладан, комедиянависларнинг асарларини эса бу кун ҳам бемалол сахнага қўйиб бўлади. Масалан, француз комедиянависи Ж. Б. Мольернинг (1622—1673) «Тартюф», «Зўраки табиб» ва бошқа комедияларини сахнага қўйиш мумкин. Уларда синфийликдан кўра умуминсоний қараш ва ҳаёт наздалари ўз аксини топган. «Зўраки табиб» спектаклини 1992 йилнинг 1 февралда Ўзбекистон Рус ёш томошабинлар театри ўзбек тилида республика телевидениеси орқали кўрсатди.

Туйғун, Асқад Мухтор, Сарвар Азимов ва яна бир неча драматургларнинг турғунлик йилларида ёзган асарларини бу кун кўрсатиб бўлмайди. Бу муаллифлар учун муштарак ижодий услуб — бирон партиявий гоёни диққат марказида тутиб, ўша гоёни тарғиб этиш асосий ўринни эгаллайди. Сарвар Азимов «Қонли сароб» пьесасида турли тарихий сабаб билан чет элларга кетишга мажбур бўлганларнинг ҳаммасини «ватангадолар», «фашистларнинг ювиндихўри», «ватан хоинлари» қилиб кўрсатишга бутун кучини сафарбар қилган.

XX аср ўзбек комедиянависида кучли конфликт ва кулгили ҳийла-найранг (интрига)лар, адашиш ёки билмай хатога йўл қўйишга асосланган, узоқ вақт сахнада яшаган комедиялар ҳам оз эмас. «Майсаранинг иши», «Юрак сирлари», «Тобутдан товуш», «Парвона», «Келинлар қўзғолони», «Темир хотин» каби асарларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Ниҳоят икки оғиз сўз атамаларни қўллаш ҳақида.

Ғарб ва Шарқ адабиётшунослигидан ўзбек адабиётшунослигига ўтган атамаларнинг ўзбекча муқобилини топиб ишлатиш жуда қийин. Чунки бу жуфтлар оммалашмаган ва кўпчилик томонидан ўзлашмаган, ўзбек адабиётшунослари эътироф қилиб улгурмаган. Хуллас, кўпчилик бир маънода ишлатмайди. Мисол учун драматизм атамасини олиб кўрайлик. Театр ва драматургияга оид бир қанча тақриз, мақола ва рисолалар ёзган ўзбек адабиётшуноси марҳум Баҳодир Ғуломов ўзининг «Сафдошлар ва издошлар» рисоласида бу атамани «ҳаракат», «амалият», «дард» сўзлари билан беришга ҳаракат қилади. Муаллифни шу атамани касбдошларим эътиросиз қабул қилармикан, деган фикр безовта қилган бўлса керак, у рисоланинг бир ўрнида шундай ёзади: «Амалият» сўзини бу ерда, бундан бошқа жойларда ҳам шартли равишда «ҳаракат» термини ўрнида ишлатамиз. «Бу зарурият кўплаб бир сўзни такрорлай беришдан қочиш учун туғилди». (Б. Ғуломов. «Сафдошлар ва издошлар» (драматургия ҳақида мақолалар). Тошкент, 1980., 25-бет). Шу изоҳдан кейин ҳам рисолада «ҳаракат», «амалият», «дард» билан бир қаторда «драматизм» атамасини қайта-қайта ишлатади.

Драматургия ва театрга оид атамаларни ишлатишда бу сатрлар муаллифи ҳам ўз касбдоши Б. Ғуломов тушган оғир вазиятга тушди, гоҳ Шарқ, гоҳ Ғарб тилларидан ўзбек тилига кириб қолган атамаларнинг ўзбекча

жуфтани топишга уринди, унчалик муомалага кириб улгурмаган атамаларни ишлатишга мажбур бўлди. Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлганлиги шарофати билан фақат адабиётшунослик соҳасидагина эмас, балки фан ва техниканинг барча соҳаларида Шарқча ва Ғарбча атамаларни имконияти борича ишлатиш жараёнини тезлаштирди. Атама ишлатишда беқарорлик анча пайтгача чўзилса керак. Шунга қарамай, бора-бора кўпчиликнинг саъй-ҳаракати ва Жумҳурият ҳукумати қошида тузилган Атамалар қўмитаси бошчилигида бу борада исббий бир хиллик ва барқарорликка эришиш мумкин бўлади деб умид қиламиз.

Хулосада яна бир саволга жавоб бермоқчимиз: умуман ҳажвий, хусусан комедиявий асарлар ҳақида илмий ишлар ёзишга эҳтиёж борми? Атоқли комедиянавис Саид Аҳмад таниқли адабиётшунос Умарали Норматов билан суҳбатда (унинг саволларига жавоб бературиб) бундай деди: «...Ҳажв ҳаётимизни безайдиган, руҳларимизни енгиллатадиган ва шу билан бирга, ҳаётимиздаги иллатларни турткилаб турадиган, йўлдан чиққанларни кўпчилик орасида пўстагини қоқадиган ғоявий қурол ҳамдир. Шунинг учун ҳам биз олим ўртоқларимиздан ҳажв тўғрисида яхши-яхши илмий асарлар яратишларини илтимос қиламиз» (*Саид Аҳмад*. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Тошкент, 1982, 589-бет).

Қўлингиздаги тадқиқотни ҳам муаллиф ўзбек комедиаларининг жанрий таснифи ҳамда мазмун ва шакллариининг таҳлилига бағишлади, Саид Аҳмад айтган вакифининг бир қисмини баҳоли қудрат бажаришга ҳаракат қилди. Унинг ишни қанчалик уддалай олганлигига китобхонлар баҳо берарлар, деган умиддамиз.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинганига беш йил тўлди. Мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида Ҳукумат ва халқ олиб бораётган иқтисодий, сиёсий, маданий тадбирлар ўзининг ижобий самараларини бермоқда. Мустақиллик ғояси фан ва маърифат тараққиётига ҳам кучли ижобий таъсир кўрсатмоқда. Миллий ғоя мазкур тадқиқот учун ҳам йўлчи юлдуз бўлди: комедияларга шу миллий ғоя ва мустақиллик мавқеида туриб баҳо беришга ҳаракат қилинди. Бунинг учун адабий тапқиддаги догматик қарашларга, қатағон сиёсати мавқеида туриб бадиий асарларга баҳо беришларга тапқидий муносабатда бўлинди.

Маълумки, XX асрда ўзбек тилида кичик ва катта

фйяси билан узвий алоқада олиб қарасак, «кулги» атаси билан тадқиқ қилинадиган асарлар рус драматургияси ва Фарбда «фарс» атаси билан юритиладиган жанрга ўхшайди.

Илмий жамоатчилик эътироф қилган адабиётларда фарс — Фарбий Европа ўрта аср театрининг кичик комик жанри сифатида талқин қилинади. У дастлаб Францияда XII асрда вужудга келиб, XIV—XVI асрларда гуллаган ва бошқа халқларда ҳам ривожланган.

Фарб фарсларининг икки манбаи бўлган: а) ибодат гапларига ҳазил гапларни тақиштириш. Атаманинг лугавий маъноси ҳам шунга боғлиқ: фарс французча сўз бўлиб, русчаси «начаю» бўлади. Буни ўзбекча «тақиштираман», «жойлайман» сўзлари билан таржима қилиш мумкин; б) майдон карнавалларидаги масхарабозлик, шўтқаралик, ҳазил-мазоқ элементлари (*А. Д. Михайлов*, Фарс, Краткая литературная энциклопедия. 7- том, 900-бет).

Ўзбек кулги рисолаларининг ўзига хослиги — ўзбек тилининг кулги жилolari — киноя, ҳазил, қочирим, захарханда ва шунинг кабилар ҳамда аския, пайров, сўз ўйини (лутф) ва латифалардан усталик билан фойдаланишдан иборатдир.

Асримизнинг 10—20-йилларида яратилган ўзбек кулги жанри (ўзбек фарслари) мазмунининг ўзига хослиги билан ҳам рус ва Фарб фарсларидан ажралиб туради: ўзбек кулги жанри ўзи яратилган тарихий шароитдаги ўзбек турмуш тарзи, халқ ижтимоий онгини кўрсатишга доир ўй-фикрлари, келажак ҳақидаги орзулари (зулмат — нодонлик ва жаҳолатни қоралаш, зиё-маърифат ва юксалишни тарғиб қилиш орқали миллатни жаҳоннинг илғор миллатлари даражасига кўтариш истаги) билан боғлиқдир. Ўзбек кулги жанрида Афанди латифаларининг руҳи кучли.

Маълумки, Афанди бир латифада жуда доно, ҳозиржавоб шахс (Подшоҳ, Вазир ва Афандининг саёҳатга чиқишлари, Афандини мулзам қилиш учун ўз чакмонларини ечиб Афандига кўтартирганлари ҳамда унга: «Афанди, Сиз бир эшакнинг юкини кўтараяпсиз-а?» дейишлари, Афандининг уларга: «Йўқ, тақсирлар, мен икки эшакнинг юкини кўтараянман» дейиши); бошқа латифада жуда содда, гўл ишонувчан қиёфада кўриниши (Афанди кўчага чиқиб қараса, одамлар бир тарафга эмас, турли тарафга қараб бораётганлари, уйига кириб

таёқни олиб чиқиб, кишиларга «Бир тарафга қараб юринглар деб дағдаға қилиши; буни кўрган бир кишининг келиб: «Афанди, бундай қилманг, ҳамма бир томонга юрса, оғирлик қилиб ер ағдарилиши мумкин», дейиши; Афандининг бунга ишониб, уйга қайтиши ҳамда ёнида қолган хотинига: «Менга яқин келма, уйнинг нариги чеккасида туриб гаплаш, бўлмаса иккимизнинг оғирлигимиз билан уйимиз ағанаб кетади» дейиши) билан фарс қаҳрамонларига яқин туради.

Ган шундаки, бир ёки икки пардали кулгили саҳна асарлари 30- ва ундан кейинги йилларда ҳам ёзилган. Бироқ уларга нисбатан «кулги жанри — (ёки фарс) атамасини ишлатишдан кўра шу даврда муаллифлар, артистлар ва томошабинлар тили ва онгига кириб ўзлашган «комедия» атамасини ишлатиш жоиз. Нега? Бу давр кулгили саҳна асарларида Афанди латифаларининг руҳи деярли сезилмайди. Шунинг учун биз мазкур рисоламиз охирида «Бир пардали комедиялар» бобида улар ҳақида фикр юритиш пиятидамиз.

Ҳозирча ўзбек «кулги жанри» (ўзбек фарслари) таҳлилига ўтамыз.

Абдулла Авлонийнинг (1878—1934) «Адвокатлик осонми?» асарини биринчи ўзбек комедияси деб қараш мумкинми? У қачон ёзилган, саҳнага қўйилган ва босилиб чиққан? Бу ҳақда илмий адабиётларда турлича маълумотлар бор. Ўзбек театри ва драматургияга оид материалларни йиғиб китоб ёзган тарихчи Миён Бузрук Солиҳовнинг қайд қилишича, «Адвокатлик осонми?» 1917 йилда ёзилган ва саҳнага қўйилиб, томошабинлар олқишига сазовор бўлган (Миён Бузрук Солиҳов. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Т., 1935, 83-бет). А. Авлонийнинг педагогик қарашлари ҳақида биринчи илмий рисола ёзган муаллифлар А. Авлонийнинг 1913 йилда «Турон» труппасини тузганлиги, унинг саҳнасига озарбайжон, татар, рус драматургиясидан таржима қилинган пьесалар ҳамда биринчи ўзбек пьесаларини саҳнага қўйганлиги, 1914—1916 йилларда шу труппа Тошкент ва Фарғона водийси шаҳарларида халққа томошалар берганликларида «Адвокатлик осонми?»ни ҳам кўрсатганлигини эслатадилар (*А. Бобохонов, М. Махсумов*. Абдулла Авлонийнинг педагогик фаолияти ва таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари. 1966, 69—70-бетлар). Пьесанинг қўлёзмасидан фойдаланиб унинг мазмунини байи қилган ва бир-икки образларига тавсиф берган те-

атршунос Мамажон Раҳмонов ўзининг китобида бу асарни 1916 йилда ёзилган ва ўша йилнинг сентябрида «Турон» труппаси сахнасига қўйилган, дейди (*М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи* (XVIII асрдан XX аср аввалигача ўзбек театр маданиятининг тараққиёт йўллари). Т., 1968, 342—346-бетлар). Пьеса биринчи марта 1979 йилда нашр қилинди. Уни адабиётшунос Бегали Қосимов босмага тайёрлади ва пьесанинг 1914 йилда ёзилганлигини аниқлади.

Демак, ўзбек комедиографиясининг тарихи Абдулла Авлоний номи ва 1915 йил санаси билан бошланади.

М. Раҳмоновнинг китобида театр тарихи ва айрим сахна асарларига объектив, тўғри талқинлар билан бир қаторда турғунлик даврида тадқиқотчилар йўл қўйган хатолардан бири (санъат ва адабиётнинг синфийлигига керагидан ортиқча тўхталиш)га ҳам ўрин берилган бўлса-да, «Адвокатлик осонми?» асари умуман тўғри баҳоланган. У ёзади: «Адвокатлик осонми?» комедияси Авлонийнинг дастлабки тажрибаси бўлишига қарамай, унинг сюжети бирмунча ихчам ишланган, кулги чиқариш ситуацияларини топа олган, унинг персонажлари ҳам турли миллат ва турли касб эгалари бўлганидан индивидуаллик хусусиятларига эга... шубҳасиз, бу кичик комедия келажакда ўз (ўзбек — С. А.) драматургиясининг яратилиши соҳасидаги илк шарафли қадамлардан бўлиб қолади. (*М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи*, 345—346-бетлар).

«Адвокатлик осонми?» да ўрта савиядаги ўзбек зиёлисининг ўз халқи қолақлиги, жоҳиллиги, ҳуқуқшунослик илмидан хабарсизлигидан норозилиги ўз ифодасини топган. Муаллиф бу ғояни мусулмон адвокати Давронбек ва унга арзга келган мижозлар диалоги орқали беради. Асарда драматизм ва комизм вазиятлари бири-бири билан алмашиб боради. Давронбек чет элда 7 йил ўқиб ўз ватанига қайтган. Бу даврда халқим анча ўсган, юртим анча обод бўлган бўлса керак, деб ўйлайди. Бироқ уйга қайтгач, ҳамон ўша қолақлик ва жаҳолатни кўриб кайфи учади. «Лекин келуб кўраманки, яна эски ҳаммом, эски тос, турган еридан зиғирча ҳам қимирламагон, илгари босмагон, илм ва маорифдан асар йўқ. Эл бутун тошдек қотгон, тараққиёт, маданиятдан нишон ҳам йўқ. Халқ таасуб чуқурига қараб юз тубан кетгон» (*А. Авлоний, Тошкент тонги*, 300-бет).

Пьесада кулги турли йўллар билан туғилади. Дастлаб бу жоҳил даъвогарларнинг ҳукумат қонунлари ва муомаланинг маданий шаклларида хабарсизликларидан, соддалик ва жоҳилликларидан келиб чиқади. Ер сотган деҳқон Худойберди адвокат Давронбекка келиб, ўн муддаосини (ерини тортиб олмоқчи бўлганлар билан можаросини) лўнда қилиб айтолмайди. Унга бир гапни тушунтириш ҳам осон эмас (у кар). Адвокат учун керакли гапларни айтмай, сўзни узоқдан, турмуш икир-чикирларидан, васиқани ўқиб беришдан бошлайди. Бу ҳолат адвокатни зериктиради. Худойберди бир сўм бериб приза ёздирмоқчи бўлади. Адвокат эса каттароқ ишни кутётган эди, шунинг учун зарда билан унга «Соат учда кел, ариза ёзиб бераман», дейди.

Худойберди (ўрнидан туриб, аччиқ ила). Ҳммм... болам! Нимага мунча зарда қиласан? Ман санга текинга ариза ёзуб бер девогманми? Ёзганда пулга ёзуб берасан. Жаҳлинг чиқадурғон бўлса, адвокатлик қилма!.. Ҳммм... болам, адвокатлик осонми? (303)

Адвокатдан мадад сўраб келадиганлардан бири от йўқотган тожик Хушвақт. Унинг тожикча ва ўзбекча сўзларни аралаштириб сўзлаши ҳамда адвокатнинг хизматчиси Абдужабборнинг кесатишлари ҳам кулгилidir. Бир нарча келтирамиз:

Давронбек. Чақир, кирсун.

Хушвақт (кирар). Ассалому алайкум, хўжайин, акулки абдивакат бўлгонсан, биз санинг олдинга келгонмуз. Акунки, хўжайин, маники от йўқотгон. Сан билганки, тавоқдек яғири(нг) бор. Яғиринингни устинга, зангар ёғиндан сургонсан. Буку... кун уч кун бўлди, қайси гўрга кетгонингни билмаймуз. Қидирасан, қидирасан,— тополмайсан. Агар топиб берасан, беш танга суюнчи берасан.

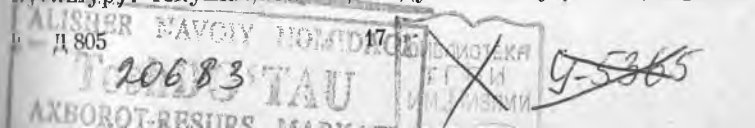
Абдужаббор. Суюнчини ким беради? Сен берасанми, хўжайин берадими?

Давронбек (кулур). Отни ким йўқотгон, ким қидиргон? Суюнчини ким беради?

Хушвақт (аччиғ ила). Акунки, адвокат бўлгонсан, санга тушунмайсан. Отингни мен йўқотгансан, мен қидиргонсан, сан суюнчи берасан.

Абдужаббор (кулиб). Ким суюнчи беради? Хўжайин санга берадими, сен хўжайинга берасанми?

Хушвақт (Жабборнинг ёқасидан тутиб, ҳар иккиси юғишур). Акунки, санки, абдивакат йўқсанки, юрмай-

сан. Сан билан ишинг йўқсан, акунки сан масхарабози қиласан, куласан» (304)

Арзга жуҳуд Раписил (Рафаэл) келади. У дўкондор, насияга мол сотган. Унинг нутқидаги Вухоро яхудийларининг тожикча сўзларни ўз интонацияларига мослаштириб гапиришлари, «Гарамжон акун» («Ўргилайин энди») деб мурожаат қилишлари характери индивидуаллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Адвокат унга ҳам соат учда кел, арза ёзиб бераман деб ваъда беради. Давронбек ўзича шундай ўйлайди: «Мен мусулмонларнинг ҳол-аҳволларин кўриб хафа бўлсам, жуҳутларнинг орасида ҳам шунақа эзма кишилар бор экан. Албатта дунёдан хабарсиз, илму маорифдан хабарсиз қавмларнинг ҳол-аҳволлари шундай бўлур» (309)

А. Авлоний ўз асаарида турли ижтимоий табақа аҳволини кўрсатар экан, камбағал ўзбек хотин-қизлари аҳволининг аянчли манзарасини ҳам акс эттиради. Буни эри билан уришиб, ундан ажралмоқчи бўлган Меҳринисонинг адвокатдан мадад сўраб келганида кўриш мумкин.

Муаллифнинг давр руҳини чуқур англаганини биз у яратган адвокат Давронбек образидаги тажрибасизлик, қолоқ кишиларга такаббурлик билан қараши, соат учда келинг, деб уларни овора қилиши, ваъдасида турмаслиги ва бадбин кайфиятида кўрамыз.

Меҳринисо. Опагинанг айлансун (ўрнидан туруб), адвокатлик осон иш эмас, манга ўхшагон ғариб бенаволарни(нг) додига етмоқ керак (чиқиб кетар).

Абдужаббор (орқасидан). Қиморбоз эрга тегуб, калтакни еб, бошларни ёруб юрмоқ ҳам осон эмас.

Давронбек (ўрнидан туруб жиддият ила). Оҳ, золим маданият, бизим туркистонликларнинг орасига қачон келуб томир ёясан?! (312).

Асар ниҳоясида сюжет чизигини кулги жанрига хос сўз ва ҳаракатлар билан тугаллангани комедиянависларнинг зўр ютуғидир. Абдужаббор комик характер сифатида эсда қоларли бўлиб чиққан.

Адвокат ваъда қилган соат учда мижозлар етиб келадилар, бироқ унинг ўзидан дарак бўлмайди. Шунда Абдужаббор адвокат кийимларини кийиб, унинг ўрнига ўтириб, келганларга ариза ёзиб беради, улардан пул олади. «Бизнинг одамларга, — дейди ўз-ўзига Абдужаббор, — унақа-мунақа деб фалсафа сотиш керак эмас, иш қилмоқ керак... йўл топмоқ керак. Пул, эй қурбонинг бўлай оқ-

чижон, тўрам, сира пул бечора Абдужаббор акаинга ҳам юзингни кўрсатасанми, йўқми? Шошманг? мана, ман ҳозир пул топишни ҳийласини топдим. Кўрасиз, ман адвокат бўлсам пулни нишобини қандай ўзимга оғдирар эдим. Бизнинг адвокат тоғамиз ўзи ишнинг кўзини билмайду. Мана ман ҳозир адвокат бўламан, кўрасиз, ман қандай пул топаман» (319).

Ниҳоят даъвогарлар адвокат кийимини кийиб, ўзларини алдаган хизматкорларни таниб қолиб, уни яхшилаб дўшнослайдилар.

Абдулла Авлониининг «Пинак» деган бир нардали кулги жанридаги асари 1915 йил февралида ёзилиб бўлиб, биринчи марта 1979 йилда босилиб чиқди (*А. Авлониий*. Тошкент тонги. 1979, 320—332-бетлар).

Унда замонанинг кўн тарқалган касофатларидан нашавандалик (кўкнорлик) ва қиморбозлик кулги остига олинади. Асосан икки характер: қўрқоқ кўкнори Турсун ва «қўрқмас», сурбет қиморбоз Толиб бир-бирига қўшни, ийни замонда бир-бирига қарама-қарши шахслар типи. Муаллиф — замона иллатларини саҳнага кулги воситида олиб чиқиш билан кишиларда уларга нисбатан нафрат ва ачиниш туйғуларини уйғотиш ниятини кўзлайди.

62 яшар Турсун кўкнор эзиб, ичиб, кайф қилаётганида 25 яшар Толиб келиб, патнисни олиб сандиққа тарақлатиб уриб Турсунни қўрқитади, унинг кайфини учиради. Кейин менга қарзга пул бер, қимор ўйнайман, итсем, нулингни фойдаси билан қайтариб бераман, дейди. Турсун пул беришга кўнмагач, Толиб яна уни аввалгидек қўрқитади.

Турсун. Тағин нима иш қилмоқчисан? Қўрқитиш бўлса хўб қўрқитдинг, ўтакамдан битта қолмади. Жон болам, бир кун туз ичгон (жой)га қирқ кун салом, деган гап бор. Чойимни ичдинг, нонимни единг... (325).

Кулги қўрқоқлик ва «ботирлик» конфликтидан келиб чиқди.

А. Авлониининг ҳар иккала кулги-фарсида ҳам ҳаёт ҳақиқати ўзининг табиий инъикосини топган. Персонажлар нутқида ўзбек тилининг Тошкент шеvasига хос сўз ва ибораларнинг кўпчилиги, кишиларнинг соддаликлари ўша тирихий шароитнинг жонли манзараларидир.

Ҳожи Муин ибн Шукрулло ҳам «Кўкнори» деган бир нардали кулги ёзган. Бу асар 1916 йил мартда Самарқандда босилиб чиққан.

Бу кулги-фарсада жамият баданидаги иллатлардан бири — паразитларча кун курадиган кукнорилар, напавандлар, гиёхвандлар устидан кулинади. Муаллиф пьесанинг кириш қисмида «Мушаххас афандилар диққатина!» деб артистларга мурожаат қилади ва уларга кукнорилар характерини тўғри англаб ўйнашга кўмаклашади. У ёзади (асл нуханинг имлоси ва тиниш белгиларини сақлашга интилдик): «Кўкнор, банг ва чакида истеъмолига гирифтор бўлгон кишиларнинг ишлари: ғийбат, шикоят, хурофот, афсонагўйлик ва беданобозликдан иборат бўлиб, туродургон ўрунлари қоронғу ва ифлос, киёдургон киюмлари ниҳоятда кир ва йиртиқ, еёдургон нарсалари: палов, ширинлик, нон ва чойдур. Ўзлари қон озлик ва кучсизликлари сабабли кўзлари ботгон, юзлари сарғойгон, беллари букройган, асаби — алмижоз ва қўрқоқ бўлиб, суйлошганда: ўйлаб, мудроб бирта-бирта суйлошурлар. Юргонда эса секин-секин қадам босуб юрорлар».

Пьесада асосан диалог орқали қатнашувчилар қиёфаси очилади. Муаллиф «Кўкнорхона манзараси» сарлавҳаси остида бундай тасвири беради: «Кўкнорхона ичи тор ва қоронғу бўлиб, биртагина кичгина эшиги бор. Шифт ва деворлари қаро. Ўртасида ўчоқ бўлиб онинг атрофида йиртиқ кийгиз парчалар солингон, шифт ёки девориға бир дона «бедона» қафаси осилган. Эшик тарафида самоварчи бўлиб олдида самовар ва 3-4 ямоқлик чойнак пиёла ва бир чилим турубдур. Ўчоқ ёнида Бобо Шароф билон Шоҳмусо ўтўрубтурлар» (3).

Муаллиф пьеса бошида берган тавсифномага биноан диалогларда шу кукнориларнинг ғийбатчи, майдагац, ҳасадчи, ички ва ташқи дунёси ифлос кишилар эканлигини реал кўрсатади. Бир суҳбатни келтирамиз:

... (Шул вақтда самоварнинг «карнайи» ерга жанг қилиб тушуб кетор. Ҳаммалари сескониб қўрқорлар.)

Б о б о Ш а р о ф — (самоварчига) Ҳе садқаи одам бўлунг! Бохабар бўлунг — дия! Юз йиллик кайфимизни учурдинг — о! (Самоварчи: афу истар).

Ў к т а м — Узоқбой пудратчи бор-ку! Ўшани ҳар пудратдан мииг сўм фойда қилодур дедилар-о!

Б о б о Ш а р о ф — Ў-Ў-ў, егони ғичча мой десангиз-чи!

Ш о ҳ м у с о — (кулуб) Егани заҳар денг, заҳар!

Б о б о Ш а р о ф — Нимага егани заҳар экан?

Ш о ҳ м у с о — У одам пулни осонлик билан топмайди!

Ў к т а м — Кўбам ундоқ эмас-о! Ҳозирги бойлардан ҳам закот берадиргони бор деб эшитамиз-ку!

Б о б о Ш а р о ф — Хайр, мингтадан биртаси закот беради ҳам дедук, шулар қачон ҳалол закот берарлар! Ху ўшал харидор олмайдургон уч мирилик молларни 3 танга ҳисоблаб закотхўрларга берарлар-дия! Энди шу ҳийла ҳам закот бўлдими?

Ш о ҳ м у с о — Ҳа бу охирзамон бойларининг ҳаммаси ҳийлагар бўлиб қолгон!

Ў к т а м — Бобо! Бизлар ҳам иттифоқ қилишуб урусни «бонка» — сига бирта катта ариза ёздуруб берсок, нул қарз беродими? (11—13).

Диалог давомида рус банкаси касбингиз нима деса, нима деймиз, деб сўрайди бир кўкнори. Бошқаси: беда-набоплик, деб жавоб беради. Шу зайлда хаёлпараст, текинхўрлар устидан кулинади.

Жадид адабиётида кўкнорилар устидан кулиш Абдулла Авлонийнинг «Пинак» кулги-фарсидан бошланиб, Ҳожи муин ибн Шукрулло томонидап ривожлантирилади, Абдурауф Фитратнинг «Ҳиёмат» (1923) ҳажвий ҳикоясида такомиллаштирилади. Афсуски, паразитизм XX асрда тугамади. Совет даврида ароқхўрликка ўрин бўшатиб берди. XX аср охирида нашавандликнинг янги шакллари фақат Америка ёки Африкадагина эмас, собиқ СССРда ҳам кенг қулоч ёйди, халқаро полициялар ишга киришишига қарамай, уни ҳамон тугатиш мумкин бўлмаётир. Бу муаммо ёзувчилар диққатини тортиб, янги асарларнинг ёзилишига сабаб бўлмоқда. Бунинг ёрқин мисоли Хайриддин Султоновнинг «Ё, Жамшид!» қиссида нашавандлик, қиморбозлик биргаликда ҳамон жамиятга катта зарар келтираётганида ўз аксини топган. Соғлом ақл, демократия, фан ва техника тараққий қила бориб, иқтисодий муаммолар билан бирга инсоният бу чаклаш муаммони ҳам ижобий ҳал этади деб умид қиламиз.

Ҳамзанинг «Мухторият ёки автономия» комедиясининг ёзилган ва сахнага қўйилган пайти ҳақида илмий адабиётларда турлича мулоҳазалар бор.

Театршунос Мамажон Раҳмоновнинг фикрича, Ҳамза «Мухторият ёки автономия» комедиясини 1917 йил декабрида ёзиб, репетиция қилган ва тезликда ўз труппаси ижросида Қўқон сахнасига қўйган. Ҳамзанинг ўзи

«Ф» домла, Аъзам Хўжаев «Х» домла ролларини бажарганлар (М. Раҳмонов. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ва ўзбек совет театри. Т., 1959, 122-бет. Яна шу муаллиф. Ўзбек театри тарихи (XVIII асрдан XX аср аввалигача ўзбек театри маданиятининг тараққиёт йўллари. Т., 1968, 326-бет).

Адабиётшунос Лазиз Ҳаюмов Мамажон Раҳмонов фикрларини қувватлайди (Лазиз Ҳаюмов. Ҳамза. Т., 1973, 32-бет. Яна шу муаллиф. Ҳамза. Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида илмий-бадний лавҳалар. Т., 1989, 4-бет).

Ҳамзани Туркистон шаҳрида, ўз уйларида кўрган ва ундан сабоқ олган Зарифа Саидносирова (Ҳамзанинг дўсти Саидносир Миржалиловнинг қизи, кейинчалик ёзувчи Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг рафиқаси) нинг хотираларига кўра Ҳамза 1917 йил октябрь ойининг бошида Туркистонда бўлган (Ҳамза замондошлари хотирасида. Т., 1979, 161-бет).

Бу қарама-қарши маълумотларни тадқиқ қилган адабиётшунос Гаффор Мўминов «Ҳамза Ҳақимзода биографиясининг янги саҳифалари» деган мақоласида архив материаллари ва замондошларининг хотираларини таҳлил қилиб, масалага бирмунча аниқлик киритади. У ёзади: «Архив материаллари, Ҳамзанинг дастхати ҳисобланган айрим ҳужжатлар асосида аниқлашимизча, Ҳамза Туркистонга 1917 йил октябрининг бошида келган ва 1918 йил мартгача шу ерда яшаб ижод этган» (Ҳамза Ҳақимзода ижоди проблемалари (Тадқиқотлар). Т., 1988, 66—67-бетлар).

Ғ. Мўминов мақоласининг бошқа ўрнида айрим ҳужжатларни шарҳлаб қизиқарли мулоҳазаларни баён қилади. Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланаётган «Ҳамза» фондининг 484-тартибда сақланувчи ҳужжат 15 та саҳна асарининг рўйхатидан иборат. Унда «Фарғона ғожиаси»дан 1—2, 3— бўлимлар ва 8—си «Шўрои ислом» деб аталади. Афтидан «Мухторият ёки автономия» драмасининг илк номланиши «Шўрои Ислом» бўлган. Асар тугалланмаган, 1-пардаси тўлиқ, унда мухториятчиларнинг «Шўрои ислом» ташкилотида туриб тузган режалари, хом хаёллари ҳажв қилинади. Тугалланмагани, табиийки, 2-пардада бу ташкилотнинг ҳалокати аке этиши керак эди. Ваҳоланки, асар ёзилганда мухторият ҳали ҳокимият тепасига чиқмаган эди («Шўрои ислом» жамияти 1917 йил баҳорида, «Қўқон

мухторияти» ҳукумати ўша йили ноябрининг 27-да эълон қилинган — С. А.) Буларнинг ҳаммаси мазкур драманинг яратилишини аниқлашда муҳим манба бўлиб хизмат этади. Шундай қилиб, драма 1917 йил сентябрида, яъни Ҳамзанинг Туркистонга келишидан озгина муддат илгари ёзилган деган хулосага келиш мумкин».

Ғ. Мўминов сўзларида жон бор: «Мухторият ёки автономия»нинг дастлабки номи «Шўрои ислом» бўлиб, мухторият гоёси шу жамият аъзолари орасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлган, Ҳамза «Қўқон мухторияти» эълон қилинган, пьесага янги сарлавҳа («Мухторият ёки автономия» сарлавҳасини) қўйган бўлиши мумкин. Бадиий ижод тарихида асар сарлавҳасини бир неча бор ўзгартириш тажрибаси кўп учрайди. Ҳамзанинг бундан кейин ёзган айрим асарлари ҳам қўш номга эга: «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» каби.

Театршунос М. Раҳмонов Ҳамза спектаклида қатнашган Аъзам Хўжаев билан қачон суҳбатда бўлди ва унинг айтганларини ёзиб олди? Ҳар ҳолда 1950 йилларда бўлган бўлиши керак. Демак, 35—40 йил ўтгандан кейин Аъзам Хўжаев суҳбат чоғида ойни адаштириб «декабрь» демадими? Эҳтимол «Мухторият ёки автономия» спектаклининг биринчи кўрсатилиши 1917 йил декабрида эмас, сентябрида «Шўрои ислом» номи билан кўрсатилгандир?

Бундан кейин ҳам ана шундай масалаларга аниқлик киритиш учун излавишларни давом эттиришимиз, мавжуд архив ҳужжатлари ва Ҳамза замондошларининг ёзиб қолдирган (ёки айтиб берган) эсдаликларида таваққидий муносабатда бўлишимиз зарур.

«Мухторият ёки автономия» комедиясининг мазмуни (Ғ. Мўминов ёзганидек драма эмас) биринчи марта 1960 йилда «Шарқ юлдузи» ойномасининг 10-сонида босилди. Ундан кейин Ҳамзанинг икки, тўрт ва беш жилдлик асарларига киритилди.

Маълумки, Туркистон 1917 йилгача Чор Россиясининг мустамлакаси эди. Маҳаллий аҳоли «республика» ва «демократия» ҳақида аниқ тасаввур ва тажрибага эга эмас эди. «Мухторият ёки автономия» икки пардалик кулги бўлиб, унда Фаргона водийсида қўш ҳокимият вазияти вужудга келган кунлар қадимлар (муддарислар, мулобаччалар) мажлиси тасвирланади. Пьесанинг ўзида шундай изоҳ бор: «Туркистонда ҳуррият бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасида ихтилоф ўлароқ

уламолар айрилиб кетувлари, руҳоний мажлисин тасвиридир» (*Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий*. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Учинчи том, Т., 1988, 52-бет). Диалогларда кишиларнинг кулгили руҳий аҳволи очилиб боради.

Ҳамза пьесани ёзганда ҳаётда бўлган конкрет кишиларни кўзда тутганлиги учун пьесага ўша кишилар номларининг биринчи ҳарфларини қўйган. Масалан, бой ҳақида «Ўйновчилар» рўйхатида шундай ёзилган: «Л.— уй эгаси, бой афанди, савдогарча кийинган 45 ёшларинда. (Биринчи парда очилувида бой бўлмади)».

Бой «Қўқов мухторияти» ҳукумати мажлисига кетган. Унинг меҳмонхонасига йиғилганлар бойнинг қандайдир янги хабар билан келишини кутишади. Меҳмонлар бойнинг ичкарисидан дастурхон чиқишини тоқатсизлик билан кутишади.

Ф. домла (котибга қараб, бош лиқиллашиб). Жаноби селкетарь афанди! Хонайи бой ба ҳеч нима йўқми?

Х. домла. Каминанинг вақти дохилан ховлида бой афандининг ҳовлиларидан жиз-биз деган сабзи, пиёзни бўйи машоимга рўй роҳат берган эди.

Т. домла (раисга кулуб). Ҳо! Жанобларини қуввай машоимларига бизлар мусалламбиз-да.

Бошқалар (кулишарлар). Аҳ, аҳ, аҳ...

Х. домла (бир устудентга қараб). Ҳой, мулло! Чиқиб, кўчадан бойнинг мўрисиغا бўйнингни чўзиброқ қарачи, тутун бой мўрисиданми ёки ягон дигар кўшнипикиданми?!

Уй эгаси — бой «Л» кириб келади. У бундай дейди: «Ман ҳозир исполнительный кабинетидан келаёпман, фирсидотелни айтишига қараганда, Фаридоволостной кабинет, катталари, ҳаммалари бир бўлиб, демократический республика қилишга қарор берганлар». Бошқалар гапнинг асл маъносини тушунмай «Ҳа, ҳа! Қандай яхши ислоҳ бўлибти-ку!» — дейдилар. «Л» уларга эътироз билдириб: «Йўқ, тақсирлар! Бу бўлмади... Бунда бизга кўп қийин бўлади», дегач, мажлис аҳли бир-бирига, гапни тушунмай маъқуланмасин, мазмунида танбеҳ берадилар. «Л» гапни давом эттириб, «демократик республика»нинг ёмонлиги нимада эканлигини тушунтирмақчи бўлади: «Бу демократический республикани бизга кўп зарари бор эмиш. Зероки, биздан подшо бўлмас эмиш, тагин аввалгидек қози, мударрис... ларни ҳукамолар, инс-

пектурлар, губирнаторлар сайлаб қўядилар эмиш, 2-нчи хотунларни кўчада фаранжисиз (ҳамда ёқасини ушлаб, «Астаъфируллоҳ!...» «Навзанбиллоҳ!») чиқуб юриши (учун) фармонлар бўлар эмиш, ҳамда бойларни ер-сувлари, дўкон ва каттароқ ҳовлилари, пуллари, мадрасаларини вақфлари... ҳаммаси олинуб, бечора кишига бўлиб берилар экан».

Бой гапларини ўтирганлар ўзаро муҳокама қиладилар:

Х. домла (оёғ устида туриб). У ҳафтаномиyasi ҳам бутун фалокат ахир, янги келган вақтда отлар ҳуркиб, ипин узиб, аробалар олиб қочуб, неча одамларни босиб ўлдирмайдими?!

Ҳаммаси ҳайрон турар.

Т. домла (кулуброқ). Йўқ, у ароба-ку, тақсир. Уни ҳафтамабел, дейди. Ҳафтаномиya бошқа.

Ҳамза жаҳолат, нодонлик ва қолоқлик устидан кулади.

Кулги-фарсинг тили индивидуаллашган — мударрис, бой, муллолар нутқида арабий-форсий-туркий-русча сўз ва иборалар аралаш-қуралаш ишлатилади. Хусусан ўзбек тилига энди кириб келаётган оврупоча-русча сўзларнинг бузиб ишлатилиши: реслубка (республика), ҳафтаномиya (автономия), фросатил (председатель, раис), селкетарь (котиб), фратокул (протокол, қарор) ва ш.к. кулгини кўзгайди. Муаллиф персонаж нутқи орқали унинг ички дунёсини очиб бериш усулидан кенг фойдаланади. Бу комик элементлар XX аср боши зиёлиларининг нутқида хос аломатлардир. Ҳамза асарда қатнашувчилар қиёфасини чизишда ҳам кулги келтириб чиқарадиган деталларга эътибор беради: Масалан, «Ф». домлани — бутун кўса, юзи тиришган, қадди бир оз энгашгангина баджаҳароқ» деб ёзса, мажлисга котиблик қилувчи «Н» домлани доим пинақда деб кўрсатади. Асарнинг тили оғир, уни саҳнага қўйганда томашабинга кўп ўрни тушунилмай қолиши мумкин. Асар устида ижодий иш тугамай қолганга ўхшайди: пьеса бошидаги изохда «ёшлар ва уламолар орасинда ихтилоф ўлароқ уламолар айрилиб кетувлари, руҳоний мажлисин тасвиридир» деб ёзилган ўлса-да, асарнинг ўзида ёшлар образи кўринмайди. Бу асар Ҳамзанинг сатирик комедия яратиш йўлидаги тажрибаси деб ҳисобланиши керак.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Ким тўғри?» бир пар-

далик кулги асари 1918 йилда ёзилган бўлиб, биринчи марта 1939 йилда нашр қилинган, *Ҳамза Ҳақимзода Пиёзий*. Танланган асарлар. Т., 1939).

Унда тўрт персонаж ҳаракат қилади: зиёли Қодиржон, унинг хотини Марям, хизматчилари Холмат ва Рузвон. Улардан қайсилари кулги-фарснинг бош қаҳрамони? Зиёли эрми ёки хизматчими? Бу асар ҳақида адабиётларда ҳар хил мулоҳазалар бор. Масалан, М. Раҳмонов фикрича, Ҳамза ижоди бўяш-безашга муҳтож эмас. Ҳамза у вақтда тинч ҳаёт қандай ривожланишини билмас эди, ўзининг инқилобгача бўлган халқнинг қолақлиги ва унутилганлиги ҳақидаги фикрларини танқидий кўздан кечирмай янги даврга кўчирди, шу билан хатога йўл қўйди — фопс қилиш учун нотўғри нишонларни таъналади. Масалан, Ҳамза «Ким тўғри?» комедиясида халқнинг вакилларини продасиз қилиб кўрсатди, карикатура қилди ва камситди.

Ҳақиқатан ҳам Ҳамза ижоди бўяб-безашга муҳтож эмас. Шу билан бирга унинг ижодини бузиб талқин қилиш ҳам инсофдан эмас. М. Раҳмоновнинг бу сўзлари асоссиз ва субъективдир. Ҳали Ҳамза тириклигида «Ким тўғри?» спектакли ҳақида рўзномада босилган эълонда зиёли деган номни кўтариб юришга лойиқ бўлмаган, маънавий бузуқ кишининг қилмиши акс эттирилганлиги ёзилган эди («Иштирокиюн» рўзномаси, 1920. 13 март, 54-сон).

Ҳамза кулги жанри марказига зиёли Қодиржонни қўяди. Чунки оила маънавий вазиятининг масъулияти ҳаммадан олдин оила бошлиғи бўйнига тушади. Асарнинг бош ғояси — оила аъзоларининг вафодорлиги ва тўғрилиги бахт ва осойишталик гаровидир. Бу ғоя муаллиф томонидан яланғоч берилмай, қизиқарли вазият ва эр-хотинлар ҳаракати заминида ёритилади. Бунда икки-юзламачилик устидан кулинади. Ғоя ҳаётни кулги-фарс жанри либосида кўрсатишда сизиб чиқади. Оила бошлиғи зиёли Қодиржон ҳаёт йўлдошига хиёнат қилиб нотўғри йўлдан борган. Унинг рафикаси бунга пайқаб қасос олиш йўлига кирган. Бунда даврнинг айби йўқ. Кишиларнинг хулқ-одоби бир-икки ойда ўзгариб кетмайди. Бизнинг кунларда ҳам Қодиржон каби «зиёлilar» оила-сида ҳамон ўша нуқсонлар мавжуд.

Қодиржон ва Марям бир-бирларини алдаётган бир пайтда хизматкорлар Холмат ва Рузвон оддий ҳаёт мантиқида яшайдилар. Улар турмуш қуриш ҳақида ўйлай-

дилар. Бу содда, бироқ камбағалликдан оила қуролмай юрган кишиларнинг ниятлари соф.

Х о л м а т... Жоним сизга тасаддуқ!.. Қўлингиз мунча оппоқ.

Р у з в о н (уялиб). Билмадим, Холматжон, яна хўжайинлар келишиб қолишмасин!

Х о л м а т. Йўқ, келишмайди, хотиржам ўтираверинг! (Қўлидан ўпиб) Рузвонхон, сиз менга хотин бўласизми? Мен сизнинг ишқингизда неча йилдан бери қўйиб юрибман-а... Энди бундан ортиқ чидашга ҳеч тоқатим йўқ.

Р у з в о н. Қўйинг, ҳали замон келишиб қолади...

Ҳамза асар композициясида ўзига хос бир шаклдан фойдаланган, икки хўжайинда иккита хизматкор, «иккита хонада икки махфий хат, саҳнада кўринмайдиган икки ошиқ ва маъшуқа...»

Кўрамизки, Ҳамза қизиқарли ҳаётий кулги жанрида ижод қилиб, ўзбек комедияграфиясини бойитган.

1989 йил Ҳамза таваллудининг 100 йиллиги тантана қилинганида вилоят театрларидан бири бу асарни саҳнага қўйди. Ўша йили вилоят театрларининг танлов-фестивалида бу спектакль мукофот билан тақдирланди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг узоқ вақт саҳналардан тушмай, халқнинг сеvimли томошасига айланган асарларидан бири «Тухматчилар жазоси». Икки пардали кулгудир. Яқин йилларгача кенг жамоатчиликка унинг бир варианты маълум эди. Ҳамзанинг туғилганига юз йил тўлиши муносабати билан нашр қилинган беш томлик «Тўла асарлар тўплами»га шу асарнинг икки варианты киритилган. Учинчи томнинг «Изоҳлар» бўлимида шундай гапларни ўқиш мумкин: «Ушбу асар 1918 йилда ёзилган ва шу йили саҳнага қўйилган. Асар матни ўз вақтида нашр этилмаган ва автор қўлёмаси йўқолган. Асарнинг 1920 йилга оид кўчирма нусхаси мавжуд бўлиб, уни 1939 йилда Музаффар Муҳамедов Ҳамза юбилейини ўтказувчи ҳукумат комиссиясига олиб келиб берган... (Бу нусха ушбу томнинг «Вариантлар» қисмида эълон қилинмоқда.)». Асарнинг иккинчи нусхаси ҳақида ўша «Изоҳлар» қисмида қўйидагиларни ўқиш мумкин: «Бу кўчирма нусха 1928 йилга оид бўлиб, ...ушбу асар биринчи марта Ҳамзанинг «Танланган асарлар»ида (1939), сўнгра... барча бир томлик ва кўп томлик асарлари таркибида эълон қилинган (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Учинчи том, Т., 1988, 280-бет).

Биринчи (1920) ва иккинчи (1928) вариантлари орасида анчагина фарқ бор. Саҳнага қўйиш жараёнида муаллиф ва режиссёрлар матн устида ишлаб, биринчи вариантга анчагина таҳририй янгиликлар ва деталлар киритиб, уни мукамаллаштирганлар. Биринчи вариантда хотин-қизларнинг паранжи ташлашига боғлиқ гаплар йўқ. Жумладан:

Фотима... Шошмайтур, санларга бир жазо берайки, бошқа сенга ўхшагон динсиз, диёнатсизларга ҳам ибрат бўлсун! Чунки мендан бошқа очилган хотин-қизларимизга ёлгон тўхматларни юкламасликлари учун...

Бу луқмалар асарнинг 1920 йилги нусхасида йўқ, 1928 йил нусхасида бор. Маълумки, 1927 йилда Ўзбекистонда ёппасига хотин-қизлар паранжисини ташлаштиш кампанияси бўлди. Ҳамза ёки бошқа бирон режиссёр шу тарихий воқеалардан кейин «Тўхматчилар жазоси»нинг матнига, уни замонабоп қилиш учун, шу янгиликларни киритган бўлиши мумкин. Биз таҳлил жараёнида кўчирмаларни шу 1928 йил нусхаси (китоб нашри)дан келтирамиз.

Кулги-фарс сюжети учун ҳаётий ва қизиқарли конфликт асос қилиб олинган: виждонли ва меҳрибон эр-хотин риёкор Имом домла ва саёқ Султон пианиста каби тўхматчиларга қарши курашиб, уларни фош қилишади.

Уй хизматчиси Акбарали ариқдан сув ташиб келаятиганида кўчада Имом домла ва Султон пианистанинг ўзаро гийбат қилиб, маслаҳатлашиб турганларини кўради. Улар Қосимжон оиласини бузмоқчи, унинг хотинини бузуқ деб гап тарқатмоқчи, Фотимани Қосимжондан ажратиб, сўнгра ўз ифлос ниятларига етмоқчи эканликларини эшитади. Акбарали келиб бу хабарни уй бекаси Фотимага айтади. Қосимжон қулоғига қаердандир шунга ўхшаш миш-мишлар теккан. У хотини Фотимага ишонса-да, баъзан шубҳалар унинг кўнглини эзади ва уйга кечикиб келиб, тусмол оҳангида гапирди. Бу ҳолдан ғазабланган Фотима тўхматчиларни фош қилишга аҳд қилади.

Ҳамза Имом домла ва Султон пианистага ўхшаган мунофиқ кишиларнинг хотин-қизларга нисбатан паст назар билан қараб, уларни «Сочи узун, ақли қисқа» деб ҳақорат қилишларига қарши Фотима образи орқали хотин-қизларнинг донологи, вафодорлиги, хушёрлиги, зийраклиги, тадбир билан иш кўришларини ишонтирарли

хатти-ҳаракатда кўрсатади. Акбаралидан ўзи ҳақидаги туҳматни эшитган Фотима бундай дейди:

Фотима. Ҳали қараб турсун, бу аҳмоқларни алдаб, бу ерга қамаб қўйиб, Қосимжон келгандан кейин бир жазосини бердирмасам бўлмайди. Менга шунча озор бериб, эримни олдида мани бузуққа чиқармоқчилар. Эрлар олдида очилган хотин-қизларимизни чин турмуш қурувчи ҳамда соф кўнгиллик эканларини сенларга, бир микробларга кўрсатиб, шундоқ шарманда қилайки, ҳеч бир бўлмасун. Санлар ўйлайсанки, қайси бир хотун-қизлар очилса, бузулуб кетади, деб. Йўқ, бу хилда номуссиз ишларни қилмоқга биз очилсак ҳам номус қиламиз. Сизларга, бир ифлосларни йўлига ҳеч бир вақт кирмаймиз.

Фотима Имом домла ва Султон пианистлар номига хатлар ёзиб, Акбарали орқали уларни ўз уйига таклиф этади ва эри келиши билан «меҳмонларни» қазноққа яширади. Сўнгра эрига кўрсатиб, туҳматчиларни шарманда қилади.

Қосимжон — янги зиёлилар образи. У хотини ҳақидаги миш-миш гапларни эшитиб, шубҳага тушади ва ҳафаланади, аммо жоҳиллардек хотинини урмайди, ниҳоят у хотинига бундай дейди:

Қосимжон. Нима бўлур эди? Ман шу кунларни аввалдан ўйлаб, сизга неча маротаба айтган эдимки, ҳеч сизни севишганларингиз борми, яна бизни турмушимизга бирор халал етатургон бўлмасун, деб. Бу тўғрида неча бор хатлар ҳам ёзгон эдук. Бунга жавобларингиз ҳам ваъдаларингиз бор. Хотиранингизга келадими, ўйлаб кўринг-чи? (Бошини ушлаб). Уф, ҳақиқатда хотунларни очиш аҳмоқлик экан! Аттанг, мен билмаган эканман!

Фотима туҳматчиларни фош қилгандан сўнг Қосимжоннинг ўз вафодор ва оқила хотинига бўлган муҳаббат ва ишончи ортади, хотинидан кечирим сўрайди:

Қосимжон. Эй, турмуш қузгунлари! Бир янги турмуш қургон оиланинг турмушини бузмоқлик учун қандай хийлалар қилгонсиз? Домло, сиз бир маҳаллани имоми, руҳоний бошлуги бўлуб туруб, шундай ишларни қилишга уялмадингизми? Лаънат сиз каби турмуш қузгунларига! Яшасун ўқуғон ҳур озод хотунлар! Ўртоқлар, олиб боринглар буларни! Адолат судига топширингизлар! Тегишли жазоларни кўрсун. Бу махов, бадбахт, ит, эшаклар! (Фотимахонимга ёлбориб). Кечирасиз, жоним! Мен сизни адашиб, хафа қилган эканман. Оилада эр-хотиннинг бир-бирингизни ҳам сўзда, ҳам амалда ҳурмат

қилиши, ишониши, оилани бузишга олиб борадиган ишларга ва сўзларга қарши кураш олиб бориши, ўзаро тотувлиқни барқарор сақлаб қолишга ҳаракат қилиши — оилаларнинг мустаҳкамланишини таъмин этадиган муҳим шарт-шароитлардандир.

Ҳамза кулгиси жамият тараққиётига тўсиқ бўлиб турган турмушнинг салбий ҳодисаларига ва шу салбийликни ўзида муҷассамлаштирган шахсларга қарши қаратилган бўлиб, комедиянавис икки пардали кичик асарда эса қоладиган реалистик характерлар ярата олган.

Асарнинг бош қаҳрамони Фотима бошқа образларга нисбатан аниқ, индивидуал хусусиятларга эга.

Ҳамза асарлари ўзининг миллийлиги билан диққатга сазовордир. Бу асарда ҳам ўзбек оиласидаги аёл ва бағри кенг эр феъл-атворида шарқона, ўзбекона хушчақчақлик ўз ифодасини топган.

«Тухматчилар жазоси» пьесасидаги Акбарали муаллифнинг катта ютуғидир. У бутун асарга кулгили руҳ бағишлайди. Ҳамза жаҳон комедиянавислигида кўп кўринган, бироқ ўзбек комедиянавислигида эндигина кўрина бошлаган содда кишиларнинг сўзлари ва хатти-ҳаракатларидан келиб чиқадиган кулгини зўр маҳорат билан бера олган. Акбаралининг бурнини артиб, «индан кейин, ҳалиги, ая, индан кейин Султон пияниска айтадики, ая, ана шу попуклик қандан беринг — кейин айтаман», дейиши содда ўспирин югурдакларга хос руҳни акс эттиради.

Асарга киритилган Имом домла ва Султон пияниста образларидаги иккиюзламачилик, тилёғламалик кулгини қўзғайди.

Маълумки, Ҳамза «Тухматчилар жазоси»даги мавзу, гоё ва ҳаётий характерлар устидаги ижодий ишини давом эттиради. 1926 йилда «Бурунги қозилар ёки «Майсаранинг иши» номли йирик сатирик комедия яратди. Бу ҳар иккала комик асарда Ҳамза халқ эртаклари ва латифаларига хос анъаналардан усталик билан фойдаланади. Бу ҳақда адабиётшунослик ва театршуносликда мақола ва китоблар яратилган (Қаранг: Қодиров М. Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976, 266-272-бетлар). Шунинг учун бу масалага биз махсус тўхталмаймиз. «Майсаранинг иши» таҳлилига эса кейинроқ тўхталамиз.

Ҳар бир пьесанинг саҳнавий талқини тарихини ёзиш театршуносларнинг иши. Биз бу тадқиқотда айрим кулгили саҳна асарларининг ўз вақтида томошабинлар то-

монидан қандай кутиб олинганлигига қисқача тўхталмоқчимиз.

«Тухматчилар жазоси» спектаклини сахнада кўрган Ҳамзанинг шогирди комик артист Миршоҳид Мироқиловнинг кейинчалик ёзган хотираларига кўра, кун бўйи меҳнат қилиб чарчаган, эски кийимдаги кишилар «Тухматчилар жазоси» томошасини кўриб, завқланиб кулишган («Звезда Востока» 1959, II-сон, 32-бет).

Бу сатрлар муаллифи 1960 йилларнинг бошида Ҳамзанинг шогирди Муҳаммаджон Тоғжизода билан суҳбат қилганида ундан 1921 йилда Ҳамза билан бирга шу асарни Бухоро меҳнаткашларига кўрсатганларини, халқ, жуда севиниб спектаклни томоша қилганлигини, бу томошага ўзларича «Поччам келди» деб ном қўйганларини ҳикоя қилиб берган эди.

Ҳамза группасининг суфлери Саидумар Аҳмадий ўз хотираларини шундай баён қилган: «Ўн олти кишилик театр группаси Ҳамза Ҳақимзоданинг икки-уч пардали ҳажвий асарларини вагон платформасига қурилган сахнада кўрсатарди. Жоҳил бойлар, савдогарлар, қозилардан куладиган «Поччам келди», «Қаландар ҳожи», «Турди кал» пьесалари ҳамманинг завқини келтирарди» (*Мирзо Тўраҳон*. Кўнгил дафтаридаги гаплар. Ҳамза замондошлари хотирасида. Т., 1979, 182-бет).

Абдулла Авлоний ва Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий билан бир қаторда ўзбек театрини ташкил қилишда жонбозлик қилган Маннон Мажидов Уйғур (1897—1955) ҳам кичик комедиялар ёзган. Бу санъат шайдоси режиссёрлик ва актёрлик санъатининг катта мўъжизаларини кўрсатиш билан бир вақтда уч кичик кулги-фарс асари ёзиб, уларни 1918—1920 йилларда сахнага қўйган. Булар «Туркистон табиби», «Фанний уй» ва «Ўн икки соатлик ҳокимият». Театршунос Эркин Исмоилов архив материаллари, ўша йилларда босилиб чиққан рўзнома ва ойнамалардаги эълонлар, тақризлар ва замондошларидан ёзиб олган маълумотлари асосида бу пьесалар ва уларнинг сахна талқинлари ҳақида маълумот беради (*Уйғур Маннон*. Нашрга тайёрловчи ва очерк муаллифи Э. Исмоилов. Т., 1965). Улардан «Фанний уй ва «Ўн икки соатлик ҳокимият» пьесаларининг матнлари сақланмаган ва босилмаган. Биз уларга тўхталмаймиз. Уйғур ўз эсдаликларида шундай ёзади: «Миршоҳид Мироқиловнинг менга айтишига кўра, Ҳамза шу 1919 йили Закаспий фронтида (мен унда қатнашмаганман) менинг «Туркис-

тон табиби» пьесамни сахналаштирган ва унда катта муваффақият билан табиб ролини ўйнаган экан» (Шу асар, 120-121-бетлар).

«Туркистон табиби» 1920 йилда Тошкентда тошбосмада босилган (Уйғур Абдул Маннон Мажидий. Туркистон табиби. Туркистон табибномаларининг ҳолини кўрсатувчи бир пардали кулгу. Т., 1920 (араб алифбосида). Асар иккинчи марта босилмаганлиги ва босилган нусхаси ҳам кутубхоналар фондида сақланмаганлиги учун биз унинг мазмунини қисқача баён қиламиз.

Қишлоқдан шаҳарга кўчиб келган Ниёзали саводсиз, табобат илми ва тажрибасидан хабарсиз бўлишига қарамай табиблик билан шуғулланади. У ўз хизматчисига пул бериб, шаҳардаги рус аптекасидан дори олиб келишни буюради. У олиб келган дори нимага даво эканлигини дуруст суриштирмай тиши оғриб шикоят қилиб келган Абдурахмонга, кўкраги оғриган Тўрақул бойбаччага, бошоғриқ бўлган Ҳамдамбойга бериб жўнатади. Асардан иқтибос келтирамиз:

Н и ё з а л и (кириб Эшимқулдан). Мен айтган ишларни бажариб қўйдингми? Доруларни тайёрладингми?.. Тўхто, мен уйга кираман, бу ерни сузуриб ундан кейин кет! (Чиқар.)

Э ш и м қ у л (супургини олиб бир оз супуриб, четга) Дамингизни чиқарманг. Йўл очилди. Маҳмуджонни танийсанми, дейди; жуда яхши танийман; ўзимнинг ошном ўзи жуда яхши йигит бўлса манинг аввалги ўрисча билишимнинг баробаринда ўрисча билади; мен ҳам ўрисчани аввал яхши билардим; узоқ йилдаги иситма касалимдан кейин эсимдан чиқиб кетган эди. Хайр, бўлар иш бўлди, хайфки 8 йил умрим бу ерда бекорга ўтди; Маҳмуджон бўлса ўша дорухонага борғонига ҳали уч йил бўлгани йўқ; доруларнинг отини тамом билибдур. Баъзан касалларга ҳам ўзи дори беради. Бизнинг Эшонни ҳақимдан ҳеч нарса ўрганиб бўлмайди. Мен энди ўзимга келдим (китобларни кўрсатиб) бу китоблардан ҳеч нарса чиқмайдур.

Ниёзали — алдамчи, жоҳил табибнинг ёрқин образи. Унинг ўзи жиддий, бироқ даъвоси билан хатти-ҳаракати бир-бирига зид бўлганлигидан кулгига сабаб бўлади. Бунда кулги кўпгина кулгили асарлар учун муштарак бўлган бир қонуният асосида вужудга келади: шахснинг даъвоси билан имкониятлари орасидаги номувофиқлик. Табибликни даъво қилган кишидан табобатдан ғирт ха-

барсизлик. Билим ва тажриба зарур бўлган ўринда алдамчилик.

Эшимқул характери ҳам яхши ишланган. У хўжайинидан кўра донороқ ва тўғрироқ. Бундан олдин рус аптекасида хизмат қилиб рус тилини бирмунча ўрганган, айрим дориларни билиб олган эди, энди бу «табиб» хизматига кириб билганларини ҳам эсидан чиқарганлигидан афсусланади.

Сюжет ҳам, характерлар ҳам ҳаётий, ҳаққоний.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Мени сайланг» асарини ҳам кулгифарс жанрига киритиш мумкин. Маълумки, 1926 йилда Ўзбекистонда ер ислоҳоти ва маҳаллий Шўроларга сайловлар ўтказилди. Ҳамза бу асарни сайлов олди ташвиқотига қўшилиб ёзади ва ўша йили ташкил қилинган этнографик труппа томонидан кўрсатилади. Ҳамзанинг қўлёзмаси сақланмоқда. Асар 1939 йилда биринчи марта «Мени сайланг» сарлавҳаси остида, лотин алифбосида босилган эди (*Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий*. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар Юсуф Султон ва С. Ҳусайн. Т., 1939, 101—108 бетлар). Кейинчалик Ҳамзанинг танланган асарларига ҳам киритилди. Ҳамзанинг беш томлигида «Пастки Шўролар» сайлови муносабатида ёзилгон «чўпчарлар» сарлавҳаси остида нашр қилинган (*Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий*). Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Тўртинчи том. Т., 1989, 66—72-бетлар. Нашрга тайёрловчилар: Ш. Эшонхўжаев, Д. Раҳматова, Н. Ганихўжаева) дея қайд этилган.

Асарнинг ёзилиши ва саҳнага қўйилишининг гувоҳи бўлган Тамарахоним шундай эслайди:

«1926 йил. Париждан қайтгач... Қориёқубов этнографик труппа туздилар. Наркомпроснинг эшиги олдида навбат кутиб турар эканмиз, қора дафтар ушлаган, кўзи ёшга тўлган Ҳамза ака бирдан пайдо бўлиб қолди.

— Мана бу қаламми?— У қўлидаги қаламни жаҳл билан синдирди.— Энди ҳеч нарса ёзмайман, ёзмайман, дея кўчага отилди. Қори ака яхши гаплар билан уни анча юпатди ва сўраб билдики, Ҳамза ака ёзган «Қорасоч» деган пьесасини наркомпрос ноziри қабул қилмай, Ҳамза юзига отиб юборган экан. Эртасига Қори ака Ҳамзани этнографик труппага (адабий эмакдош лавозимига) таклиф этди. Ҳамза ака шу куниёқ ишга киришиб, труппа учун шеър ёза бошлади... Ҳамза ака камгап эди. Лекин айтганларини қилдирардилар. Биринчи

ер ислоҳоти қатнашчиларига концерт қўйиб бериш учун Бухорога бордик. Шунда Ҳамза ака биз учун махсус концерт программасини ёзгандилар. Труппамиз асосан йигитлардан иборат бўлганлиги учун ҳам рақсга тушардилар, ҳам ашула айтардилар, роллар ижро этардилар. Биз тайёрлаётган асарнинг номи «Мени сайланг» эди.

Юсуфжон қизиқ домла ролини, Ҳориёқубов рус попи ролини (руҳоний киши) ижро этишди. Ҳамза ака машқ қилдирдилар ва бу икки санъаткорнинг қобилиятига қойил қолдилар. Мазкур сахна асарини деҳқонлар даврасида жуда кўп маротаба қўйиб бердик. Улар бизни самимий кутиб олардилар. Ва ҳар гал сахнадан домла билан поп қувиб чиқарилаётганда «тўғри, тўғри» деган овозлар залдан эшитиларди».¹

Бу эсдаликлар, бир томондан, Ҳамза қандай оғир шароитда, тўралар ва адабсиз «нозирлар»нинг дағал муомалалари, чинакам талант қадрига етмаганликлари, иккинчи томондан, зар қадрини биладиган заргарлар (Ҳориёқубов; Юсуфжон қизиқ кабилар) борлиги туфайли шундай асарлар юзага келиши мумкин бўлганлигидан хабардор бўламиз. Сақланиб қолган асар матнида рус попи луқмаси йўқ. Уни репететия пайтида шу ролни бажарган Ҳориёқубов маслаҳати билан спектаклга киритган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас.

Ҳамза чинакам новатор ижодкор эди. Шеърый кулгили диалог ёзиш катта янгилик эди. Қарама-қарши характерлар яратиш санъатидан фойдаланиб, сахнага жуфт характерларни чиқаради: Эшонбувам — Бадрак, Бой деҳқон — Чорақор, Эски мактабдор — Янги муаллим. Характерлари тескари жуфтларнинг қилиги, интонациялари албатта кулгини тугдиради. Бир диалогни келтирамиз:

Э ш о н б у в а м

Мани сайланг, мани сайланг,
Муридим, мухлис элим!
Икки дунёдаги мушкул,
Муддаонг осон қиламан.

¹ *Тамаразоним*. Устозни эслаганда. «Ўзбекистон маданияти» ҳафтаномаси. 1979, 28-сентябрь, 78-сон.

Бадрак (Ҳозирги имлода «Батрак» шаклида ёзилаётган сўз асли тожикча «бадраг» — «ёмон томирли», бошқача қилиб айтганда «зоти паст» маъноси билдирилган).

Буни ҳайданг, буни ҳайданг
Тез орадан, жўралар!
Яна ёлғонлар ила кўп
Сизни сарсон қиладур.

Йилда бир қизни олиб ул,
Бору йўғингизни шилиб,
Парча нонга, яна-чи?
Кўз ёшингиз қон қиладур.

Чиқ орадан, кета қол!
Мурданги марвон қиламан.
Теп, теп, теп тагида
Ер билан яксон қиламан (66)

Шеърӣй диалоглар қатнашувчилар савиясига мос, тушунарли, содда тилда ёзилган.

Ҳамза қўлёмасида бу асарнинг номига «чўпчарлар» деган сўзни тасодифан қўшмаган. Уни саҳнада биринчи бўлиб кўрсатган этнографик труппа бир вақтда концерт, ҳам кулгили саҳпа асарини кўрсатган; труппа ҳам, унинг адабий эмакдоши Ҳамза ҳам долзарб мавзунини саҳнага олиб чиқишган. Ҳамза жанрга муносиб атама излаган. «Чўпчар» ёки «чўпчак» кўп маъноли сўз бўлиб, топишмоқ, эртақ, ривоят, афсона маъноларини билдириши билан бирга, «хас-чўп» (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 2-том, Москва, 1981, 387-бет) маъносини ҳам англаган. Ҳамза асарининг эртаксимонлиги ва ҳажмининг кичиклигини кўзда тутиб, шу сўзни ишлаган. Асар жанри — чўпчак ёки кули — фарсдир.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг «Эл қузғунлари» (*Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 4-том, Т., 1989, 173-193-бетлар*) инсценировкаси 1927 йилда ёзилган бўлиб, композиция жиҳатидан «Мени сайланг»га ўхшайди: ижобий ва салбий персонажларнинг сўзлари масхараомуз шеърӣй диалогда ёзилган (Миёнбузрук Солиҳов ўзининг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» (1935) китобида Ҳамзанинг «Эл қузғунлари» ёки «Ўлаксалар» номли асарини 1917 йил февраль инқилобидан олдин ёзилган пьесалар қа-

торида таҳлил қилади (Шу китобнинг 121-бети). Солиҳов қайси қўлёзмадан фойдалангани бизга маълум эмас. Сақланган ва «Тўла асарлар тўплами»га киритилган нусха охирида фаррош тилидан шундай сўзлар келтирилган: «Сармоя ҳокимияти анча сурилди. Бу кун Октябрь инқилобига 10 йил бўлди» (Ҳамзанинг юқорида эслатилган 4-томи, 192-бет). Унда 45 га яқин текинхўрлар, халқ баданига ёпишиб олган зулуклар масҳара қилинади. Буни ҳам кулги-фарс жанри қаторига қўшиш мумкин. Бироқ ё асар замонавий театр талабига кўра шошилиб ёзилган ёки бизга келиб етган қўлёзма чала-савод суфлёр томонидан кўчирилган нусха бўлиб, унда бадий жиҳатдан анчагина бўш сатрлар бор. Масалан:

Ф а л и с к а

Ғузарингга ман фалиска,
Бу — маҳаллангга қоровул.

Мунга берасан саксовул
Бер, бер, бер, бер!
Бу на деса бир тухмат солуб,
Каллангга соламан мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Керакмас манга қоровул.
Товумиз йўқ сассиқ носга.
Бир тепаман, хўп ўхшалган
Арава босган фонисга
Гиж, гиж, гиж, вада ваш!
Бўл, бўл, бўл, чиқа қол,
Уч буклаб қўяман мана шундоғ (181)

Асар 45 кўринишдан иборат бўлиб, ҳар бир кўринишда бирдан тўрттача салбий персонаж саҳнага чиқиб ўзини мақтайди ва «бер» дейди, унга жавобан Жавобчи сўзлаб, уларни шарманда қилиб ҳайдайди.

Юқорида биз бу асар композицион жиҳатдан «Мени сайланг» асарига ўхшайди, дедик. Шу билан бирга бу асарнинг ундан фарқи ҳам бор. «Мени сайланг»да синфий қарама-қарши қўйиш (Эшон бувам — Бадрак, Бой деҳқон — Чоракор, Эски мактабдор — Янги муаллим ва ҳоказо) анча аниқ қўйилган бўлса, «Эл қузғунлари»да

бундай синфий қарама-қарши қўйиш йўқ. Эл қузғунлари деб номланган 45 га яқин халқ ҳисобига яшовчиларга битта умумлашган (айни замонда қиёфаси мавҳум) Жавобчи қарама-қарши қўйилган. Жавобчи — янгилик намояндаси, илғор фикрли шахс. У орқали асар муаллифи ўз қарашларини баён қилади, у муайян характер эмас, ёзувчининг карнайидир.

Асарга Мўрдашуй, Гўрков, Момо ва Энага каби иштирок этувчиларни киритиб, уларни ҳам «эл қузғунлари» деб қоралаш, «Биз муҳтожмас Гурковга; Тунгакнамо данковга (?)» деб ёзиш мантиқсиздир. Бу тоифа кишилар ўтмишда ҳам, янги даврда ҳам халқ хизматида бўлиб, «Бер» деб туриб олишмаган. Уларнинг хизматини ҳар қандай киши бажара олмайди. Асар ёзилган ва сахнага қўйилган даврда синфий кураш ҳақида ўта «сўзлик», «оқ-қорани аралаштириб юбориш (вульгар социологизм) майли кучли бўлган. Бундай кайфият ўша даврдаги ташвиқот-тарғибот ишларида катта ўрин тутган. Бу майл Ҳамзага ҳам таъсир қилган ва «Эл қузғунлари»да эскилик вакиллари деб тушунган кишиларни фош қилиш ва янгиликни жорий қилиш ишини меъёридан ошириб юборган.

Ҳамзанинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 7628/ХІ инвентарь рақами остида сақланаётган «Қозининг сирлари» деган бир асари бор. Чиройли дастхат билан араб алифбесига ёзилган бу қўлёманинг биринчи бети бошида «Ҳақимзода» сўзи бор. Шундан асар муаллифи Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий экан деган фикрга келиш мумкин. Асар негадир узоқ йиллар Ҳамзанинг бир томлик ва кўп томлик асарлари қаторига киририлмай келди. Бу асарни рус тилига таржима қилиб таржимон Н. Ивашов Ҳамза асарларининг 1960 йилда Тошкентда рус тилида чиққан икки томлигига киритиб, биринчи марта чоп қилдирган эди. Она тилида у биринчи марта беш томликда босилди. Қўлёмма икки пардадан иборат бўлиб, биринчи парда охирида (қўлёманинг 10-бетида) «Қози Ҳикмат. 9. III. 1928» ёзуви бор.

Асар қўлёммаси билан танишиб унинг русча, ўзбекча босма нусхаларини ўқиганда мазкур сатрлар муаллифини «Бу Ҳамзанинг асарими?» деган шубҳали мулоҳаза тарк этмади.

Асар 1927 ёки 1928 йилларда ёзилган бўлиши мумкин, яъни «Майсаранинг иши» дан кейин, 1927 йилда

«Хужум» кампанияси таъсири остида. Шубҳага асос бўлган нарса шуки, «Қозининг сирлари» асарининг сюжети ҳам, тили ҳам жўн — Ҳамзанинг услубидан узоқ, «Майсаранинг иши»даги киноя, заҳархандалар бунда йўқ. Уни сатирик комедия дейиш ҳам қийин.

Ҳар ҳолда қўлзма дастхатини ўрганиш, бошқа дастхатлар билан чоғиштириш ва асарнинг кимники эканлигини аниқлашни биздан кейин бу асар устида ишламоқчи бўлганларга ҳавола қиламиз. Эҳтимол бизнинг шубҳаларимиз асоссиздир.

Ҳозирча унинг мазмунига қисқача тўхталамиз. Асарнинг бош қаҳрамони — беш ойлик келинчак Саодат ҳар куни касал онамдан хабар оламан деб чиқиб кетади. У эридан яширинча «Женотдел» қошидаги саводсизликни битириш курсида ўқиб, саводини чиқармоқчи бўлади. Уйга қайтгач, эри Тешабой уни қаерда эдинг деб тергайди. Ниҳоят, хотини сирни очади ва паранжини ташлашини маълум қилади.

Тешабой ...Паранжи олиш бўлса, кўчадаги ёмон хотинлар олсалар бўлади. Сендек хўжа қизлари олиши керак эмас. Тағин ўйлаб кўр, шариятимизда бундай нарса йўқ, тағин ўзинг билурсан.

Саодат. Ўзим билсам, паранжимни олурман, бошқа нарса йўқ. Айтатурғон сўзим шул, бошқа сўз демайман (*Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий*. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 4-том, Т., 1989, 218-бет).

Узоқ тортишадилар. Ниҳоят Тешабой: бизларни қози никоҳ қилган, ажраладиган бўлсак, ўша ажратсин, қози олдига борамиз, деб хотинини қози олдига олиб боради.

Қози булар можарасидан хабардор бўлгач, бундай дейди:

Қози... Сизнинг иккингишни жанжалингишни тушундим. Мулла Тешабой, бўлмаса, сиз бизнинг ҳовлимизга бир обкаш сув келтириб берсангиз, мен унгача яхшилаб тушунтириб қўяман. Сизнинг олдингида бул келин сўзламайдур. Чунки уришган киши бир-бирини олдида сўзламайдур. ...Боринг, отин ойингизга «Пақирни олиб чиқиб бер», десангиз олиб чиқиб берадир, тушундингизми?

Тешабой чиқиб кетгач, қози Саодатга эрини ёмонлаб, хушонад қилади:

Қози ...Келин ойижон, ҳамма айб эрингизда. Эрингиз ҳам сизга лойиқ эмас. Оғзи катта, ўзи чўтир, бурни эгри. Мени эшитишимга қараганда, қўлтиғи ҳам сассиқ.

Сиз, яъни менга ўхшаш қози, чиройлик кишига лойиқ-сиз. Шунинг учун сиздан сўрар эдимки, менга тўртинчи хотинликни қабул қила қолинг.

Бу гапдан сўнг Саодат тўполон кўтаради. Устига Тешабой келиб қолиб, хотини арзини эшитиб, қозидан кўнгли қайтади. Хотини гапига кириб бориб милицияни олиб келади, қозини унга топширадилар. Қози бундан олдин ҳам шундай жиноят билан қўлга тушиб, уч йил қамалиб келган экан. Буни Саодат билар эди ва эрига айтган эди, эри эса ишонмаган эди. Тешабой энди ишонди.

Асар хотин-қизларни паранжидан озод қилиш, уларни ижтимоий ишларга тортиш, бунинг учун тўсқинлик қилаётган жоҳил эрлар кўзини очиб қўйиш ва риёкор қозиларнинг ҳақиқий бапараларини очиб ташлаш мақсадида ёзилган.

Бу асарни ҳам кулги-фарс жанрига киритиш мумкин.

Ҳамзанинг комедиялари халқ эртаклари ва халқ оғзаки драмаларига жуда яқин. Ҳамза ижодда улардан ҳам фойдаланади.

«Ўзбек халқ оғзаки драмаси» китобининг муаллифи Муҳсин Қодиров Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятларидан ёзиб олган халқ комедияларини кенг таҳлил қилади. Унда «Домла эшон» деган халқ комедиясидаги алдоқчи Домла Эшон характери (М. Қодиров. Ўзбек халқ оғзаки драмаси. Т., 1963, 93-бет) Ҳамза яратган Қози образини эслатади: Домла Эшон ҳам Ҳамза Қозисидек биревларнинг хотинини алдаб беҳаёлик қилувчи сурбет шахсдир.

Абдурауф Фитратнинг (1884—1938) «Рўзалар» пьесасининг жанрини ҳам кулги-фарс деб ҳисоблаш мумкин.

«Рўзалар» (1930) да хасислик, шафқатсизлик ва айрим «тақводорлар»нинг риёкорлиги устидан кулинади. Асарда трагикомизм элементлари ҳам йўқ эмас: адолатсизлик оқибатида деҳқон ҳалок бўлади.

Асарнинг бош қаҳрамони эшон Эр-Боқи ниҳоят даражада хасис ва хотини Шарифага нисбатан тошбағир золим. Халқ бундайларга нисбатан «номи улуғ, супраси қуруқ» деган нақлни яратган. У жуда майда-чуйда гапларга берилиб, хотинига ишонмайди ва бўлмагур баҳопалар билан ҳақорат қилади. Асар 1930 йилда, лотин алифбосида босилган эди. (Фитрат. Рўзалар., Икки пардалик кичкина бир томоша асарчаси). Ўзнашр, Са-

марқанд — Тошкент, 1930). Унинг биринчи пардаси шундай бошланади:

Ш а р и ф а (бошини ишдан кўтариб). Бу кун ошқа мой йўқ, битган эди. Баққолга чиқмайсизми?

Э р-Б о қ и (жойнамоз устидан айланиб Шарифа томон қараб ўлтиради: ғазаб билан гапирадур). Ёғ дарров битдими?

Ш а р и ф а. Мой битган деб кеча айтган эдим-ку. Кечаги шунча жанжалларимиз шунинг учун эмас эдими? Бу кун яна уришамизми энди?

Э р-Б о қ и. Сен падарингга лаънатни уришмоқ оз, уруб ўлдурмоқ керак. Шунча мойни бир ҳафтада қандай битирдинг! Қўл юзингни ҳам мой билан ювдингми? Итбачча!!

Ш а р и ф а. Бир ҳафта эмас ўн кун бўлди. Уч қадоқ мойни ўн кунга олиб борсам яна нима дейсиз?!

Э р-Б о қ и. Ҳамма нарсаларни ўғирлаб холангга юборасан, мен билмайманми?

Ш а р и ф а! Нимани ўғирладим, худодан қўрқинг.

Э р-Б о қ и. Кеча бир қадоқ шалғамдан ярмини ўғирламадингми, итбачча?

Ш а р и ф а (ёқасини тутиб йиғлағур товуш билан). Бир қадоқ шалғамнинг ярмини ўғирлаб бошимга урамани? Худодан қўрқмағур туҳматчи!

Эр-хотин уришиб турганларида Турсуной кампир қизи Салима билан кириб келишади. Эшонга бир тугунчакда олиб келган нарсаларини бергандан сўнг Салиманинг туққанига уч ой бўлганини ва ҳозир касаллигини айтиб, бир-икки кун рўза тутмаса бўладими, деб сўрайди. Эшон унга: «Йўқ. Рўза худонинг катта неъматини, одамга куч берадир», дейди. Эшон дуо ўқиб Салимага куф-суф қилади. Улар кетгач, ўрта ёшли қишлоқ хотини Ниёзой боласи билан келади.

«...Рўзадан бери сутим озайиб қолди. Бола сутсизликдан йиғлайди. Сигир сути ичмайди. Жудаям ҳолдан кетаёзим. Менга сутни кўпайтиратурган бир дуо берсангиз деб келдим», дейди. Мулло буни ҳам ўқийди. Булар кетгач, Эшон хотинига «Бор, мен ухлайман», деб уни уйдан чиқариб юборади.

Шарифа чиқиб эшик тирқишидан қарайди. Эшон хотинлар келтирган ёғлиқ нон ва бошқа нарсалардан емоқчи бўлади. Буни кўрган Шарифа югуриб бориб маҳалла имоми, оқсоқоли ва яна 2 муллони олиб келади. Эшонни тутадилар.

Иккинчи пардада қозихона кўрсатилади. Раис бир касал чолни «Рўзасини еган» деб олиб келади. Чол (Ашурбобо): «... Докторга бордим... Рўзангни емасанг... дори йўқ, деди... Домуллодан сўрадим — Табиб... айтганга еса бўлур (йўталади) дедилар», — жавоб беради. Қози «Бозорга чиқариб 21 дарра уринг» дейди. Чиқариб урадилар ва қамоқхонага ташлайдилар.

Қози одамларни узатгач, Ҳамрохон деган маҳрами (бесоқоли) билан рўзани еб, кайф қилишади. Қози кўкнор ҳам ичади.

Кишилар тўполон қилиб мулло Эр-Боқи эшонни, рўзасини еган, деб қози олдига олиб келишади. Қози уларга: «Буни қўйиб кетинглар, қамаймиз, жазосини берамиз», деб олиб қолади. Хабар келади: Ашурбобо дарра зарбидан ўлиб қолган экан.

Букун машҳур ўзбек драматурги Комил Яшиннинг биринчи қадамлари ҳам кулгили сахна асарлари ёзишдан бошланган эди. У ўзининг 80 йиллиги арафасида ёзган «Ёднома»сида дастлабки драматик машқлари бўлган «Лолахон», «Карқулоқ» ва «Тенг тенги билан» ҳақида бундай ёзади: «Улар ҳаваскорлик сахналарига мўлжалланган бўлиб,» «...ижодий коллективларнинг репертуарида маълум давр яшаб, томошабинларга кўрсатилган бўлса ҳам уларни ҳамон жиддий асарларим қаторига қўшмай келаман ва дастлабки ижодий машқларим санайман. Баъзи бир танқидчи ва адабиётшунос ўртоқлар эса, бу асарларни баҳолашда ҳар хилликка йўл кўйиб келадилар. Драматург сифатидаги фаолиятимни «Икки коммунист»дан бошлаганман. Шу билан бирга ўша «Ёдномада» бу гапни ҳам қистиради: «Тенг тенги билан» пьесаси учун Андижон уезди Маориф шўъбаси мени диплом ва пўл мукофоти билан ҳам сийлаганди» (*Комил Яшин. Ёднома. Т., 1988, 143-144-бетлар*). «Тенг тенги билан» пьесаси биринчи марта Самарқандда тайёрланиб, Боқуда босилиб чиққан эди (Яшин. «Тенг тенги билан». Бир пардали кулки. Ўзнашр. Самарқанд — Боқу. 1930. (Лотин алифбосида). Ниҳоят, шу муаллифнинг тўрт томлик асарларига ҳам киритилди (*Комил Яшин. Асарлар. Тўрт томлик. 4-том, Т., 1972*).

Унда воқеа шундай давом қилади: 70 яшар Сэмандарбой 17 яшар камбағал қиз Сурмага уйланиб олган. Қиз чолни ўзига яқин йўлатмайди. У Азиз деган йигитни севади ва чолдан қутилиш чорасини қидиради.

Муаллиф Самандар образида хотин-қизларни камситадиган никоҳни қоралайди (асар Ўзбекистонда «Хужум» кампанияси авж олган паллада ёзилгани тасодифий эмас). Самандар хасис, очкўз, исқирт. У Сурмага кўп марта ҳаражат қилганлигини қайта-қайта таъна қилади:

С у р м а. Отамдан хафаман, сиздек қари чолга сотган... (йиғлайди).

С а м а н д а р. Бўлмаса сен нега тегишга рози бўлдинг, шап-шак?..

С у р м а. Менга сизни ёш йигит деб айтган эдилар.. Аммо... мени алдашган экан у бераҳмлар.

С а м а н д а р. Хоҳламайсанми? (Епишади).

С у р м а. Хоҳламайман дедим, хоҳламайман. (Итариб ташлайди.)

С а м а н д а р. Вой белим, вой белим! Энди нима қилсам экан буни. Аъзойи баданини қамчи билан титиб юборсаммикан-а? Йўқ, агар ҳозир савалаб қолсам, баттар кўнгилисиз бўлади. Энди азайимхонга бормасам ишим қийинга ўхшайди. (Сурмага.) Майли, ойимпошша, урганингиз ун оши, сўкканингиз сўк оши, тасаддуқжон, мана, мен кетдим. (Халққа.) Энди Абдулла дуохонга бориб, ўзимга иситиб оламан, мен ҳам шундан кейин бу тасаддуқни бир ялинтирай, бир йиғлатай, юракчаси эзилиб кетсин, ҳа-ҳа-ҳа!

Пьеса ғоясини ва персонажларнинг ички дунёсини очувчи бу парчадан кейинги воқеаларда Сурма билан Азиз Самандар қўлидан қутилиш учун режа тузишади. Шу режага кўра, улар чолни «Талоқ қўйдим!» дейишга мажбур қилишмоқчи. Азиз Сурма кўйлагини кияди. Чолга ўз кўли билан кўзини боғлатади. Чол қизни ўзига ром қилиш учун у билан яширмачоқ ўйнамоқчи бўлади-да, Сурма деб, унинг кўйлагини кийиб олган Азизни қувиб юради. Азиз ва Сурма ўз ўринларига чолнинг тўпори ўғли Тешани келтириб қўядилар. Чол «Ажи-ажи..» деб келиб, ўғли Тешани қучоқлаб олади. Кўзини очиб қараса, ўз ўғли. Жаҳли чиқиб, «Уч талоқ! Юз талоқ!..» деб юборади.

Буни эшитган Азиз ва Сурма қувониб, қочиб кетдилар. Ёшлар ҳаётдаги жирканч одатлардан қулиб ва, ўз тақдирларини шундай ҳал қиладилар.

Эскилик ва янгилик конфликт, эртаксимон сюжет, қувончли тугалланма, 20-йиллар комедиянавислигида ўзига хос соддалик бу асарнинг ҳам асосий хусусияти-

дир. К. Яшин Ҳамза асарлари таъсирида, у яратган образларга ўхшаш образлар яратган: «Тенг тенги билан» даги ёш қизга уйланган Самандар Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт»идаги кекса Эшонни эслатса, Теша образи «Тухматчилар жазоси»даги Акбаралини эслатади.

Теша — гўл, анқов, ёши ўттизга борган бўлса-да фикр қилиши ўн яшар болалардан ўткир эмас. Худбин ота қўлида Теша аҳмоқлигича қолади.

Сурма чолдан қутулмоқ учун Тешадан усталик билан фойдаланади. Муаллиф доно камбағал қиз Сурма ва аҳмоқ бой ўғли Теша ўртасидаги диалогда кулгили вазият ярата олган.

Теша. Йўқ, раҳматлик онам бир сўз айтган эдилар... Ўша гап...

Сурма. Нима деган эдилар?

Теша. Қўйинг, айтмайман, уяламан!..

Сурма. Эй... овсар, нимадан уяласиз, айтаверинг!

Теша. Хўб, айтсам, нима берасиз?..

Сурма. Битта шойи белбоғ.

Теша. Боринг-е...

Сурма. Нима берай?

Теша. Хўрозим оч қолди, унга бир тўппи макка берсангиз айтаман!

Сурма. Хўп, айтинг, бераман, қани гапиринг!

Теша. Ҳалиги-чи... ҳалиги... менинг онам раҳматлик... нима деган эдилар-а... ҳа, эсим қурсин!..

Сурма. Эсингиз бормиди?

Теша. Эсимми, ҳа, бор эди шекилли, қачонки, шу уйга кирсам, нима бало, отам амал қилиб қўйганми? Эсимни йўқотиб кўяман. (Товуғини уриб.) Эй...й... қакилламай ўлгур. Шунини боғлаб қўяй. (Уйнинг тўрисиغا боғлаб, дон сепиб қўяди).

Сурма. Ахир онангиз нима деган эдилар, айтмай-сизми?

Теша. (эркаланиб). Онамми, шундай деган эдилар: Ҳой, Тешавой, болагинам, бу отанга ишонма, кўзимнинг тириклигида ён қўшнимизнинг қизи Анорхонни сенга олиб берай, деган эдилар. Мен бўлсам, мана шу хўрозу кучуклар билан овора бўлиб қулоқ солмадим. Онам бўлсалар, оламдан ўтдилар (68—69).

Қатнашувчиларнинг ҳазил-мазах аралаш ҳаракатларига асосланган ва ўз моҳияти билан енгил комедия жанрига тааллуқли бўлган бу асарнинг жанрини кулги-фарс деб белгилаш тўғри бўлади.

«Тенг тенги билан» ўз композицияси ва муаллифнинг ижодий нияти жиҳатларидан Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси» кулги-фарсага ўхшаб кетади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, «Тухматчилар жазоси» марказида ижобий қаҳрамон (Фотима) туради. У ақл ва тадбир билан тухматчиларни фош қилади, ўзининг софлиги ва эрига садоқатини кўрсатади. К. Яшиннинг «Тенг тенги билан»даги Сурма ҳам ўз характери билан Фотима образига яқин туради. Ҳамзадаги Акбарали ўзининг соддалиги, сўзлари ва қилиқлари билан кишини кулдиради. К. Яшиндаги Тешада ҳам боаларча гўллик хусусияти бор. Бироқ Акбарали ёқимтой, гўл эмас, Теша эса ҳам гўл, ҳам анқов.

«Тенг тенги билан» 1930 йилда нашр қилинганидан кейин узоқ йиллар К. Яшин асарларининг кўп томликларига киритилмади. Ниҳоят, 1972 йилда босилиб чиққан тўрт томлик асарларига киритилди. Бунда К. Яшин асар унвони остидаги «кулги» сўзини «пьеса» сўзи билан, айрим луқмаларни таҳрир қилиш билан унча катта бўлмаган тузатишлар киритди. Масалан, асарнинг 1930 йилги нашрида гўл, уятчан характерли бўлган Теша бирданига закийларга хос гаплар айтади:

С у р м а. ...Қани айтинг-чи, қанақа хотинни яхши кўрасиз?

Т е ш а. Қўйинг-эй, уяламан!

С у р м а. Уялманг, гапираверинг!

Т е ш а. Хотин бўлса, семиз бўлса, юзи гулдай кулиб турса, (кулиб хурсанд бўлиб) яхши бўлса нағмалари, юмшоқ бўлса бағбағаси, семизликдан ҳарсилласин, сақич чайнаб қарсилласин; бели хипча қилдай бўлсин, қоши-кўзи нилдай бўлсин. Оёқлари юғон бўлсин, филлар кўриб ҳайрон қолсин (*Яшин. «Тенг тенги билан». Самарқанд-Боқу. 1930, 7-бет. Лотин алифбесида*).

Асарни қайта нашрга тайёрлаганда К. Яшин шу луқманинг характерига мос эмаслигини пайқаб, унинг ярмидан кўпрогини қисқартиради:

Т е ш а. Хотин бўлса семиз бўлса, қучганингда қучоқ тўлса. (Кулиб, хурсанд бўлиб.) Семизликдан ҳарсилласа, сақич чайнаса қарсилласин (*Комил Яшин. Асарлар. Тўрт томлик. 4-том. Т., 1972, 69-бет*).

Зиё Саид (Соли Қосимов, 1904—1938) ўзининг «Турралик сиртмоғи» деган икки кўринишдан иборат кулги-фарсида (Бу асар биринчи марта 1931 йил Тошкентда «Қизил Ўзбекистон» ва «Ўзб. Правда» нашриётида бо-

силиб чиққан) бюрократизм, сансалорлик, қогозбозлик каби нуқсонларни кулги остига олади. Оддий фуқаро Эшвой хотинини ЗАГСдан ўтказиш учун идорага олиб келади. Уни «эрта кел», «индин кел» деб кўп овора қиладилар. Анкета тўлдирганда никоҳга ҳеч алоқаси йўқ саволлар берадилар («1905 йил инқилобига қатнашган-мисиз?»).

Мудир. Завжайи муҳтарамангизнинг ёшлари қанчада?

Эшвой. Завжайи муҳтарамангизнинг ёшлари ўн тўртда.

Мудир. Бўлмади, бўлмади. Нега шуни бояроқ айтмадингиз. Ўн тўрт ёшли қиз қонуан эрга берилмайди. Шунча уйланиб ҳали ҳам шу қонундан хабарингиз йўқми?

Эшвой. Хабарим албатта бор, шу хабарим борлигидан шундай қилдим-да.

Мудир. Хўш, нима сабабдан?

Эшвой. Бўлмаса мен сизга бошимдан ўтган кичик бир ҳодисани арз этай, мирза йигит. Бундан икки йил бурун худо раҳмат қилгур Зулайҳога уйланганимда у ўн саккиз ёшда эди. Ҳар иккимиз қўл ушлашиб жанобингизнинг олдингизга рўйхатдан ўтмоқ учун келдик. Ариза ёзиб кел дедингиз, бош устига дедик, дафтардан ўтказиб номер қўйдир, дедингиз, сўзингизни қайтармадик. Шундан кейин эрта кел, индин келарсиз бошланиб кетди. Сиз келавер дедингиз, биз келавердик. Кун ҳафтани, ҳафта ойни, ой йилни қувиб, марҳума Зулайҳо йигирмага етди деганда рўйхат ишларимиз битди. Бошимдан ўтган бу аччиқ тажриба мени бу гал олдинроқ ҳаракат қилишга ўргатди (пауза). Мана бу синглингиз ҳозир ўн тўртда бўлса, эски одатларингиз бўйича икки йилгача анкета тўлдирсак, сизнинг эрта кел индин келларингиз билан у вақтда у ўн олтига етган бўлади. Бу қонунга хилоф бўлмас, мирза йигит (*Зиё Саид*. Танланган асарлар. Т., 1974, 198-бет).

Асарда композиция яхлитлиги етишмайди: сюжетда бир-бирига боғланмаган уч манзара (эпизод) бор — юқорида эслатилган ЗАГС даги Мудир ва Эшвой диалоги; сувга чўккан одамни қутқариш учун ёрдам комиссиясидан беш сўз сўраш машмаси; ниҳоят, мудир деб бошқа киши билан жанжаллашини манзараси. Сўнгги манзара цирк масхарабозлари характерини эслатади.

ҲАЖВИЙ КОМЕДИЯЛАР

Ўзбек комедияларининг бир жанр тармоғи ҳажвий (сатирик) комедиялар ҳисобланади.

Ҳажв ва сатира атамаларининг маънодошлиги ҳақида «Кириш»да фикр юритган эдик. Энди уларнинг таҳлилига ўтамиз.

Ўзбек комедияграфиясида кўзга кўринган ва бемалол ҳажвий (сатирик) комедия дейишга арзийдиган асарлардан бири Ҳамза Ҳакимзада Ниёзийнинг «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» пьесасидир.

Ҳамза «Тухматчилар жазоси» кулги-фарсини ёзиб (1918) саҳнага қўйганидан кейин, шу мавзуга қайтиб йирикроқ асар ёзиш ниятида узоқ ўйлайди. Ниҳоят, шундай асар яратиш имконияти 1926 йилда пайдо бўлади. Бу йилда у маданият ва маориф ишларидан биринчи марта меҳнат таътилига чиқиб, Водил ва Аввал қишлоқларида дам олади. У ерларда деҳқонлар ва қишлоқ фаоллари билан яқин алоқада бўлиб, чойхона ва кўприк қуриш каби ишларда қатнашади. Шунда янги асар устида ишлайди. Асарни саҳналаштириш иши бошланмасдан Ҳамза ўлдирилади ва асар бир муддат унутилади.

Ўзбекистон ҳукумати 1938 йилда Ҳамзанинг туғилган кунини тантанали нишонлаш мақсадида юбилей комиссияси ташкил қилади. Юбилей 1939 йилда Ҳамза туғилганига 50 йил тўлганида ўтказиладиган бўлди. Юбилей комиссияси олдига Ҳамза асарларини излаб топиш, босмага тайёрлаш, саҳнага қўйиш ва кенг жамоатчилик орасига тарғиб қилиш вазифаси қўйилди. Комиссия аъзолари Ҳамза асарларини излаш ва мавжудларини нашрга тайёрлаш ҳамда саҳнага қўйишга киришадилар. Комиссия аъзоси Ўзбекистон халқ артисти, Ҳамзанинг шогирди машҳур комик Миршоҳид Мироқилов Фарғонага борганида Фарғона театрининг режиссёри Ҳайдаровда Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» пьесасининг матни борлигини аниқлайди ва олади. Уни Ҳамза 1926 йилда Водилда ёзган ва шу ёш режиссёрга берган экан («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1939, 5 апрель, 176-сон).

Ҳамза юбилеи арафасида жумҳуриятда комедия театри ташкил қилиш пайти келди, деган масала кўтарилади. Миршоҳид Мироқилов «Саҳна сатираси яратайлик» деган мақола билан чиқади («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1938, 14-декабрь, 285-сон). Бу мақола матбу-

отда кенг муҳокама қилинган, Ҳукумат қарори билан биринчи марта Ўзбекистон комедия театри таъсис қилинади. Пойтахт ва вилоятлар театрларидан забардаст комик артистлар ишга таклиф қилинадилар. Комедия театрининг пардаси Ўзбекистон ташкил топганининг 15 йиллиги тантаналари арафасида 1939 йил 30 октябрь «Майсаранинг иши»ни кўрсатиш билан очилади («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1939, 5-декабрь, 278-сон).

Худди шу йили Ҳамза Ҳакимзоданинг «Таъланган асарлар»и лотин алифбосида босилиб чиқади. Унга «Майсаранинг иши» ҳам киритилган эди (*Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий*. Таъланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар: Юсуф Султонов ва С. Ҳусайин. Тошкент, 1939. Шу тўпلامга киритилган кириш мақоласида С. Ҳусайин ҳам «Майсаранинг иши» матни яқинда Фарғонада топилганлигини қайд қилади). Миршоҳид Мирқоқилов ва режиссёр Бобоҳўжаев пьесани сахнага қўйишган эди. Майсара хола ролини Марям Ёқубова, Мулла Дўст ролини Сойиб Хўжаев ўйнаган эдилар.

«Тухматчилар жазоси» ва «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» асарлари орасида ғоявий мазмун ва ижодий ният жиҳатидан муштарақлик бор: ҳар иккала асар марказида оқила, покиза, тадбиркор ўзбек аёли туради; ўзларини дин-шариат ҳомийлари деб ҳисоблайдиган имом домла, қози, аълам ва муфтиларнинг рижкорлиги масхара қилинади.

Октябрь тўнтаришидан олдин жадидлар миллат ва ватан равнақини истаб, мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш, халқни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиш, дунёвий фанларни ривожлантириш орқали илгарилаб кетган мамлакатлар билан тенглашишни орзу қилар эдилар. Бунинг учун бадий адабиёт, театр, маъбуот, мактаб, мадраса, кутубхона минбарларидан фойдаланиб келдилар. Бошқа жадидлар қатори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам бу йўлда қўлидан келган ижодий ишларни қилди. Унинг шоирлиги, режиссёрлиги, драматурглиги шу максадларга хизмат қилишга қаратилди. Ўз замондошларига нисбатан синфлар кураши ҳақидаги таълимотни олдинроқ эгаллади, ижодида шу синфийлик позициясида туриб иш қилди, ўз асарларида синфий конфликтларни бошқаларга нисбатан чуқурроқ акс эттирди.

«Тухматчилар жазоси»да тўнтаришнинг биринчи йилидаги воқеалар акс эттирилса, «Майсаранинг иши»да XIX асрга мурожаат қилинади. Биринчи кулги-фарс аса-

рида гузар имом-домласи ва ғийбатчи-пияниста фoш қилинса, «Майсаранинг иши» ҳажвий комедиясида шариат «ҳомийси» Қози; унинг қўл остидаги Аълам ва Қозининг ўғли Хидоятхон фoш қўлинади. Майда-чуйда шахсларни фoш қилишдан йирик дин арбобларини фoш қилишга ўтилади. Ҳар иккала асар ҳам халқ оғзаки ижоди руҳида яратилган: эртаксимон тугалланма — салбий типларни бешикка белаш, бошига сигир ёки эчки терисини ёпиш, Мулла Дўстга раҳм қилиб чироқпоя қилиб қўйиш, Майсаранинг Мулло Дўстга мойиллик кўрсатиши — шу бадийий ниятнинг меваларидир.

Асарда кўпинча ташқи қиёфаси, эгаллаган амали билан қиладиган иши бир-бирига қарама-қарши бўлган риёкор шахслар кулги остига олинади.

Қози Қуръон ва шариат ҳадисларини ҳаммадан яхши биладиган шахс. Амалда эса шариатни бузади.

Чўпоннинг отаси ҳажга боришдан олдин 20 тиллани Қозига топшириб, омонат сақланг, борди-ю йўлда бирон кор-ҳол бўлиб, қайтиб келолмасам, ворисларим Сиздан оладилар, қозихона энг ишончли жой, қози шариатпеша, у омонатга хиёнат қилмайди, деб ишонган эди. Қози тиллани олиб қолганлиги ҳақида тилхат берган. Оқибатда нима бўлди? Чўпоннинг отаси қайтмагач, Қози меросхўрларни алдайди: аввал тилхатни олиб бошқа сохта ҳужжат ёзиб беради, кейин умуман омонатни олганлигидан тонади. Кўп хотинли ва кекса бўлишига қарамай, Чўпон никоҳида бўлган Ойхон билан хуфий айш қилмоқчи бўлади. Демак, Қуръонда ёзилган мусулмони солим зинога йўл қўймаслиги, киши ҳақини емаслиги, ёлғон демаслиги тўғрисидаги оятларни поймол қилади. У ўз хизматкори Мулла Дўстни 30 йилча ишлатиб, уйлантирмайди, алдаб келади. Риёкор, иккиюзламачи Қозининг ёрдамчиси Мулла Рўзи аълам ҳам «устози»дан қолишмайди — «хилайи шаръий» ишлатиб Мулла Дўстдан тилхат сақланаётган сандиқ калитини олади, ундаги тилхатни кўчиради, Ойхон билан ишрат кечасига шошилади.

Олма олмадан узоққа тушмайди. Қозининг ўғли Хидоятхон ҳам отасидан қолишмайди: мени бирон нарса чаққанга ўхшайди, тезроқ чиқинг. деб Мулла Дўстни алдайди ва сандиқдан тилхатни олиб, Майсарага олиб бориб бермоққа шошилади (бунинг дарди ҳам ишрат).

Ҳамзанинг энг катта ижодий ютуғи доно, тадбирли ўзбек аёли типини яратишидир.

Майсара — виждони пок аёл. Лекин Қози меросни қайтариб бермагач, бирдан-бир чора — алдагани алдашга мажбур бўлади. Сюжет халқ эртақларидан олинган. Бу комедия билан халқ оғзаки ижоди ўртасидаги алоқалар ҳақида адабиётшунослар 60—70 йилларда баҳслашган, ушбу сатрлар муаллифи ҳам ўз мулоҳазаларини билдирган эди. Баҳслар ундан кейин ҳам давом қилди. Ҳатто шундай воқеа ҳаётда содир бўлган, деғувчилар ҳам йўқ эмас. Гап шундаки, ижодкор ҳаётдан нусха кўчирмайди, балки ҳаётий ҳодисалар ва ривоятлар ижодий ҳаёлини, бадиий тўқимани ишга солиб янги бадиий ҳақиқат яратади.

Умуман комедия тилида, хусусан Майсара луқмаларида Ҳамзанинг халқ тилидан ниҳоят даражада усталик билан фойдаланганини кўрамиз. Бир неча иқтибос келтирамиз:

1. Энди бир золимнинг ҳийласи билан шунча дунёни ташлаб кетаверамизми, Чўпон? Ўчсиз юрак юракмидир?! (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 4-том. Тошкент. 1989, 21-бет).

2. М а й с а р а. Бошингни кўтар! Эр йигитнинг бош солгани ўлганидур. (Кўтарур.) Мен саломат бўлсам, Ойхон кўлдан кетмас. Кичик душманнинг ҳам ортидан из қувмоқ ақлликлар ишидир.

3. М а й с а р а. Ўғлим, бу ишларнинг поёни одам ўлдирмоқ билан саранжом топмас, ҳийла билан бажаришда анжом топадир.

Ч ў п о н. Хола, биз бу юртга мусофир бўлсак, бизнинг тадбиримизнинг кўмаги у ишларни бажо қилмайди. Бир йўл бордирки, у ҳам бўлса бугун-эртадин қолмай қочмоқ ёки қасдларни олмоқ, билдирмай бўғизларидан қон қусдирмоқдир.

М а й с а р а. Чўпон! Сен куч ва бозуга ишонганчалик қаҳрамондирсан. Лекин тириклигинг шундай ишларини тадбир билан саранжом топилишига бўз болалик килурсан. Қочсак номардликдир, киши ўлдирсак жиноятдир. Турсак, икки бошдан тилагимиз, номусимиз барбод бўлур. Бир иш қилиш керакки, душманларни ўз-ўзларича ўлимга маҳкум этайлик. Ойхонни соғлом кўлда колдириб, юрт-элга номусимиз билан саломат кетайлик. Ўғлим, шер йигитни одам ўлдирмас, помус ўлдирур. Биз бир иш килайликки, шармандаликларин ер юзига дoston қилайлик!

4. М а й с а р а. Нима дейсан, қизим?! Менинг бошим

қорайиб турган ерда сенинг бир тола қора мўйингни кўрмак Чўпондан бошқага ҳаргиз насиб бўлмагай. Мен бу сўзларни айтиб, сени кўрқин билан суюнчингни босмоқчагина сўйладим. Мен бу бадбахтларни қандай шармандаю шармисор қилишимни ҳали кўрурсан...

М а й с а р а. Қизим, иш қилсанг шундай қилки, бутун дунё кулсин ё бутун дунё йиғласин!

Майсара хола бу луқмаларидан келтирилган юқоридаги мисолларда ҳикматли — файласуфона маъно бор. Ҳа, Ҳамза тасаввурида ўзбек аёли айримлар айтганларидек, «ожиза» (кучсиз ва кўр), «муштипар» (бир сиқим пар), «сиёҳсар» (манглайи қаро), фақат кўз ёши тўкишдан бошқа иш қўлидан келмайдиган маҳлуқ эмас, эркаклардан қолишмайдиган, «эрни эр, ёки қаро ер» қиладиган хотинлар бўлган ва бор! Улар ҳаёт тузи, уларсиз турмушнинг мазаси йўқ. Бу Ҳамзанинг новаторлиги.

Майсара жиддий аёл, шу билан бирга кўнгли очик, меҳрибон, қувноқ аёл.

Мана унинг пьеса бошида жиянлари олдига келиб, уларнинг ҳасратли юзларини кўриб, далда бериши:

М а й с а р а. (Ойхоннинг кўзида ёш кўриб сезгандан, юзидан ўпиб, севиб, силкиб). Ойхон, Ойхон! Йиғлабсиз шекилли? Қарнайхон, сурнайхон, эркахон, серкахон, кулиб-кулиб қўйинг, ўргилсин-а, чўргилсин, хамир кўпти тўгилсин (Чўпон кулур.)

О й х о н (қўлларини айирмоқчи бўлиб). Хола, ҳозир куладиган чоғларми?

М а й с а р а. Ёмғирнинг ортидан боғлар қандай яшнаса, йиғининг ортидан бўлган кулги шунчалик яшаргусидир. (Қучоғига босиб.) Айланай, айланай, мошовамиз қайнапти, қизи сақич чайнапти. Чўпон билан Ойхонлар йиғлаб-йиғлаб ўйнапти.

Бу луқмалардаги ўхшатишлар, эркалатишлар ўзбек миллий характери очиқ борувчи воситалардир. Ҳамзанинг бу асари бадиий ижодда халқчилликнинг гўзал намунасидир.

Майсаранинг ўзи кам кулади. Бироқ у билан муомага киришган кишиларнинг хатти-ҳаракати комедияга жўшқин руҳ бағишлайди.

Ҳамзанинг зўр маҳорат билан яратган комик характерларидан бири Мулла Дўст тимсолидир. У халқ латиқалари қаҳрамони Насриддин Афандини эслатади. Тўғри, содда ишонувчан хизматкор. Уни узоқ йиллардан бери уйлантирамиз деб Қози ва Мулла Рўзи аълам ал-

даб келмоқдалар. У энди ишонмай қўйган. Шунинг учун тилида шикоят, заҳарханда, кесатиш қатта ўрин тутади. Бироқ Майсара холани олиб берамиз, деган хабарни эшитганидан кейин гўё фонус ичига шам қўядилар, у энди умид билан яшайди, жонланади, ундаги ҳазилкашлик хислати қайта тирилади.

Унинг қуйидаги монологига эътибор беринг:

Мулла Дўст. Бетларимиз тиришди, бизнинг тенглар эшиги шуваладиган ҳовлига киришди, бизгаям ажал деган рўдапо деворнинг орқасидан қарашди. Соқол оқариб, озиқ тишлар тўкилиб, нозик бу бел деган жонивор ҳам эски маҳсидек букилди-ю ҳалигача паричеҳра-ю боғи гуландом, юзи тўлин ой, зулфи паришон, қошлари камон, кўзлари бодом, тиллари асал, лаблари шакар, бўйлари раъно, ўзлари доно деган қиз-жувонлар у ёқда тураверсин, кўзи шишган, тиши тушган, бетлари шафтоли қоқидек тиришган, қабристонга қараб лаҳад учун киришган, оғзи гўрдек, бурни қувурдеккина, бели камалак, юзи сумалаккина бир бедаво, саксонни, юзни урган бир кампир билан ҳам ўйнашни худойимиз кўп кўрди. Буни қарангки, иккам ўттиз йилдан баққа мана шу бехосият оstonайи номуборақда лоақал мингдан ортиқроқ хотин халала бўлди, биздақа пешонаси тўмтоқ, қурумсоққа бирортаси ҳам... тегмапти-я (пешанасига уриб). Вой сени бекорчиликда яратган худойимдан ўрғулай.

Бу парчанинг бадийлигига эътибор беринг: сажъ санъатидан фойдаланиш (тиришди, киришди, қарашди каби) нутқни ранго-ранг қилган.

Ҳамза комедия сюжетига қизиқарли интрига (найранг)ларни киритган. Улар ҳам кулгили, ҳам характерни очишнинг муносиб воситаси. Мана, Мулла Рўзи аълам Мулла Дўст турган Қозининг ташқари ҳовлисидаги уйга киради. Ундаги сандиқдан 20 тилла ҳақидаги ҳужжатни олиши керак. Бу ишни шундай бажариши керакки, шариат юзасидан бу ўғрилиқ бўлмай, йўқотилган нарсани топиб олгандай бўлсин. Шу найрангнинг номи «ҳийлайи шаръий» дейилади. Мулла Рўзи маслаҳати билан Мулла Дўст сандиқ калитини туширган ва Мулла Рўзи уни ердан топиб олган бўлади. Бундай найрангни кўрган Мулла Дўст ўзига-ўзи бундай дейди:

Мулла Дўст. (Чиқиб, ҳужра эшигини бекитиб). Уламо деган пелардан ҳам ихлосим ачитма гўжадек қайтди-да! Шайтон буларнинг олдида қип-қизил валиюл-

«Майсаранинг иши» Муқимий номидаги musiқали театр сахнасида

лодир. Аҳвол шу-ю, тагин буларнинг халқ ичига кирса буруннинг сувидек кўз ёшини оқизиб (йигламсираб): «Эгамдин кимки қўрқмас ул сазовори жаҳаннамдур», деб амри маъруфни наврўзнинг ёмғиридек шилт-шилт қилворади. Билмайман, ўша жаҳаннамга ўзларидан бошқа қайси маҳлуқлар борар экан.

Ҳидоятхон характери бошқаларидан бир оз фарқ қилади: у занчалиш, сўзлаши ва хатти-ҳаракатида позу-карашма кўп. Бу ҳам кулги туғдиради.

Ҳамзанинг комедияни эртаксимон эпизод билан тугаллаши ҳам сахна асарини қизиқарли, томошабон қилган: Қози бешикка беланади, Мулла Рўзи устига сигир тери-си тортилади ва ҳоказо.

1939—41 йилларда пойтахт ва вилоятларнинг театрлари «Майсаранинг иши»ни сахналаштирганда сахнада Ҳамза сўзи жаранглар ва у ўйлаб топган хатти-ҳаракатлар гавдаланар эди. Афсуски, кейинчалик афишаларда Ҳамза номи ва «Майсаранинг иши» сарлавҳаси қолди-ю сахнани бошқа муаллифларнинг сўзлари ва улар ўйлаб топган ҳаракатлар эгаллади. «Замонлаштириш», «музикалаштириш», «халққа, майдонга яқинлаштириш» баҳонаси билан Ҳамза сўзлари халққа етказилмайдиган бўлиб қолди, асар суюқлашди, бачканалашди.

«Комедиянинг тасвирлари ортиқча ёрқинлик ва қуюқ рангдорлик билан ажралиб туриши мумкин, лекин улар гайритабиийлик ва карикатурага бориб етиши мумкин эмас»— деди В. Г. Белинский (*В. Г. Белинский*. Танланган асарлар. Т., 1955, 205-бет).

Ҳамза ёзган «Майсаранинг иши» комедиясини В. Шекспирнинг «Виндзор ҳазилкашлари» (ёки «Жон Фальстаф») комедияси билан бир қаторга қўйиш мумкин. Муаллифлар фантазиясининг кенглиги, бу фантазиянинг томирлари халқ оғзаки ижодига бориб етиши жиҳатидан бу икки мумтоз комедиянавис ва асар орасида муштараклик бор.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1926 йилда ёзган ва ўша йили республика пойтахти Самарқандда чиқадиган «Зарафшон» газетасига илова қилиниб алоҳида китобча шаклида нашр қилинган «**Бурунги сайловлар**» асарининг жанрини аниқлашда ҳамзашунослар орасида яқдиллик йўқ. Ҳамзанинг ўзи пьесанинг унвон варағига «икки нардалик пьеса» деб ёзган (*Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий*. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 4-том, Т., 1989, 89-бет). Ҳолбуки, «Майсаранинг иши» ни «Уч тўсиқда кул-ку» деб ёзган эди. (Тўртинчи жилд, 10-бет). «Бурунги сайловлар»га биринчи марта тавсиф берган ҳамзашунос олим Юсуф Султонов ҳали 1941 йилда босилган китобида «драма» сифатида шарҳлайди. «Қодирқул мингбошининг,— деб ёзади олим,— сайлов олдидаги тараддудлари ва «сайланишини кўрсатиш билан Ҳамза чор ҳукумати вақтидаги сайловларнинг моҳиятини очиб берди. У вақтларда сайловларда меҳнаткаш омманинг манфаатлари ҳеч ҳисобга олинмаслиги, демократиянинг йўқлиги, «сайланган» амалдорларнинг ҳам халққа ёт кишилар бўлиши Ҳамза асарида яққол кўзга ташланиб туради (*Ю. Султонов*, Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижодиёти. Т., 1941, 41-бет). Танқидчи Қодирқулга характеристикани чуқурлаштириб бундай ёзади: «Қодирқул мингбошидаги лаганбардорлик, ўз шахсий истаги олдида халқ манфаатларини қурбон қилиш, порахўрлик, муттаҳамлик, маиший бузуқлик ва шу кабилар ўша вақтдаги ҳамма маҳаллий амалдорлар учун характерлидир. Буларни Ҳамза конкрет фактларда реалистик равишда кўрсатиб беради» (*Ю. Султонов*. Ўша асар. 41-бет).

Юсуф Султонов ўзининг сўнгги китобида ҳам шу нуқтаи назарида туради (*Ю. Султонов*. Ҳамза. Очерк

жизни и творчества. Издание второе, дополненное. Т., 1984, 74-75-бетлар).

Театршунос Мамажон Раҳмонов эса, бу асарни сатирик комедия сифатида талқин қилади (*М. Раҳмонов. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва ўзбек совет театри. Т., 1959, 352-368-бетлар.*)

Пьесани синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатдики, ҳақ марҳум ҳамзашунос Юнус Султонов томонида.

«Бурунги сайловлар»да эски сайловлар ва унинг марказида турган мингбоши ҳамда унинг атрофидагилар фош қилинади. Сатира деб, ҳукм қилиш учун бу танқид ва фош қилиш кулги воситасида бўлиши керак эди. Мазкур асарда айрим кулгили диалоглар ва Холматга ўхшаган юмористик характер йўқ эмас. Бироқ бундаги кулги элементлари ҳар бир драма, ҳатто фожиада учрайдиган миқдорда ҳам бўлиб, кўпчилик характерлар, вазият ва диалоглар кулгили йўсинда эмас. Маълумки, 1939 йилда Комил Яшин «Бурунги сайлов»даги Қодирқул мингбоши ва унинг хизматчиси Холматнинг сўзлари ва характерларини бир оз ўзгартириб Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» пьесасига қўшган эди. Бу билан «Бой ила хизматчи» комедияга айланмади.

Шунинг учун биз бу тадқиқотимизда «Бурунги сайловлар»ни таҳлил қилишни лозим деб топмадик.

Баҳром Раҳмонов (1915—1961) комедия ёзишга турли ҳаёт йўллари босиб келди: ўқитувчилик қилди, адлия олий билимгоҳини битириб, ҳарбий прокурор бўлиб хизмат қилди, журналист сифатида қалам тебратли «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош муҳаррир ўринбосари, Ўзкомпартия Марказий Қўмитасининг адабиёт ва санъат бўлими мудири, ниҳоят Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг раиси бўлиб ишлади. У томошабинларга ўзининг «Юрак сирлари» комедияси билан танилди.

Бу асар 1952 йилда ёзилган бўлиб, Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик театри режиссёри Тўла Хўжаев томонидан 1953 йилнинг 20 декабрида сахнага қўйилди. Комедия спектакли томошабинлар томонидан яхши қабул қилинди ва айрим вилоят театрларида ҳам кўрсатишди. Пьеса биринчи марта «Шарқ юлдузи» ойномасида босилди («Шарқ юлдузи». 1954, 6-сон). Уша йили рус тилига таржима қилиниб, «Звезда Востока» ойномасида ҳам чоп этилди («Звезда Востока» 1954, 8-сон).

Режиссёр Тўла Хўжаев билан бу сатрлар муаллифи

суҳбат қилганида шу нарса маълум бўлдики, режиссёрнинг қўлида ўзи ёзган «Яширин уйланиш» деган комедия матни бўлган. Баҳром Раҳмонов ўз комедиясини театрга олиб келганда шу пьеса устида ижодий иш жараёнида бу икки пьесани бир-бирига қўшиб, янги бир спектакль яратилади. Тўла Хўжаевнинг ҳикоя қилишича, спектакль саҳнага қўйилиб томошабинлар олқишига сазовор бўлган кунларда айрим партия ва ҳукумат раҳбарларининг хотинлари театрга қўнғироқ қилиб, «Сиз саҳнада мени кўрсатибсиз-ку...» деб, гинахонлик қилганлар, уларнинг эрлари эса спектаклни кўрсатишни таъқиқлашга уриниб кўришган.

Шу кунларда «Ўзбекистон» газетасида Ҳамид Гуломнинг «Юрак сирлари»нинг хатолари нимада?» сарлавҳали тақризи босилиб чиқди... Бу тақризга тўхталишдан олдин комедиянинг мазмуни ва шакл ҳақидаги айрим мулоҳазаларимизни баён қилмоқчимиз.

«Юрак сирлари» комедиясида икки қўшни оила — ёзувчи ва ўқитувчи Саттор Аҳатов билан хотини врач Санобар ва хирург Илҳом Акрамов билан хотини, уй бекаси Сурмахонлар ўртасидаги турмуш можаролари сюжет асосини ташкил қилади. Ният — ўша кунларнинг истилоҳи билан айтганда, айрим зиёлиларнинг хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлишлари устидан кўриш.

Комедияда бир қатор шахслар орасидаги конфликтлар акс эттирилган. Саттор — Санобар, Илҳом — Сурмахон, Илҳом — Рузвон, Санобар — Сурмахон. Бу асарда конфликтнинг иккинчи шакли — айрим шахсларнинг ички қарама-қаршиликларига асосланган коллизия — руҳий конфликт ҳам ўрин олган.

Саттор ўқитувчи ва шоир, хотини Санобар врач-терапевт ҳамда номзодлик диссертацияси устида ишлаётган илмий тадқиқотчи. Табиатлари қарама-қарши хислатларга эга: Саттор таланти бўлишига қарамай, ўта рашкчи, хотинига ишонмовчи, шуҳратпараст. Санобар эса мулоқим табиатли, камсуқум, самимий, эрига вафодор, меҳрибон она (уларнинг 6-7 яшар Лола деган қизлари бор).

Санобар баъзан шифохонада ушланиб қолади. Саттор шубҳа-гумонларга бориб, хотинини рашк қилади. Санобар ишлайдиган шифохонада қўшнилари хирург Илҳом Акрамов бош врач. Саттор турли фикр-хаёлларга бориб турганда Сурмахон унинг уйига кириб, менинг эрим Илҳом ҳалигача келмаётир, сизнинг хотинингиз келдими,

деб сўрайди. Саттор унга хотиним уйга қўнғироқ қилиб, шифохонада иш чиқиб қолганини, шунинг учун кечикиб бораман, деган эди, деб жавоб беради.

Сурмахон. Ўзим ҳам айтган эдим-а, яна бирга эканлар! Ахир хотинингизни тийиб олсангиз бўлмайди-ми? Қачонгача мени хўрлайсизлар? (Қўзига ёш олади.)

Саттор. Қўйинг, сиз ҳам хунобимни ошириб, тутоқтираверманг, аланга устига керосин қуйманг. Янги-янги модалар, янги-янги упа-атирлар чиққанда жанжал бошлаб эрингизга сўзингизни ўтказасиз-у, ўша ҳунарингизни нега бу масалада ҳам кўрсатмайсиз (*Баҳром Раҳмонов*. Пьесалар. Т., 1957, 119—бет).

Драматург комик конфликтнинг бир кўриниши — киноядан ҳам усталик билан фойдаланган:

Санобар. Салом, Саттор ака!

Саттор (кинояли). Келинг, азизим!

Санобар. Иш чиқиб қолиб, бир оз кечикдим. (Кулиб) Кечирасизда энди... (Ошхона томонга киради.)

Саттор. Бу янги гап эмас-ку. Справкасини ҳам тайёрлаб келибди-да.

Санобар. Ошхонадан чиқади.

(Кинояли.) Азизим, консилиумларингиз тамом бўлди-ми?

Санобар. Ҳа, бир беморнинг аҳволи бугун жуда оғирлашиб қолган эди, ошиғич чора кўришга тўғри келди. Консилиум ўтказдик. Невропатонологлардан доктор Акрамов, терапевтлардан мен бўлдим. Ундан ташқари клиникадан икки профессор ҳам таклиф қилинди.

Саттор. Юрак касалими?

Санобар. Ҳа, юрак пороги.

Саттор. У юрак касалининг сизнинг юрагингизга ҳам даҳли борми?

Санобар. Тушунмадим, Саттор ака, очиқроқ айтинг.

Саттор. Ҳар икки юрак бир-бирига ҳамдардми деяшман!

Санобар. Бу нима деганингиз? Беморнинг юраги билан менинг юрагим ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкин?

Саттор. Ҳар куни ишдан кейин эрингизга телефонда қўнғироқ қилиб, ўзингиз консультация-ю консилиумларда юрганингиздан кейин нега алоқаси бўлмасин?!

Санобар. Ахир бу хизмат-ку. Мен врачман. Бемор-

нинг ҳаёти таҳлика остида қолганда, унга тез ёрдам кўрсатмаган врач, врачми? Бурчимни бажармайманми?

Саттор. Йўқ, тухмат эмас, ойимча! Тухмат тухматликдан чиқиб, ҳақиқатга айланди. Қачонгача мени калака қилиб юрасиз?

Конфликт кучаяди. Санобар қизи Лолани олиб уйдан чиқиб кетади. Сатторда қасдма-қасд ўч олиш туйғуси кучаяди. У савдо назоратида товаршунос бўлиб ишлаб юрган Қумрини учратиб, унга шеърлар тўпламини дастхат билан тақдим қилади ва унга уйланмоқчи бўлиб, ЗАГС дан ўтиш учун ариза ёзиб беради. Бунда комедия-навис ва режиссёр с и р с а қ л а ш усулидан фойдаланиб, Қумри болалар уйида тарбиячи бўлиб ишлаган Санобарнинг тарбиясини олганлиги, бу қиз уйланмаган севган ёри — район ижроия қўмитасининг ходими Бахтиёр деган йигити борлигини Саттордан (томошабинлардан ҳам) маълум вақтгача сир сақлайди. Бу усул асарга томошавийлик, қизиқувчанлик бағишлайди. Буларни Саттор асар охирида ЗАГСда билиб олади.

Комедияда «кишилар юрагини ойнадай кўрсатадиган аппарат» ҳақида гап боради. Бу хаёлий образ Саттор-Санобар конфликтини чуқурлаштириб, Сатторнинг ортиқча шубҳаларга берилиши, ниҳоят хотинига ишонмаслиги авжига чиқишини яққол акс эттиради. Бадий тўқиманинг бу муваффақиятли парчасини кўздан кечирамиз.

Санобар. Бўлар-бўлмас миш-мишларга ишониб, хўрлайверасизми? Бекордан-бекорга тухмат қилишга уялмайсизми?

Саттор. Аттанг, аттанг! Афсуски, сизга ўхшаган олимлар, *кишиларнинг юрагини ойнадай кўрсатадиган аппарат* ишлаб чиқармаган-да, бўлмаса шу аппаратнинг олдига ўтказиб юрагингизни кўрсатиб, ўша занг босган қисмини шартта узиб олдингизга қўйиб қўярдим. Ундан кейин тушингизни сувга айтардингиз!...

Санобар. Мен ҳам ўшандай аппарат йўқлигига афсусланаман, чунки, сиз тухматчи эканлигингизни очиқ-ойдин кўриб-билиб олардингиз (133-бет).

Асарда иккинчи муҳим конфликт чизиғи Илҳом ва Сурмахон ораларида ривожланади. Муаллифнинг асосий муддаоси айрим хотин-қизлардаги мешчанлик, «ош бўлса, иш бўлмаса, ёз бўлса, қиш бўлмаса» халқ иборасида ўз аксини топган.

Бу асаргача назм, наср ва драматургияда эрлар ва хотинлар муносабатларини тасвирлашда кўп ҳолатларда

хотин-қизларнинг нуқсонларини хаспўшлаб кўрсатиш, ҳамма айбни эркакка тўнқариш, «Нима учун хотинини қайта тарбияламайди» дейиш каби бир қолипдаги ақида-парастлик ҳукмрон эди. Баҳром Раҳмонов ва Тўла Хўжаев Сурмахон образи орқали бу масалага янгича ёндошдилар: ҳаммавақт ҳам ўжар хотинни қайта тарбиялаб бўлмайди, унинг ишёқмаслиги, текинхўрлиги, худбинлигининг манбаи эмчи онаси Рузвонда эканлигини очиб кўрсатдилар. Рузвон қизини танноз қилиб ўстирган, Сурмахон қўлини иссиқ-совуқ сувга уришга қўймайди. У эрталаб соат 10—11 гача ухлайди, онаси эса қуёвининг машинасида бозорга бориб иссиқ нон ва қаймоқ олиб келади, қизи уйғонганда унинг кавушини тўғрилаб қўяди. Фарзанд ҳақида гап борар экан:

С у р м а х о н. Бо худо, менга зарил кептими? Энди йигирма бешга кирдим. Ҳали ўн гулимдан бир гулим очилгани йўқ. Қадди қоматимни бузиб нима қиламан?!— дейди.

Сурмахондаги энг зўр касал — худбинлик. Эри операцияга кетиши керак бўлган дақиқаларда ҳам унинг йўлини тўсиб, эшикни қулфлаб олиб, янги мода-қўйлак чиққан, пулни чўзинг, оламан, деб эрини ишдан қолдиради. Ундаги модага, латта-путтага ўчликни онаси рағбатлантиради.

Р у з в о н. Кўрганингни айтавер. Эр бўлгандан кейин олиб берсин. Хотин деган гоҳ ноз қилади, гоҳ фироқ. Баъзан жанжал чиқаради. Мен ўзим ҳам раҳматли отанга шундай қилардим. Жуфти ҳалоли бўлганиндан кейин айтганингни қилдирасан-да, қизим. Хотин деган эрига маҳкам турмаса бўлмайди (кулги).

С у р м а х о н. Ҳали Илҳом акамлар келсин, айтаман. Бо худо, олиб берсинлар-да, бошқалардан олдин киймасам асти кўнглим тўлмайди.

Дарҳақиқат, бу комедия яратилган даврда ҳам, бизнинг кунларда ҳам кўпгина оилалардаги ажралишнинг ички сабаби ота-оналарнинг ўз фарзандларини ё куёв, ё келинга қарши қайрашларида кўрамиз.

Сатторнинг онаси Хосият Рузвоннинг акси: у келини ва ўғли ораларидаги машамани бартараф қилиш, оиланинг бузилишига йўл қўймасликка ҳаракат қилса, Рузвон қизини куёвига қарши қайраб, жанжал устига лампаёғи тўқади. Рузвон куёви даволаган касал болани эскича эмлаб қўйиб табобат фурсатини ўтказиб, унинг ҳалок бўлишига сабаб бўлади.

Комедиявий асарда лирик лавҳалар ҳам йўқ эмас. Саттор инжиқликларидан безган Санобар 6—7 яшар қизини олиб чиқиб кетади. Лолахон отасини соғиниб қўнғироқ қилади. Отанинг ўз фарзандини соғиниши, юраги тўлиб кўз ёши қилиши томошабинни ларзага солади. Умуман ўзбек комедиянависида бу комедия сахнавий (томошабоп) лавҳаларга бой бўлиб, реализм принципларига риоя қилиб ёзилган.

Асар композициясида айрим нуқсонлар ҳам йўқ эмас: никоҳни расмийлаштириш (ЗАГС) бўлими мудири Хайриддин акага керагидан ортиқ сўз берилган, унинг эзмалиги томошабинни зериктиради. Пьесанинг 6-кўринишида Сатторнинг фронтчи дўсти Степан Владимировичнинг меҳмонга келиб, ароқ ичгач, оилада тотувлик ҳақида ташвиқот-тарғибот олиб бориши комедия режасида кўрсатилмаган. Кейин, бундай образни киритишда фақат муаллиф айбдор эмас: ўша кунларда «асарда партия раҳбарлиги кўрсатилмаган, коммунист образи йўқ» деган таънани тез-тез эшитиш ёки айрим тақриз ва мақолаларда ўқиш мумкин эди. Асар муаллифи ҳам шундай таъна олдини олиб пьесага туман фирқа қўмитаси ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудири Степан Владимировични киритган. Шунга қарамай барибир, спектаклга ёзилган тақризда «асарда ғоят муҳим роль ўйнаши зарур бўлган партия вакили Степан образи нотўғри талқин этилади. Ғарчи у таъсирли ҳикоя сўзлаб, Сатторнинг Санобар билан ярашувига сабабчи бўлган бўлса-да, салбий типлар билан биргаликда Сурмахон устидан асоссиз кулади. Шуниси қизиқки, икки оилада юз берган ҳодисалар жамоатчиликдан бутунлай четда, узоқ Оролда юз беради. Уларнинг тақдири билан ҳеч ким қизиқмайди», — деб ёзилди (Ҳамид Фулом. «Юрак сирлари»нинг хатолари нимада? «Қизил Ўзбекистон». 1954 йил, 23 январь. Бу сатрлар муаллифи ҳам спектаклни шу тақриз эълон қилингандан кейинги кунларда Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрида томоша қилган эди).

Тақризчининг қўйган сарлавҳасига эътибор беринг: «Юрак сирлари»нинг хатолари нимада?» Демак, Ҳ. Фулом фикрича, бу асар бутунлай хатолардан иборат, бунга унинг ишончи комил. энди уни фош қилиш қолган, холос.

Бадий асарга бундай муносабатни ўша кунларда «коммунистик партиявийлик» дер адиладар-да... Тақриз ҳам шу руҳда бошланади: «Партия XIX съезди совет ёзувчилари олдида бадий адабиётнинг барча жанрла-

рини ва айниқса, сатира жанрини ривожлантиришдек шарафли вазифани қўйди». Бу кириш сўзларидан кейин Ҳ. Ғулум гапни «Юрак сирлари» спектакли томон бериб, «Комедиянинг темаси жуда муҳим. Унда муҳаббат ва оилавий муносабатлар масаласи ўртага қўйилади» деб қайд қилади. Сўнгра асарнинг айрим ижобий томонларини қайд қилган ҳолда «хатоларни фoш қилиш»га ўтади. Юқорида тақриздан келтирилган кўчирмага диққат қилинг: «асарда гоят муҳим роль ўйнаши зарур бўлган партия вакили Степан образи талқин қилинади...» деб ёзиб, Ҳ. Ғулум шу образни тўла қонли қилиб бермаганлиги учун Б. Раҳмоновни айблайди. Аслида комедияда бу образнинг ҳеч кераги йўқ. Насиҳатгўйлик билан «партия раҳбарлигини кўрсатиш»нинг ўзи ортиқча. Хусусан комедия сожетида у комик усулда ҳал этилмаган. Ҳ. Ғулумнинг «Икки оилада юз берган ҳодисалар жамоатчиликдан бутунлай четда» деган даъвосини олиб кўринг. Тақризчи нима демоқчи? Саттор ва Илҳом бирон партия ёки касаба уюшмаси мажлисида муҳокама қилинмайдилар, демоқчи бўладими? Тўғри, ўша йилларда шундай муҳокамалар бўлиб турар эди. Бироқ шундай қилиш керак эдими? Шундан кейин мамлакатда оилаларнинг ажралиши камайиб борармиди? Бу масалалар билан тақризчининг иши йўқ.

«Автор ижобий тип сифатида яратган Саттор аслида салбий тип бўлиб қолган»,— деб даъво қилади Ҳ. Ғулум. Бу даъво ҳам асоссиз. Комедия муаллифи Сатторни салбий-сатирик тип сифатида яратган. Бунга унинг ҳалолпокиза хотинга шубҳаланиб қараши, бошқа бир қизга хушомад қилиб унга яширин уйланмоқчи бўлганлиги асос бўлади. Сурмахоннинг айблари учун Илҳом жавобгар деган фикрни зўр бериб тақриз муаллифининг тикиштириши ҳам эриш туйилади. «Илҳом унга бирон марта ўқи ёки ишла демайди»,— деб ёзади танқидчи. Юқоридаги таҳлилдан Сурмахоннинг бу масалага (ўқиш ёки меҳнат қилишга) муносабатини кўрдик. Болалигидан ишёқмас ва ўжар қилиб тарбияланган Сурмахонга бундай гаплар таъсир қилмайди.

Танқидчи Сурмахонни ўз ҳимоясига олиб, «комедиянинг асосий салбий персонажи қилиб кўрсатилган Сурмахон образи ҳақиқий салбий образ эмас, уйдирма образ»,— дейишгача бориб етади. Салбий ва ижобий образларни (сатирик типиклаштиришнинг ўзига хослигини) вульгар (сийқа) талқин қилиш, комедия жанри табиа-

тини унутиб қўйиш натижасида танқидчи бир дуруст комедя ва шу асосда яратилган ҳажвий спектаклни ерга уради.

Ҳамид Гулом тақризида ўша кунлар адабиёт назарияси ва адабий танқид учун характерли бўлган бир муаммо ўз аксини топган. У ҳам бўлса типиклик масаласидир. 50-йиллар адабий-танқидий тафаккурида ҳаётда сон жиҳатидан кўп учрайдиган, ҳамма жойда тарқалган, тез-тез учраб турадиган (асосан ижобий) ҳодисаларнигина типик деб англаб ва талқин қилар эдилар. Гап салбий ҳодисаларни сатирик типиклаштириш устида борса, бу совет жамияти учун типик эмас, бу социалистик воқеликка туҳмат, социалистик реализм методи воқеликни революцион тараққиётда кўрсатишни тақозо қилади, деб чиқар эдилар. Ҳамид Гулом ҳам ўз тақризини ўша «назариялар» таъсирида ёзди ва Ўзкомпартия МҚ органи «Қизил Ўзбекистон» уни зўр қониқиш билан эълон қилди (зўр қониқиш билан босилмаганида ҳеч бўлмаса сарлавҳани юмшатиброқ қўйиш мумкин эди-ку...)

Бу хато назария Ҳамид Гулом тақризининг мағзини ташкил қилди. У ёзади: «Шу муносабат билан ҳаётийлик ва типиклик масаласини алоҳида уқтириб кўрсатиш керак. Ҳар бир адабий асардаги ҳар бир драмада ҳам воқеа, конфликтнинг ҳаётий, типик бўлиши шарт. Масалан, бирон қаҳрамон ёки бир неча қаҳрамон воқеа давомида руҳий азоб чекар экан, унинг ва уларнинг шундай азоб чекиши пухта асослаб берилиши лозим. Бу жиҳатдан «Юрак сирлари» комедияси талабга жавоб бермайди».

Мана шундай «назарий» қарашлар умуман сатира-нинг, хусусан комедиянавислик ривожига тўсқинлик қилган сабаблардан биридир. Нега «Юрак сирлари»даги воқеалар, шахсларнинг хатти-ҳаракати асосланмаган бўлсин?! Улар яхши асосланган! Ҳаётда бундай шахслар бор эди (улар бизнинг кунларда ҳам оз эмас!), драматургия уларни акс эттириши керак эди.

Энг муҳими, кўп сонли томошабинлар спектаклни мамнуният билан қабул қилди (уларни нодон, танқидчинигина доно деб ҳисоблаш ҳам одобдан бўлмайди). 2—2,5 соатга мўлжалланган сатирик спектаклда ҳам нуқсонларни ҳажвий типиклаштириш ҳам хирург эрка, ишёқмас, худбин ўжар хотинни қайта тарбиялаб ижобий образ даражасига кўтаришини талаб қилиш соғлом ақлга ва эстетик талабларга тўғри келмайди.

Баҳром Раҳмонов «танқид»га жавобан «Сурмахон» деган иккинчи асарни ёзди. Муаллиф тўла музикали комедия жанрига мурожаат қилди. Асарни Муқимий номидаги музикали драма ва комедия театри 1956 йилда сахнага қўйди ва у пьесалар тўпламида босилиб ҳам чиқди (Б. Раҳмонов. Пьесалар. Т., 1957, 219-297-бетлар).

Сурмахон «Многопром» артелига кириб меҳнат қилади, кечаси ўқийди, Илҳом билан топишиб, бузилган турмушини тиклайди, ижобий қаҳрамонга айланади. Юзаки қараганда ҳамма иш жойида. Аслини олганда унда комедия ёзишнинг муҳим қонуниятига риоя қилинмаган: комедия сюжетидаги конфликт ва воқеалар шахсларни типиклаштириш комедиявий усулда бўлиши керак эди. Мана шу комедиявийлик етишмайди. Сурмахон ва Илҳом иккинчи даражага тушиб қолишган. Артель раиси — юлғич ва бюрократ Нортой Қудабеков билан унга муовин бўлиб келган Озодахон ораларидаги конфликт унча салмоқли эмас. Бўлар-бўлмасга музика аралашади, персонажлар сийқа шеърларни ашула қилиб айтадилар. Асар муаллифнинг юрак амри билан эмас, бировнинг буюртмаси билан ёзилгандай, зерикарли. Шунинг учун ҳам спектакль тез сахнадан тушди...

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан кейин энг яхши комедиялар ёзган ижодкор Абдулла Қаҳҳордир (1907—1968). Охиригача ёзилмай қолган «Ташвиш» комедияси ни ҳисобга олмаганда ундан 4 та комедия мерос қолган:

Булардан икkitаси («Шоҳи сўзана» ва «Аяжонларим») юмористик комедия ва яна икkitаси («Оғриқ тишлар» ва «Тобутдан товуш») ҳажвий комедиядир.

Тадқиқотимизнинг мазкур «ҳажвий комедиялар» бобида таҳлилни «Оғриқ тишлар»дан бошлашдан олдин, А. Қаҳҳорнинг тугалланмай қолган комедияси ҳақида бир оз тўхталамиз.

1938 йилда республика матбуотида Абдулла Қаҳҳор «Закончи» комедияси устида ишлаётганлиги хақида хабар босилди («Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1938 йил, 27 апрель, 96-сон). 1939 йилда адабий-бадий ойнамада А. Қаҳҳорнинг «Ташвиш» сарлавҳали комедиясининг учинчи пардаси эълон қилинди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати журнали, 1939 йил, 3-сон, 89-98-бетлар). Бу ўша дастлаб «Закончи» деб эълон қилинган комедиянинг иккинчи номи бўлса керак. Бироқ пьеса тўла эълон қилинмади, сахнага қўйилмади, ёзувчининг бир жилдлик ва кўп жилдлик асарларига киритилмади. Асарнинг фа-

қат бир пардасини ўқиб унинг ҳақида батафсил фикр билдириш қийин. Бироқ шу бир парда мазмунига қараганда, унинг сохтакор «закончилар» — ҳеч кимга ишонмайдиган, ҳаммага шубҳаланиб қарайдиганларга қарши ёзилганлиги билинади.

Асар қаҳрамони Эргашев шундай амалдорлардан биридир. Асарни ёзиш охирига етказилмаганлигининг сабабини изоҳлаш унча қийин эмас. 1937—39 йиллар, Сталин қаҳраонлари авж олганлиги, қонунчиликнинг поймол қилинганлиги, кишиларга ишонмаслик, ҳар кимдан шубҳаланиш, чақимчилик, туҳмат ва адоват кучайган давр эди. Бундай пайтда жамиятдаги нуқсонлар ҳақида ёзган ҳажвчи ёзувчининг ўзи шубҳа остига олинар эди. Асарнинг иккинчи номи ҳам кўпчилик бошига тушган ташвишни билдиради. Ҳар ҳолда бу асар устида ишлаш Абдулла Қаҳҳорда насрдан драматургияга, ҳажвий ҳикоя ва қиссалар ёзишдан комедиялар ёзишга ўтиш истаги ўша даврда бошланганидан гувоҳлик беради ва ишарга сифиниш ижод эркинлигини бўғиб қўйганлигини тасдиқловчи далиллардан бири сифатида диққатга сазовордир. Ижодкор комедия ёзишга ўн йилдан кейин қайтди: 1949 йилда «Янги ер» («Шоҳи сўзана») нинг биринчи варианты ёзилди. Бу у ҳақда мазкур ишимизнинг «Юмористик комедиялар» бобида фикр юритамиз. Ҳозир эса, «Оғриқ тишлар» комедияси таҳлилига ўтамыз.

Комедия таҳлилига бевосита ўтишдан олдин, асар саҳнага қўйилганидан 34 йил кейин босилиб чиққан бир китобда бу пьесага баҳо берганда адолатсизликка йўл қўйилганлигини қайд қилмоқчимиз.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг зукко ва атоқли тадқиқотчиси Матёқуб Қўшжонов ўзининг «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» деган монографиясида ёзувчининг ҳикояларини кенг ва чуқур таҳлил қилади, қиёсий таҳлил методини ишга солиб, ўзбек ёзувчисининг ҳикояларини рус мумтоз ёзувчиси А. П. Чехов, америка ёзувчиси О. Генри ҳикояларига чоғиштириб, қизиқарли фикрлар билдиради. Бироқ шу китобнинг охирига илова қилинган «Абдулла Қаҳҳор — драматург» бобини хафсаласи пир бўлган чоқда ёзганга ўхшайди: «Оғриқ тишлар»ни камситадиган гаплар ёзади. Унинг фикрича «...асар яхлит поэтик мукамал шаклга тушмади, воқеалар классик драмаларга хос тезкор динамикада ривожлантирилмади, бадиий тил етарли савияда ишлатилмади, характерлар тасвирида бунёдкорликка эришишга кўп интила берма-

ди. Тасвирга асос қилиб олинган салбий воқеаларга қарама-қарши турадиган ижобий қаҳрамонлар ҳам (улар майда ва кўпчилик бўлишдан ташқари) рангдор бўёқлар билан чизилди» (*М. Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Т., 1988, 195-бет*). Яна ўша 60-йилларда саваланган — «ижобий қаҳрамонлар салбийларга қараганда кучсиз» деган концепциянинг пардозланган варианты... «Оғриқ тишлар» комедиясининг объектив моҳиятига тўғри келмайдиган бу субъектив қарашга қўшила олмаймиз.

Абдулла Қаҳҳор «Оғриқ тишлар» комедияси устида ишлашни 1954 йилда тугатди ва бу пьеса ўша йили 4 декабрда биринчи марта Хамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахнасига қўйилди. Спектаклга адабиётшунос-танқидчи Юсуф Султоновнинг асосан ижобий тақризи эълон қилинди (*Ю. Султонов. Эскилик сарқитларига қарши ўткир тиг. «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1955 йил, 6 январь, 4-сон*). Танқидчи В. Шитованинг спектаклга юксак баҳо берган тақризи Москвада чиқадиган «Театр» журналича (*В. Шитова. От бытописи к сатире «Театр» журналича, 1955, № 12, 64-бет*), комедиянинг ўзбекча матни эса «Шарқ юлдузи» журналича босилди («Шарқ юлдузи» журналича, 1955 йил, 3-сон, 3—39-бетлар). 1956 йилда матн алоҳида китобча шаклида нашр қилинди.

Бу комедиянинг ўз вақтида бунчалик оммалашганлигининг сабаби нимада? Бошқалар каламга олишга журъат қилолмай юрган мавзуни дадил ёзиб чиққанлигида, хажвий маҳоратнинг кучида.

Ватан уруши ғалаба билан тугагач, адабиёт ва санъатга эътибор кучайди. Бироқ театрларнинг репертуарларидаги замондан четланиш ва тарихни идеаллаштиришга мойиллик танқид қилингач, театрлар ахволи яхшиланиш ўрнига ёмонлаша бошлади. Репертувар танқислиги театрларни оғир аҳволга солди. бунинг устига ҳаётнинг фақат ижобий томонларини кўрсатишга мўлжалланган асарларни сахналантириш, бошқача қилиб айтганда, ярим ҳақиқат томошабинларни театрдан узоқлаштирди. Ниҳоят, «Правда» рўзномаси 1952 йил апрелида эълон қилинган «Драматургиянинг қолоклиги тугатилсин» сарлавҳали редакцион мақоласида («Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1952 йил, 10 апрель) драматургия ва театрда бир жиддий «касал» борлигини эътироф қилишга мажбур бўлди. Бу касал «конфликтсизлик назарияси» деб аталди.

Шундан сўнг бу «касал»ни даволашга киришилди. Худди шу 1952 йилда буюк рус ёзувчиси Н. В. Гоголь вафотига 100 йил тўлиши муносабати билан «Правда» рўзномасининг бош мақоласида «бизга Гоголь ва Шchedринлар керак» (сатира зарур) деб ёзилди. Гарчи кейинчалик бу даъвонинг хўжакурсинга айтилгани маълум бўлган бўлса-да, (Сталин танқид ва ўз-ўзини танқид ҳақида кўп гапиришни яхши кўрар эди, бироқ ўзига қаратилган танқидни ёмон кўрар, уни озгина бўлса-да танқид қилганларни таъқиб қилар эди. Бошқа раҳбарлар ҳам ундан қолишмас эдилар), содда ёзувчилар у дабдабали чақириқларнинг демагогия эканлигини охиригача тушуниб етмай, сатира асарлари яратишга жазм қилдилар. Мана шундай тарихий-маънавий вазиятда «Оғриқ тишлар» комедияси «Шоҳи сўзана»га нисбатан ўткир конфликтли қилиб яратилди ва саҳнага қўйилди. Халқ бундай ҳаққоний асарларга чанқоқлигидан уни яхши қабул қилди.

«Оғриқ тишлар»нинг ғояси, сюжет чизиғи, характерлари ҳаётдан олинган (асл нусхалари ҳаётда бор эди, демоқчи эмасмиз; бўлган бўлса ҳам ажаб эмас).

Тўрт ярим йиллик уруш кўп вайроналиклар келтирди. Ғалабадан кейин ҳам 1947 йил охиригача нон, қанд ва бошқа озиқ-овқатлар «заборная карточка» орқали берилар эди. 1947 йилда пул ислоҳоти ўтказилди — қадрсизланган пулнинг ўн сўми бир сўмга тенглаштирилди. Зиёлилар ҳам (ўқитувчилар, артистлар, журналистлар ва ш.к.) пахталик кияр эдилар. Жунли ва ипакли матолар анқони уруғи эди. Бухоро каби вилоят марказларида автобус қатнамас эди. Велосипед, қўл соатини сотиб олиш учун навбатда туриб рўйхатга ёзилиш ҳамда бир ҳафта-ўн кун йўқламадан ўтиб туриш керак эди. Кечки мактаблар ва олий ўқув юртларида лампа ёқиб машғулот ўтказишга тўғри келар эди. Шундай иқтисодий танглик шароитида кўпчилик қизлар (айниқса қишлоқларда) 7—8-синфгача ўқиб, кейин ота-оналари билан ишлашга ўтиб, мактабга қатнамай қўяр эдилар. Олий ўқув юртларига талабалар (хусусан толибалар) қабул қилиш жуда оғирлашиб қолган эди (конкурс деган гап йўқ эди). Бу тўғрида кўп мажлислар қилинар, «Ота-оналар, қизларингизни мактабдан тортманглар, улар ўрта мактабни битириб чиқишсин, олий мактабларга кириб ўқишсин, ёш қизларни эрга берманглар..» мазмунидаги чақириқ ташвиқот-тарғиботлар кам фойда қилар эди.

Шундай шароитда айрим айёр кишилар раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олиб, ўз атрофларига лаганбардорларни йиғиб, кайф-сафо қилиш йўлига кириб олган эдилар. Бошқача қилиб айтганда, «оғриқ тишлар» кўпайган эди.

Чинакам ватанпарвар, инсондўст халқ ижодкорлари халқнинг бу аҳволини кўриб ачинар, бюрократ, иккиюзламачи, таши ялтироқ, ичи қалтироқ тўралардан газабланиб, ҳажв қуролини қўлга олдилар. Абдулла Қаҳҳор воқеликдаги мана шу қарама-қаршиликларни чуқур идрок қилган илғор зиёли сифатида бутун қаҳр-газабини ҳажв орқали ифода қилиб, фош қилувчи комедия яратди.

«Оғриқ тишлар»да асосий масала — сўздагина тенглик тарафдори, амалда хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўладиган, уларни алдаб хўрлайдиганларни қулоғидан тортиб саҳнага олиб чиқиб, томошабинларга кўрсатиш, биргалашиб улар устидан кулиш, «оғриқ тишлар»ни омбур билан суғуриб, жағларни азобдан қутқазिश.

Абдулла Қаҳҳор ўз бадиий ниятини сатирик комедия жанрида амалга оширишга интилган ва бу соҳада катта топоғонлик қилган.

Комедияда конфликт икки юзламачи зиёлilar Аҳаджон Заргаров, Марасул Ҳузуржонов, Хуморхон билан улар домига тушган Насиба, Зухра ва бошқалар орала-рида юз беради.

А. Қаҳҳор маҳорати типик характерларни типик шароитда умумлаштира олишдадир. Ҳар бир персонажнинг ички ва ташқи дунёсини, руҳий ҳолатини жонли, ҳисли қилиб беришда кўринади.

Ўзбек театри ва танқидчилигида бадиий конфликт муаммосига оид мазмунли асар яратган олим Бердиали Имомов «Оғриқ тишлар» ва шунга ўхшаган комедиялардаги конфликт ҳақида фикр юритиб шундай ёзади:

«Комик конфликт маълум бир тип ёки образ мақсадининг илғор идеяга, давр руҳига зид ва қарама-қаршилигидан, унинг алдамчи сиртқи кўриниши билан ичи — асл мақсади орасидаги зидликдан, яъни шакли билан мазмуни орасидаги қарама-қаршилиқ заминидан, сатирик ёки юмористик персонажларнинг шундай моҳиятга эга фаолиятдан шаклланади. Ўз ниятини пардалаб, ниқоблаб ҳаракат қилувчи сатирик образлар ил-

«Оғриқ тишлар» Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахнасида

гор прогрессив кучлар қаршилигига ёки, аксинча «Майсаранинг иши», «Оғриқ тишлар», «Тоға ва жианлар»дагидек, ижобий кучлар ўз ниятларини яшириб, мухолифларига дуч келиш орқасида кулгили вазиятларни пайдо қиладилар ва характерларни очиб берадилар (Б. Имомов. Ҳаёт ва драматик конфликт (ўзбек драматургияси мисолида) Т., 1968, 49-бет).

Аҳаджон Заргаров — райижроқўм раисининг ўринбосари. У хотини Оқилани уч боласи билан ташлаб, Хуморхон деган бир жувонни никоҳсиз олиб юради. Оқиланинг талохини бермайди, унга алимент ҳам тўламайди (ахир, бундай қилса, партия мажлисида масаласи кўрилиши учун ҳужжат берган бўлади, айти пайтда Хуморхоннинг ўзи билан узоқ туришига ишонмайди). У мансабидан фойдаланиб бошқа идораларга қўнғироқ қилиб, Хуморхонга курортга бориш учун йўлланма топиб беради; хушомадгўй тиш доктори Марасул Ҳузуржоновга балоғатга етмаган 9-синф ўқувчисини никоҳ (ЗАГС)дан ўтказишга кўмаклашади. Унинг иш услуби дўқ уриш, команда бериш, қонунни бузиб бўлса-да ўз сўзини ўтка-

зин. Мана унинг ЗАГС столи ходимига қўнғироқ қилиб айтган гаплари:

Заргаров. Ёш эмас, ўн саккизда, мен биламан денг... Йўқ, мен ўзим биламан! А? Тўққизинчи синфда ўқиса ўқийверади-да! Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йигирма ёшда эдим! Менга қаранг, жавобгарликдан қўрқманг. Ҳар қанча жавобгарлик бўлса бизга юклай-веринг... Қўтаравериб елкаларимиз қадоқ бўлиб кетган!

Марасул (унинг елкасини силайди). Яшанг!

Заргаров (трубкага). Менга қаранг, ука! Менинг бу ишга тайин бўлганимга ҳали йил ҳам тўлгани йўқ, гапимни қайтариб, бунақа, обрўйимни тўкадиган бўлсангиз хафалашиб қоламиз! А? Куёв билан келин менинг олдимда, ҳозир боради. Регистрация қилинг, бўлак гап йўқ! (Трубкани зарда билан қўяди) (*А. Қаҳҳор. Оғриқ тишлар. 4 парда, 7 кўринишли комедия. Т., 1956, 7-бет*).

Эътибор берган бўлсангиз, ҳурматли китобхон, *А. Қаҳҳор*нинг севган усулларидан бири салбий қаҳрамонни ўз тили орқали фош қилиш. «Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йигирма ёшда эдим!» Демак, болалиқдан зеҳни ўтмас, ялқов, тепса-тебранмас киши бўлиб ўсганини ўзи билдирапти. Унда ҳақиқий раҳбарга хос қонунларга риоя қилиб, итотидаги хизматчиларнинг иззат-нафсига тегмаслик, мансабдан ўринсиз фойдаланмасликдан заррача ҳам йўқ. «..гапимни қайтариб, бунақа, обрўйимни тўкадиган бўлсангиз, хафалашиб қоламиз!»

Заргаровлар якка бўлса, бундай номаъқулгарчиликларни қилолмайди. Уларни қўлтиғига сув пуркайдиган, илҳомлантириб турадиган кишилар бўлади. Шундайлардан бири — *Марасул Хузуржонов*. У — тиш доктори. Балоғатга етмаган мактаб ўқувчисига уйланиш учун қўшнисини ва ҳамтовоғи Заргаровдан усталик билан фойдаланади. Унинг ёрдамида ғайриқонуний никоҳни расмийлаштиради. *Марасул тилёғламачи, худбин, айёр*. Мақтаниш ва қуруқ ваъдалар беришда *Хлестаковни* ҳам бир чўқишда қочиради («*Ревизор*»ни ўзбек тилига *А. Қаҳҳор* таржима қилган бўлса, *Ҳамза* номли ўзбек академик драма театрида *Хлестаковни* ҳам, *Заргаровни* ҳам машҳур комик артист *Наби Раҳимов* ўйнади). Қуйидаги парчага эътибор беринг:

Насиба. Пўлатжон домла мени жуда қаттиқ койидилар.

Марасул. Қизиқ экансиз, директор бўлгандан кейин қойийди-да! Нима, чапак чалсин-ми бўлмаса?

Насиба. Йўқ, домла чинакам куйяптилар, мактабни битиролмай қолади деб ўйлаётирлар.

Марасул. Ие, ахир айтмадингизми?.. Мен жонимни, танимни бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку, ахир! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Қуним битиб ўлсам ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга похол тикиб бурчакка қўйишсин! Ғинг демай туравераман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга жўн хотин керак эмас! Жўн хотин керак бўлса, мана ўртоқ Заргаровдай одам синглисини бермоқчи бўлганда олақолар эдим!

Роҳила. (Насибага). Эпитаётибсанми?

Марасул. Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!

Насиба (кулимсираб). Ростми?..

Марасул. Мен сизга қачон ёлғон гапирган эдим? (19).

Воқеа ривожида Марасулнинг ҳақиқий башараси очилади: тўйдан бир йил ўтиб, Насиба бола туққач, Марасул ваъдаларини унутади, энди у «хўжайини» Заргаровнинг ўйнаши Хуморхонга хушомад уради. Насибага қўпол муомала қилади. Худбинлик, ўз хузурини кўриш кўн комедияларга материал берган инсоний нуқсондир. Иродаси бўш, имони ноаниқ кишиларда бу нуқсон бош характер аломатига айланиб қолади.

Абдулла Қаҳҳор ҳақида рус тилида китоб ёзган олима И. В. Боролина «Оғриқ тишлар» таҳлилига махсус боб бағишлаб, Заргаров характерини яратишда А. Қаҳҳор гротеск усулдан фойдаланган деб жуда тўғри таъкидлайди. (И. В. Боролина. Абдулла Қаҳҳор. Очерки творчества. Т., 1957, 187-бет). Рус адабиётшунослигида комедия ва трагедия назариясига оид тадқиқотлар муаллифи Юрий Боровнинг талқинига кўра гротеск — образга фантастик характер берадиган ҳаддан ташқари муболағадир (Словарь литературоведческих терминов. М., 1974, 60-бет). Буни ўзбек тилида фантастик бўрттириш, ўта муболаға (арабчаси иғроқ) ёки муболагали мажоз дейиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам Заргаровнинг маърузага тайёрланиши (цитаталар халтасидан фойдаланиши), клубда маъруза қилганида ўзини пурвиқор тутиши, охи-

рида Зухранинг уни «Шляпа» дейиши гротескдир.

Комедияда яна бир салбий тип бор: бу танноз хотин Хуморхон образи. Таннозлик ижобий сифат ҳам бўлиши мумкин. Бироқ Хуморхондаги таннозлик (аниқроғи, мешчанлик, хонзодалик) алоҳида салбий ҳодисадир. У меҳнат қилишни ўзига эл кўрмайди. Аммо лаззатли турмуш кечирини яхши кўради. Истак билан имконият ўртасидаги қарама-қаршилиқ Хуморхон типигаги аёлларни аявчли аҳволга олиб боради. Амалдор ва пулдор эр бўлса бўлгани. У эркакнинг хотини ва болалари борми, йўқми, унга бари-бир. Бу хонзодалик, бу текинхўрлик ундаги виждонни ҳам, одобни ҳам куйдириб юборади. Комедиянавис мана шу соғлом жамиятни ичдан кемирадиган қурт — худбинликни аниқ бадий образда ҳаққоний кўрсатган. Тиббиёт илми (саратон) касалига ҳалигача даво тополмаганидек, ижтимоий фанлар ҳам, тузум ҳам бунга қарши чорани ҳалигача тополгани йўқ. Афсуски, юқорида эслатилган олима И. В. Боролина ўз китобида А. Қаҳҳор пьесасининг дастлабки вариантыда Хуморхоннинг тузалганини кўрсатади, деб хатога йўл қўяди. Бу масалада шунга ўхшаш фикр юритган танқидчи В. Шитовани кувватлайди (*В. Шитова. От бытописи к сатире «Театр», 1955. № 12. 58-64-бетлар*). Пьесанинг журнал варианты (1955) ва китобча бўлиб чиққан (1956) нашрида А. Қаҳҳор Хуморхонни тузатишга урингани йўқ, асар ғояси, оғириқ тишнинг давоси — омбир) ва воқеалар ривожимантиқи Хуморхонни тузатиб кўрсатишни талаб қилмайди. Хуморхоннинг Заргаров уйидан чиқиб кетиши ҳали унинг тузалишини кўрсатмайди.

Комедия муаллифининг катта ютуғи шундан иборатки, у ўзига хос ижобий қаҳрамон ярата олган. Бу — жамоатчи, фаол, онгли аёл, Насибанинг холаси, мактаб қоровули Зухра. Унинг опаси Фотима (салбий характер) ўғлининг даромадига қапоат қилмайди, доим қўлига пул кириб турмаса, уйқусида ҳаловат бўлмайди, чайқовчилик қилади. Марасул шу она тарбиясида ўсган. Зухрада 50-йиллар илғор ўзбек аёлининг онгли, илғор гуруҳининг руҳи ўз аксини топган, ёзувчи унинг тилига ўткир киноя ва заҳархандани берган.

Р о ҳ и л а. Унақа деманг, қизим ҳар қандай бўлганда ҳам сиздан катта...

Х у м о р х о н. Катта бўлиб ким бўлиб кетибди, мактабнинг эшигида ўтирадиган бир жужур-да!

Комедия композицияси ва сюжетидаги воқеа ривожининг юксак нуқтаси (кульминация нуқтаси) мактаб директори Пўлатжон домла ва Зухра хола ташкил қилган клубдаги ваъз кўринишидир. Улар Заргаровга «Совет оиласи тўғрисида» ваъз қилишни таклиф этишади. Содда-муғомбир, шуҳратпараст Заргаров ҳам лаққа тушиб, розилик беради. Хуморхон ва Марасул ёрдамида Заргаров, котибаси ҳар эҳтимолга қарши тайёрлаб қўйган «доклад — халта» (газеталардан қирқилган гап, ибора ва мақоллар альбоми) ёрдамида ваъз матни тузадилар. Шу сахнада бу учала «зиёли»нинг нечоғлик ичлари пуч одамлар эканлиги билинади. Конфликтнинг авжига чиққан шу ўрнида Заргаров жамоат олдида тўла фош қилинади. Уларга берилган саволлар унинг юзидаги ниқобни олиб ташлайди.

Комедиядан кўчирма келтирамиз.

Н а с и б а (аччиғи келиб). Хуморхон опа!

З у х р а. Ҳа, жужурман. Эл-юртга ҳар ким кўлидан келган хизматини қилади. Сиз жужур ҳам эмассиз-да, хоним, тўлка хотинсиз! (Паузадан кейин). Лекин, сигирнинг қулоғига тушган канадай, эрни сўриб ётиш ҳам яхши касб!.. Пауза.

М а р а с у л. Холам русчани ҳам қойил қиладилар... (Масхара қилиб.) «Тўлка хотинсиз!»

З у х р а. Тилим келишмайди (бирдан). Тилим келишмаса ҳам дилим келишади. Сенинг тилинг келишса ҳам дилинг келишмайди (42).

Комедияда шундай, ўзи кулмайди гап, бироқ кесатиш ва заҳарханда шаклида ўз ифодасини топган диалоглари билан бошқаларни кулдирадиган характерлар ҳамда уларнинг сўзларидан кулги келиб чиқади. Абдулла Қаҳҳор тили бадиийлигининг ўзи комедиянинг анча таъсирчан чиқишига сабаб бўлган.

П. Д о м л а (ўқийди). «Докладчи Заргаров уч бола кўрган хотини Оқила Шамсиеванинг устига Хуморхон Мансурхўжаева деган бир жувонни олган...»

З а р г а р о в (шошиб). Шопманг! Тухмат! Оқила билан ажрашиб кетганимга мана шу ҳафта роса беш йил тўлди!

П. Д о м л а (қоғозни кўрсатиб). Оқиладан икки лшар ўғлингиз бор экан-ку?

З а р г а р о в (пинагини бузмай). Нима қипти, бўлиши мумкин! Мумкин! Бу бола бундан беш йил бурун би-

но бўлган, лекин ёпишиб қолган эди, уч йилдан кейин кўчди...

Зухра (заҳарханда қилиб). Ҳмм, ёпишиб қолиш болангизга ота мероси экан-да: ўзингиз ҳам Худоёрхон замонида бино бўлиб, энди туғилганга ўхшайсиз!.. Домла, менга сўз беринг!

П. Домла. Марҳамат, Зухраҳоним.

Зухра. Ўртоқлар! Бугунги докладдан бир пуллик баҳра олмаган бўлсам ҳам, лекин, вақтимиз бекор кетгани йўқ: биз қирқ хотинлик бўлмаса ҳам, ҳарқалай, қўшхотинлик Худоёрхонни кўзимиз билан кўрдик, билиб қўйдик!

Заргаров (гаранг). Зухраҳоним...

Зухра. Ўтиринг... Маълум бўлдики, ҳозирги худоёрхонлар шляпа ҳам кияр экан, папка кўтариб ҳам юрар экан, совет қонунларига чап бериш, жамоатни чалғитиш учун мана бунақа жойларда минбарга чиқиб, маст туядай, оғзидан кўпиклар ҳам сочар экан!

Заргаров (столни муштлаб). Мумкинми!.. Қоғоздай ёғимлаб ташлайман!

Зухра (писанда қилиб). Ўтиринг! Ўртоқлар, бу ерда Заргаров сингари шляпалик худоёрхонлардан бири — Марасул Хузуржонов масаласи ҳам кўрилади.

Заргаров. (қоғозларини йиғиштириб). Мен сиз билан тегишли жойда гаплашаман!.. (Жўнаб қолади.)

Зухра (кетидан). Шляпангизни олиб кетинг! Ҳой, шляпа!

Бу ўринда Зухра характериға ўткир тавсиф берган танқидчи Н. Худойберганов сўзларини эслатиш ўринли бўлади деб ўйлаймиз: «Пьесада Зухра бир олам. Марасуллар бошқа бир олам бўлиб, улар ўртасида ўт билан сувдек, асал билан заҳардек қарама-қарши тафовут ётади. Зухранинг Хуморхонга отган таъна тошлари, заҳарханда сўзлари, киноя-ю қочириқлари — барча-барчаси айни чоқда Марасулларнинг жон-жонидан ўтиб кетади. Қаҳрамонларнинг ҳолати, кайфияти шундай тасвирланганки, бутун вужудинг билан сезиб турасан киши (Н. Худойберганов. Эҳтирос тўлқинлари (Адабий мулоҳазалар). Т., 1970, 160-бет).

Танқидчи Зухраға берган баҳосида жиндак муболаға қилса-да (мактаб қоровули ҳам шунча сиёсатдон бўлади-ми?), Зухра каби фаол, сиёсатга аралашадиган, сўзга чечан ўзбек аёллари бор эдилар, ёзувчи реалистик образ яратган.

Бу комедиянинг мазмунан гўзаллиги яна маҳоратнинг бошқа қиррасига боғлиқ. Бу қирра — асарнинг бадиий тили. Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик кулгини туғдирадиган характерлар яратиши, улар нутқида кесатиш, мажоз, истиора, киноя, заҳарханда, хусусан ёрқин ўхшатишлар бериши ўз даври драматургияси учун намунали бўлиб қолмай, бугунги кун учун ҳам ўрганса арзийдиган ҳодисадир. Хусусан ёш драматурглар бу тажрибага диққат билан қарашлари зарур. Бу фикрни тасдиқлайдиган далилларни пьесада юқорида келтирилган кўчирмалардан ҳам билса бўлади. Сўнги диалогнинг ўзида «ёнишиб қолиш болангизга ота мероси эканда: ўзингиз ҳам Худоёрхон замонида бино бўлиб, энди туғилганга ўхшайсиз» пичинги, заҳархандаси, «маст туядай оғзингиздан кўпиклар ҳам сачрар экан!», «Қоғоздай ёғимлаб ташлайман!» ўхшатиши; «Ҳой, пляпа!» мажоз-гротески каби мисоллар асарнинг ғоявий мазмунини чуқурлаштиради, конфликт очимини таъмин қилади.

Асар тилининг ширадорлигини кўрсатувчи яна бир неча мисол келтирамиз:

Хуморхон. Битта туғди-ю қўтир эчкидай бўлди қолди-я!

Марасул. Туққандан кейин кўн дард тортди-да!

Хуморхон. Оббо! Ҳечким туғмапти, ҳеч ким дард тортмаптими!.. Танавори шунақа ўзи!

Марасул. Тўғри. Танавор дегани мана бунақа бўлади. (Уни ўзига тортиб ўпаётганда Заргаров қиради)»

«Қўтир эчки» истиораси, «танавори покиза» мажози характерни индивидуаллаштиришга хизмат қилади. Ичи қора одамларнинг доимий йўлдоши ғийбат. Хуморхон, Марасул, Заргаровлар шундай тоифадаги кишилар. Бу қисқа диалогда Хуморхоннинг беҳаёлиги, ҳасадчилиги, Марасулнинг ўз ўртоғи хотинига ёмон назар билан қараши — мунофиқлиги яққол кўзга ташланади.

Масалан: Н а с и б а: (Хуморхонга кўз қири билан қараб). Уй-жой бахт бўлса иссиқ оғилда ковуш қайтариб ётган сигирдан бахтлироқ жонивор бўлмас эди! (74). Бу оригинал ўхшатишни айтган персонажнинг орзулари сароб эканлигини англаб, аччиқ изтиробга тушган жувоннинг руҳий ҳолати, энди кўзи очилаётганлиги ўз ифодасини топган.

Мисол. Комедияга «Оғриқ ташлар» деб ном берилган, айрим персонажларнинг исми ёки фамилияси ҳам маълум маънони кўзда тутиб қўйилган. **Заргаров** — ял-

тир-юлтур металлнинг мавҳуми, зоҳири ботинига мос тушмайдиган одам маъносини англатади. Ҳузуржонов — жонининг ҳузурини ҳамма нарсадан юқори қўядиган худбин шахснинг табиатини тушунишга ёрдам беради.

Оғриқ тиш — бутун оғизни азоблайдиган, уни суғуриб ташлаган киши ором топадиган бадий образ. Заргаров, Ҳузуржонов, Хуморхонлар жамиятимизнинг оғриқ тишлари бўлиб, улар орадан суғуриб ташланганидагина жамият тинчийди, деган кинояли мазмунни англатади. Шундай мажозлардан фойдаланиш ҳажвнинг ўткирлигини таъминлайди.

Абдулла Қаҳҳор реализмида — инсон руҳий оламини, юракдаги зиддиятларни, изтироб ва ҳаяжонни тадқиқ қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Насибанинг Марасул гапларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмаслиги, ҳаётий тажрибаси жуда оз, содда қизнинг муҳаббат, бахт ҳақидаги ўй-туйғулари ниҳоят алданганлигини билиб фожиавий вазиятга тушиб, ёш боласи билан Марасул уйдан кетиши. Оқиланинг маъюс бўлиб, ночор аҳволда қолганда ҳам ўзини камтарона тутиши (мутелиги) ёзувчи руҳий таҳлил устаси эканлигини исбот қилади.

Комедия нуқсонсиз эмас: сюжет чўзилиб кетган. Клубдаги ваъз ва савол-жавобда сюжет тугуни ечилган эди. Ундан кейин уни давом қилдириш ортиқчадир. Мактаб директори Пўлатжон домла схематик бўлиб чиққан: у насиҳат қилишдан бошқа ишга ярамайди (ўша вақтдан бошлаб мактаб, маориф ва ўқитувчилик касбининг обрўйи пасаяётганлиги ўз инъикосини топган). Унинг сўзлари Зухрага олиб берилса ҳам бўларди. Шундай қилганда сўнги кўринишни қисқартиришга тўғри келади. Саҳна санъати шартли: 2—2,5 соатлик тамошада 2—3 йилда бўлиб ўтадиган ҳодисалар ва кишилардаги ўзгаришларни кўрсатиш осон эмас. Шунинг учун бундай камчиликлар ҳар қандай саҳна асаридан топилади.

Пьеса ва спектакли тамошабинлар яхши кутиб олдилар. Спектакль уч грампластинкага ёзиб олинди. Ҳамза номли ўзбек давлат академик драма театрининг забардаст артистлари ролларни катта маҳорат билан бажардилар. Заргаров ролида Амин Турдиев, Марасул — Наби Раҳимов, Хуморхон — Сора Эшонтўраева, Ризамат — Миршохид Мироқилов, Зухра — Мария Кузнецова, Фотима — Замира Ҳидоятова, Пўлатжон Домла — Лутфулла Назруллаев, Насиба — Ирода Алиева. Пьесани ёзаётганда

Абдулла Ғаҳҳор театр билан яқин алоқада бўлиб, шу артистларни ҳам кўзда тутган.

Пьеса ҳақида авчагина тақриз ва мақолалар босилди. Биз юқорида уларнинг айримларини эслатиб, улардан кўчирмалар келтирдик. Кўпчилик танқидчилар асарнинг катта ижодий ютуқ эканлигини самимият билан таъкидладилар. Шу билан бирга комедия ва спектаклнинг мазмуни ва шакли ҳақида бир-бирига қарама-қарши мулоҳазалар ҳам билдирилди. Мунозара узоққа чўзилди.

Биз бунда 50—60 йилларда драматургия ва театр назариясининг байроқдори бўлган танқидчи олим Ғафиз Абдусаматовнинг 1960 йилда Абдулла Ғаҳҳор ҳаёти ва ижодига бағишланган китобидаги «Оғриқ тишлар» тўғрисидаги айрим мулоҳазаларига тўхталамиз.

Ғафиз Абдусаматов ўз китобида сатира ва юмор ҳақида назарий фикрлар билдиргач, бирмунча мулликлар билан баҳслашиб, «Оғриқ тишлар» сатирик комедия эканлигини қайд қилади ва А. Ғаҳҳор «ўз пьесасида оилавий темада муҳим, замонавий масалаларни кўтариб чиқди, уларнинг туб маъносини очиб берди» деб ёзади (*Абдусаматов Ғафиз*. Абдулла Ғаҳҳор. Ғаёти ва ижоди ҳақида очерк. Т., 1960, 166-бет).

Асарда ёзувчи қўлга киритган ютуқларни батафсил таҳлил қилгач, унинг айрим камчиликларига тўхталади. Жумладан, бундай деб ёзади: «Лекин, умуман олганда, ижобий персонажлар салбий типларга нисбатан бадийий томондан анча бўш ишланган. Тўғри, сатирик комедияда кўпроқ ўринни сатирик образлар олиши, улар авторнинг диққатига кўпроқ сазовор бўлиши лозим. Сатирик комедиянинг характери буни талаб қилади. Аммо, бу, ижобий қаҳрамонларни бўшаштириш, уларни юзаки тасвирлаш керак деган хулосага асло олиб келмаслиги лозим. Социалистик реализм ҳаётни фақат сатирик томондан бирёқлама кўрсатмасдан, балки уни ҳар томонлама, бутун мураккаблигида ва зиддиятларида акс эттиришни тақозо қилади» (*Шу асар*, 175-бет). Ўша саҳифада фикрини давом қилдириб Ғ. Абдусаматов ёзади: «Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу жанрда иллат ва нуқсонларни фош қилиш биринчи планда туриши керак. Лекин, шу билан бирга, ижобий кучнинг бу курашдаги фаолиятини бадийий бўёқларда ишонарли қилиб очиб бериши ҳам шарт. А. Ғаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» асари бу жиҳатдан маълум даражада оқсайди» (*Ўша жойда*).

Ҳар иккала кўчирмадаги «аммо» ва «лекин»лардан олдинги ва кейинги гаплар мантиқига эътибор беринг: кўпгина саҳна асарларнинг саҳнадан олиб ташланишига кўрсатма-қонун бўлиб хизмат қилган ақида бунда ўз назарий — концептуал ифодасини топган. Гапларнинг кодекслардагидек «тақозо қилади», «очиқ бериши ҳам шарт» иборалари билан тугаллангани ҳам тасодифий эмас.

Маълумки, ижодий иш талантининг майли, эҳтироси, ўзига хос услубига ва жанр қонуниятига боғлиқ. Ижодда янги асар бундан олдинги асарларга ғоя жиҳатидан ҳам, композиция жиҳатидан ҳам, конфликт тугуни ва ечими жиҳатидан ҳам ўхшамаслиги мумкин. Ўша 60-йилларда сатирик асарда ҳам ижобий қаҳрамон салбийга қараганда кучсиз бўлмасин деган ақида, нуқтаи назар муайян даражада кучга эга эди. Амалда бу драматургия тараққиёти йўлида кучли тўсиқ бўлди. Ҳ. Абдусаматов якка эмас эди. Унинг «Абдулла Қаҳҳор» китоби — босилиб чиққанидан кейин, 2—3 йил ўтгач, А. Қаҳҳор «Тобутдан товуш» сатирик комедиясини ёзди, академик театр саҳнага қўйди. Уч муаллиф бирлашиб, Ҳ. Абдусаматов назариясидан тўқмоқ ясаб, комедия-спектакль бошига урдилар, асар саҳнадан олиб ташланди, ёзувчи изтироб чекди.

Ҳали ўтган аср ўрталарида рус комедиянависи Н. В. Гоголь «Ревизор» комедиясига ҳужум қилганларида рақибларига жавобан «Ревизор»да бош ижобий қаҳрамон — кулги, афсуски танқидчиларим бунга англамадилар, деган эди-ку?! Тўғри, у даврда социалистик реализм методи ва унинг назарияси йўқ эди.

Адабиётлар тарихига назар ташласак, Алишер Навоий, В. Шекспир, А. С. Пушкин, Ж. Б. Мольер, Лопе де Вега, Н. В. Гоголь, А. Н. Островский, С. Айний, Р. Тагор, А. Фитрат, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, А. Қодирий, А. Чўлпон, М. Шолохов ва шулар каби буюк туғма талантлар ижод қилаётганда, мана энди салбий ва ижобий образлар яратаман, ижобийси салбийсидан кучсиз бўлмаслиги шарт, деган «назария»ларга асосланмаганлар. Улар эстетик идеал, илғор ижтимоий ғоя, ўз услублари ва жанр табиатини кўзда тутиб, ҳаётни ҳаққоний, тўлалигича, ички қарама-қаршиликлари билан акс эттиришга интилганлар. Ҳ а қ и қ а т уларнинг қаҳрамони бўлган. Абдулла Қаҳҳор ҳам шулардай ўзига хос туғма талант эди, юраги буюрганини ёзар эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» комедияси ҳажвий комедияларнинг энг яхшисидир. Муаллиф ҳали 1961 йилда «Ўзбекистон» журнали мухбирларига янги комедия устида ишлаётганини айтган эди.

Ундан кейин, «Ўзбекистон маданияти» газетасида янги йил муносабати билан ёзган мақоласида 1962 йилда текинхўрларни фoш қилувчи комедия тақдим қилмоқчи эканини билдирди. 1962 йилнинг апрелида рўзномада комедиядан бир кўриниш босилиб чиқди. Уша йилнинг 25 майида Ҳамза номли ўзбек давлат академик драма театрида спектакль намоиш қилинди. Томошабинлар спектаклни зўр қизиқиш билан кутиб олишди. Академик театр Тошкентда бир неча томоша кўрсатгач, гастролга чиқиб Тожикистон жумҳурияти пойтахти Душанбега борди. Ундан Ўзбекистон жумҳуриятига қайтиб Бухоро, Самарқанд ва Урганчда бўлиб, бошқа спектакллар қаторида «Тобутдан товуш»ни ҳам кўрсатди. Бу томошалар ҳақида кўпгина ижобий тақриз ва мулоҳазалар эълон қилинди.

Пьесанинг айрим парчалари «Муштум» ва «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналларида («Муштум» журнали, 1962 йил, 10-сон, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1962 йил, 6-сон), ниҳоят, асарнинг тўла матни «Шарқ юлдузи» журналида босилди («Шарқ юлдузи» журнали, 1962 йил, 6-сон). Уша йили комедия махсус китоб шаклида ҳам нашр қилинди (Абдулла Қаҳҳор. Тобутдан товуш. 3 парда, 7 кўринишли комедия. Т., Ўзадабийнашр, 1962).

«Тобутдан товуш» ўша 1962 йилда СССРнинг 7 театрида 215 марта, 1964 йилда ўшанча театрда 140 марта кўрсатилди («Театр» журнали, Москва, 1963, № 9, 10-бет, 1965. № 9. 117-бет).

Матбуотда А. Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» комедиясининг Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахнасида қўйилиши муносабати билан мазмуни бир-бирига қарама-қарши тақриз ва мақолалар босилиб чиқди.

Таниқли қаҳҳоршунос Озод Шарафиддиновнинг «Ғазабли қаҳқаҳа» (О. Шарафиддинов. «Ғазабли қаҳқаҳа», «Ўзбекистон маданияти» ҳафталиги. 1962 йил, 5 декабрь) деган тақриси ҳамда Ғафур Ғулом, Воҳид Зоҳидов ва Ҳамид Ғуломовларнинг («Тобутдан товуш» ҳақида. «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси. 1963 йил, 11 август, 186-сон) сарлавҳали мақолалари ана шундай чиқишлар

жумласидандир. Ниҳоят, ёш олима Ҳ. Ҳақимованинг «Комедия ва замон талаби» («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1964 йил, 2-сон) деган мақоласи эълон қилинди.

Жумладан Ҳ. Ҳақимова бундай ёзади: «Порахўрлик, айниқса, ҳозирги шароитда, мамлакатимизда коммунизм қурилиши кенг авж олдирилган бир вазиятда энг хавфли, энг ашаддий душманларимиздан бири бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг порахўрлик ҳақидаги комедияси — «Тобутдан товуш»нинг тематик қиммати ғоят муҳим. Лекин автор бу муҳим темани қанчалик ёрита олган?

Пьесани ўқиганимизда, айниқса, сахнада кўрганимизда порахўр, пора берувчи ва уларнинг ҳамтовоқ, ҳаммаслаклари ўз комик ҳолатлари, хатти-ҳаракатлари билан газабли кулгимизни қўзғайди. Унда истиқболимиз йўлидаги мураккаб ғов — порахўрлик тўсиғи унча равшанлашмаган характерлар ойнасида хирароқ бўлса-да, ҳар ҳолда кўринади. Бироқ, тўсиқдан ўтишимизга хизмат қиладиган ижобий қаҳрамон ва ўқувчи заҳархандаси (яъни авторнинг ижобий идеали) тўлиқ очилмай қолади» (Ҳ. Ҳақимова. Эслатилган мақола, 11-12-бетлар).

Комедиограф яратган Сухсуров, Шобарот, Юсуф ва Обиджон ҳақида Ҳ. Ҳақимова бирмунча ижобий фикр юритса-да, умуман мақола уч мунаққид томонидан шу комедия ҳақида «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида (1963 йил, 11 августда) эълон қилинган мақола таъсирида ёзилган бўлиб, кўп ўринда комедиядаги муаллиф нуқтаи назарини нотўғри талқин қилади. У ёзади: уч мунаққид мақоласида «пьесанинг баъзи нуқсонлари партиявий принципиаллик билан рўй-рост очиб ташланди» (Ўша жойда 12-бет). Яна ўқиймиз: «Пьесада ҳам, спектаклда ҳам суҳсуровларнинг порахўрлиги жамиятимиз, халқимиз учун қанчалик зарарли эканлиги, порахўрликнинг коммунизм қурувчиларимиз учун қанчалик хавфли душманлиги фош қилинмаган» (Ўша жойда, 14-бет).

Ана холос, асарда порахўрлик фош қилинмаган бўлса, нима фош қилинган?!

«Иккинчи ижобий қаҳрамон Наврўзов эса, асарга зўрма-зўракилик билан киритилган. У билан боғлиқ бўлган ҳодисалар сохталлиги, етакчи воқеалар оқимининг мантиқий давоми эмаслиги сабабли, уни образ сифатида жонлантира олмайди» (Ўша жойда).

Пьеса марказида Сухсуров образи туради. Сухсуров

бир идоранинг бошлиғи. Порахўрлик қилиб 9 хоналик участка қуриб олган. У бундай участкалардан учтасининг эгаси. Хотини Нетайхон эса, ҳеч ерда ишламайди. Уй ишни ҳам болалар уйдан олинган асранди қиз Хожар бажаради. Қолган ишларга идора хизматчиси Юсуф қарашади. Овқат пишириш шу ҳовлига қўшни масжид имоми Қори ихтиёрида. Сухсуров пианиста, ишқмас, интизомсиз Юсуф ва уруш йилларида сафарбарликдан қочган, урушдан кейин меҳнат қилмай, ўзини масжид имомлигига урган Қори кабиларни ўз пинжига олган. Шундай муносабатлар доирасида маиший бузуқ, муттаҳам, порахўр идора ходими образи яққол гавдаланади. «Ортиқча ҳовли-жойларни ҳукумат тортиб олар экан», деган миш-мишларни эшитиб, Сухсуров ва унинг хотини Нетайхон ўзларини қаерга қўйишни билмай қоладилар. Ҳаром йўллар билан бойлик орттирган эр-хотин «ҳийлайи шаръий» ишлатиб, ўз жиноятларини хаспўшлаб кетмоқчи бўлишади.

А. Қаҳҳор порахўр ва бюрократ раҳбар типини яратишда, характерга мос сўз ва иборалар беришда зўр маҳорат кўрсатган. Сухсуров нутқидаги «Тухум босиб жўжа сотдим дейсанми?», «Томоққа қилтириқ тиқилса мушукнинг тирноғи дори», «Хожарни ювиб-тараб қўйнига соламизу қўямиз. Тамом — эшик тамба!» қабилдаги ибораларда Сухсуровнинг иккиюзламачилиги, алдоқчилиги, муғомбирлиги, айёрлиги билинади.

Комедия композициясидаги вазиятлар бош образ (Сухсуров такомилини ва воқеа ривожини реал кўрсатади. Сухсуровнинг Шобарот билан муносабати, айниқса, пора миқдорини белгилаш пайтидаги сўзлари, руҳий вазияти юқоридаги фикрга ишонтирарли далил бўла олади. Драматург порахўрни «мана, бу порахўр!» — деб қўя қолмайди балки драматик асар яратиш қонуниятларини пухта билгани ҳолда, айёр порахўрни фош қиладиган типик интригалар (Юсуф воқеаси) ва деталлар, (сирли печка каби) киритиб, томошабинни ишонтириш принципига амал қилади.

Пьесада бош қаҳрамоннинг ҳаракатлари унинг дунёқарашига мос тушган: «Мен сизга айтсам, ука, дунё шунақа ўзи, ҳалол одам қиттак шайтон бўлмаса кун кўролмайди...» — дейди Сухсуров Обиджонга. Бу — порахўрлар ва пора берувчиларнинг «фалсафаси». Сухсуров тажрибасиз кишиларнигина эмас, ҳатто порахўрни қўлга туши-

риш учун келган милиция капитани Наврӯзовни ҳам бир йўла алдайди.

Юқорида номлари зикр қилинган уч мунаққид мақо­ласида «Тобутдан товуш»нинг энг катта камчилиги си­фатида «... асарда жуда бепарда ва беандаза ҳолда кўр­сатилаётган беҳаёлик» танқид қилинган. Нетайхоннинг Қори билан хилват уйдан кийимларини алмаштириб чи­қишлари каби ўринлар ҳақиқатан ҳам ҳаёли томошабин­ларни ранжитадиган беҳаёлик бўлиб, бундай қилиқларни саҳнада кўрсатиш ўринсиздир. Пьесани қайта ишлаганда муаллиф бундай жойларни чиқариб ташлаган ва асарни «Сўнгги нусхалар» дея янгича номлаган. Бироқ ҳаётда шундай беҳаёликлар ҳам борки, сатирик ёзувчилар улар­ни четлаб ўтмасдан, ғазабли кулги остига олишлари ке­рак: масалан, порахўрликнинг ўзи ҳам беҳаёликка киради. А. Қаҳҳор салбий персонажларнинг хатти-ҳара­ракатлари орқали шундай беҳаёларнинг пардаларини очиб кўрсатиб тўғри иш қилган.

Уч мунаққид мақо­ласининг каттагина қисмида асар­нинг жанр хусусиятлари ҳисобга олинмай мулоҳаза юри­тилган. Мақо­ла­нинг бир ўрнида «Сатира ҳаётимизда уч­раётган нуқсонларни ёндирувчи ўт билан куйдириш ёки ярани ўткир тиг билан хирург сифатида олиб ташлаш демакдир»,— деган тўғри умумий-назарий фикрни кел­тирадилар. У, «Тобутдан товуш» ҳақида конкрет фикр юритаётганда шу комедиядаги «ҳаётимизда учрайдиган нуқсонларни ёндирувчи ўт»га, яъни сатирани сатира қилган нарсаларга қарши чиқади­лар. Бу пьеса — юморис­тик комедия эмас, сатирик комедия. Ўз ватани, халқи ва унинг маънавиятини қаттиқ севган санъаткор халқ ба­данига ёпишиб олган зулуклардан нафратланади, қала­мини омбурга айлан­тириб, ўша зулукларни чириган тиш­лардек суғуриб ташлашга кўмаклашади.

Порахўрликни фoш қилиш шунинг учун ҳам енгил эмаски, айрим қо­лоқ кишилар пора бериш ёки пора бе­рувчи ва олувчи орасида воситачи бўлишни яқин вақтга­ча жиноят эмас, деб келар эдилар.

Нега Юсуф ва Шобарот Сухсуровга пора берадилар?

Юсуф ҳалол меҳнат қилмайди, дангаса, ишёқмас, пияниста, муттаҳам, жанжалчи. У ишда ҳам, уйда ҳам, меҳмондорчиликда ҳам, ҳатто ҳаммомда ҳам жанжал кўтаради. Шунинг учун ҳам у порахўр идора бошлиғига хушомадгўйлик қилади, уни ўзининг ҳомийси деб била­ди, пора бериб ишда қолмоқчи бўлади. Бадмаст ва ху-

шомадгўй одамнинг психикаси «Ишдан бўшатадиган бўлсанг менга бунақа кичкина бошнинг кераги йўқ!» каби характерли ибораларда ўз ифодасини топган.

Шобарот — бошига зўр кулфат тушган одам. Унинг акаси жиноят қилиб қамалган. Шунинг учун Шобарот акасининг ўртоғи Сухсуровдан мадад сўрайди. Сухсуров воситачилик қилиб, катта пора эвазига унинг акасини қутқармоқчи, яъни қонунга чап бермоқчи. Юсуф ва Шобарот қонунга чап бериб яшашни истаганлари учун пора берадилар. Нега Сухсуров шунча айёрлиги билан Қорига ўз уйининг бутун инон-ихтиёрини бериб қўйган? У ўз хотини Нетайхон билан Қори орасидаги оила ному-сини оёқ ости қиладиган муносабатдан хабарсизми? Йўқ, у билади. Лекин порахўр, агар якка бўлса, порахўрлик қилолмайди. Шунинг учун ҳам Сухсуров Қори ва Нетайхон билан муросасозлик қилади.

Қори динга ишонувчи кишиларнинг нонини туя қилиб бериб келаётган мунофиқ шахс. Сухсуров номи унинг учун парда.

Абдулла Қаҳҳор асосан порахўрликни фош қилишга бағишланган бу комедиясига 50 ва 60-йилларда динни ниқоб қилиб олиб ўсишимизга зарар етказаётган «дин арбоблари»нинг образини киритиб жуда яхши иш қилган.

Комедияда айрим мунофиқ руҳонийларнинг бутун хусусиятлари Қори образида умумлашган. Қорининг фаж қовундек ярим ширин гаплари, дўстига ҳам, душманига ҳам «тасаддуқ» дейиши мунофиқ шахснинг характерига жуда мос бўлиб чиққан. А. Қаҳҳор яратган Қори образи ўзбек мумтоз шоири Муқимийнинг ҳажвиясидаги авлиё образини эслатади. Қори ўша авлиёнинг вориси ва типик нусхаларидан бири.

Нетайхон — хусусий мулкка ёпишиб олган, меҳнатни севмайдиган худбин, текинхўр. Унинг бу аҳволга тушишига эри Сухсуров қанчалик сабабчи бўлган бўлса, Сухсуровнинг порахўрлик ботқоғига ботишига Нетайхон ҳам шунчалик сабабчидир.

Мунофиқ кишиларнинг ўртоқлиги ясама бўлади, улар орасида самимият бўлмайди, қулай пайт келиши билан уларнинг ҳар бири ўзини ҳимоялаш учун бир-бирига хиёнат қилишга ва «дўстини» фош этишга тайёр туради. Шундай кишилар психикасига хос бу ҳаётий қонуниятни яхши билган А. Қаҳҳор Сухсуровнинг ҳамтовоқлари тилидан бош қаҳрамонга тавсифнома бериш усулини

Ўринли қўллайди. Қори Обиджон билан суҳбатда Нусратулло Сухсуров ҳақида шундай дейди: «Нусратулло фосиқ эканлиги устига порани қилдек суғуриб, иликдек ютмоғи маҳфий эмас».

Юсуф милиция капитани Наврўзовга Сухсуров ҳақида куйиниб гапиради.

Юсуф. Вой-вўй... Жонини олгани келган Азроилдан ҳам пора сўрайди: Порахўр деган найча қўйиб сўрар эди, бу муттаҳам ўттиз икки тишини баравар ботиради! (Ийғламсираб). Топганимни шунга туғиб қўйиб, ўзим бола-чақа билан пўстакнинг жунини ейман!

Пьеса охирида олинган пора билан қўлга тушган Сухсуров ва Қорининг бир-бирини фoш қиладиган диалоглари ҳам мунофиқлар табиати учун типик чизиқлардир:

Қори (бирдан). Бундан бир неча дақиқа муқаддам Сухсуров каминани чорлаб «печкага бир миқдор пул ташладим, сизга омонат» деди.

Сухсунов (қўзлари олайиб). Мен печкага пул ташлаганим йўқ! (Бирдан фoш қилиб). Ўзи маҳкамаи шаръиядан юлган пулларини яшириб юради (75).

Салбий образларни ҳаққоний чизиб, улар ҳаётидаги трагикомик ҳолатларни кўрсата билиш, «ҳар қайсиси йигирматадан шайтонни яйдоқ мина оладиган» айёрларни қулоғидан тортиб саҳнага олиб чиқиш ва шафқатсиз фoш қилиш маҳоратининг кучлилиги жиҳатидан Абдулла Қаҳҳорнинг бу комедияси Н. В. Гоголь комедиялари руҳида ёзилган дейиш мумкин.

Фикримизча, комедиянавис порахўр Сухсуров ва руҳоний Қори характерларини тараққий эттириб, айрим имкониятлардан янада кенгроқ фойдаланса бўлар эди. Комедияда Сухсуров фақат ўз ҳовлиси доирасидагина кўрсатилади. Одатда порахўр «ходимлар» идорада ўта кетган бюрократ бўладилар. Сухсуровнинг уйдагина эмас, балки идорада ҳам ўзини тутиши кўрсатилганда комедия шубҳасиз ютган бўлар эди. Худди шундай, Қорининг мачитдаги «фаолияти»ни ҳам кўрсатиш комедиянинг фoш қилувчилик кучига куч қўшарди.

«Тобутдан товуш» комедияси ҳақида ёзилган мақола ва тақризлардаги қарама-қарши фикрларнинг кўпчилиги шу асардаги салбий ва ижобий образларнинг ўзаро нисбати масаласига боғлиқдир.

Озод Шарафиддиновнинг «Ғазабли қаҳқаҳа» сарлавҳали тақризида шундай сўзлар бор: «Тобутдан товуш» адабиётимизда сатирик жанрни ривожлантиришда яна

бир томондан принципиал аҳамиятга эга. Гап ижобий қаҳрамон масаласида кетяпти. Маълумки, совет сати-расида ижобий қаҳрамон муҳим роль ўйнайди. Аммо уни сатирик асарда тасвирлаш ғоят қийин иш. Кўпгина асарларда ижобий қаҳрамонлар бўлади-ю, бироқ улар комедия планида эмас, жуда жиддий, басавлат қилиб тасвирланади, натижада сатиранинг жанр хусусиятлари бузилади, унинг яхлитлигига путур етади» («Ўзбекистон маданияти» ҳафталиги, 1962-йил, 5-декабрь).

О. Шарафиддиновнинг асар жанрини кўзда тутган ҳолда ёзган бу фикрларига ҳамфикрмиз. Аммо унинг «Пьесада ҳамма қаҳрамонлар ёрқин тип даражасига кўтарилган... тўлақонли чиққан»,— деган фикрига қўшилолмаемиз. Бу фикр шу комедиядаги ижобий қаҳрамонларга нисбатан ошириб берилган, объектив фактлар ҳолатини тўғри акс эттирмайдиган баҳодир.

Уч мунаққид фикрича, бу комедиядаги ижобий қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятсиз чиққан. Улар пьеса ижобий қаҳрамонлари ҳақида фикр юритганларида «Милиция капитани деярли ҳеч иш қилмайди, бекорчи» («Ўзбекистон» рўзномаси. 1963 йил, 11 август) — пьесадаги фактларга тўғри келмайдиган гапларни ёзадилар.

Бизнингча, комедиядаги ижобий образларнинг ҳаммаси бир даражада тўлақонли тип бўлмаганидек, муваффақиятсиз ҳам чиққан эмас.

Комедиядаги салбий ва ижобий қаҳрамонлар нисбатини ёзувчининг ғоявий нуқтаи назари ҳамда жанрга боғлиқ ҳолда кўриш талабга мувофиқдир.

Ҳамиятдаги айрим кишилар онгидаги чиркин сарқитларга қарши қаратилган кулгини ҳам бош ижобий қаҳрамон санаш керак. Шундагина комедия муаллифининг ижодий хизматларига адолатли баҳо берган бўлаемиз. Мунаққидлар комедиядаги шу ижобий қаҳрамон ҳақида ҳеч нарса демайдилар.

«Тобутдан товуш» комедиясининг ғоявий бақувватлиги шундаки, унда порахўрлик каби ифлослик кўрсатиб қолинмайди, балки бизнинг шароитда омма ёрдамида порахўрликни муваффақиятли тугатиш мумкин, деган фикр илгари сурилади. Комедиядаги оригиналлик ва комедиянавис новаторлиги ҳам худди шу ғояни ҳаётий сюжетда бадий қилиб акс эттира билганлигидадир. Асарда ҳалол меҳнат билан кун кўраётган кишилар образлари — Обиджон, Наврўзов, Ҳожар, Чол ва бошқалар худди

шундай ғояни англаб етишга ёрдам беради. Виждонли кишиларнинг порахўрликка қарши олиб борган кураши комедия конфликтини ташкил қилган. Бу конфликт уйдирма эмас, ҳаётий ва ҳаққонийдир. Камтар ва меҳнатсевар кишилар образини яратишда ҳам Абдулла Қаҳҳор анчагина маҳорат кўрсатган.

Обиджон — Ватан уруши ногирони, урушдан кейин янги ерларда ҳалол меҳнат қилаётган оддий киши. Сухсуров ва Нетайхон Обиджондан ўз жиноятларини ёпадиган парда сифатида фойдаланмоқчи бўлишади. Нетайхон юборган хатни олиб келган Обиджон ўгай опаси оиласидаги фисқу фужурни, Хожарга нисбатан адолатсизликни кўриб чидаб туrolмайди. Драматург кўнглида ифлосликка қарши нафрат туйғулари ўсиб бораётган киши нутқини ҳаққоний бериш учун характерли киноялар ва кесатиқлар яратиш усулидан фойдаланган. Обиджон нутқидаги бу хусусият онгли, илғор китобхон — томошабин туйғулари билан уйғун келади ва фoш қилувчи кулгини туғдиради. Обиджон ва Нетайхон диалогларида икки хил хулқ-атвор, қарама-қарши маънавий қиёфадаги одамларнинг фикрий тўқнашуви, маънавий ҳалол ва ҳақ одамнинг қолоқ киши устидан ғалабаси драматизмни кучайтиради, томошабин китобхонда руҳий қониқишни ифода этадиган кулгини қўзғотади.

Қонун ва ҳалол меҳнат кишиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатаётган ички ишлар ходимлари образини саҳнада кўриш мароқли ҳодисадир. Шу жиҳатдан пьесадаги милиция капитани Наврўзов образи диққатга сазовордир.

Бу ўринда шуни қайд қилиш керакки, ҳалигача республикамиз драматурглари урушдан кейинги даврда яратган саҳна асарларида прокуратура, суд ва милиция органларида ҳалол хизмат қилаётган кишилар образини яратишда камдан-кам ижодий журъат кўрсатиб келдилар. Бунинг асосий сабабларидан бири — драматургларимизнинг бу соҳа ходимларининг ҳаётини яхши билмасликлари бўлса, яна бири ўрганиш ҳамда қаламга олишдан тортинишдир. Шахсга сиғиниш йиллари учун характерли бўлган бу тортинчоқликка, аниқроғи, ўринсиз мулоҳазакорликка ҳозирги вақтда чек қўйилмоқда.

Абдулла Қаҳҳор яратган милиция капитани Наврўзов образи шу соҳада қўйилган ижодий қадамлардан биридир. Наврўзов виждонли фуқаро Обиджон, дружиначи Чол ва оддий қиз Хожар ёрдамида иш кўради. У

порахўр тузоғига илинганлардан ҳам фойдаланиб, Сухсуров ва унинг шериги Қорини фош қилади, Юсуф ва Шобаротнинг бундан каттароқ жиноят ботқоғига ботиб кетишларига йўл қўймайди. Драматург милиция органлари фақат жазолаш воситасигина бўлиб қолмай, кишиларни қайта тарбиялаш ўчоғи эканлигини ҳам тўғри акс эттирган.

Бизнингча, комедияда Хожар образи бирмунча хира бўлиб чиққан.

Айрим камчиликларга қарамай, «Тобутдан товуш» комедияси кучли ғоявий-бадий асардир. Комедия таъсирида киши беихтиёр кулади. Бу кулги юракнинг чуқур жойидан чиқади. Бу кулги адолат га ҳаққоният, ҳалоллик ва самимият тарафдори бўлганларнинг, виждонларнинг кулгиси, ғолиблар кулгиси, одамга маънавий қониқиш ва эстетик завқ бағишлайдиган кулгидир.

Ҳеч қайси ўзбек комедияси ҳақида «Тобутдан товуш» атрофида бўлганидек бунчалик қизгин мунозара бўлмаган эди (Бу сатрлар муаллифи ҳам «Тобутдан товуш» атрофида 60-йиллар ўрталарида бўлиб ўтган мунозараларда қатнашган эди. Қаранг: *С. Алиев*. «Виждонлилар кулгиси» «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1966 йил, 1-сон, 59-64-бетлар). Мунозарали тақриз ва мақолалардан айримларига юқорида тўхталдик, яна бир нечасига тўхталиш лозим кўрилди.

Яна Ҳ. Ҳақимовнинг юқорида эслатилган мақоласига мурожаат қиламиз. У ўзининг бутун қаҳри-ғазабини комедиянинг марказий характерларидан бири Нетайхон тўғрисида фикр билдирганида тўкиб ташлайди: «Ниҳоят, бизнинг яна бир жиддий эътирозимиз Нетайхон образига тааллуқли: уни Қорига ўйнаш қилиб кўрсатишга оид саҳналар келиб чиқиш манбаларига эга бўлмаган, ҳаётий заминдан маҳрум уйдирмалардир. Ниҳоят, эри билан ҳамфикр ҳамкор, ҳамдаст иноқ опоқ-чапоқ хотин ҳеч қандай сабабсиз ўзига ўйнаш орттирса? Ахир, бу, ҳозирги реал ҳаётимиз учун мутлақо типик эмас-ку? Бу билан, биз, ижобий ҳодисагина типик бўлади, демоқчи эмасмиз, муҳим ижобий воқеалар билан бирга, характерли салбий воқеалар ҳам типик, албатта. Лекин Озоданинг маиший бузуқлиги билан ўзига ўтмишдаги машҳур исловотхона маликаси Нетайнинг номини ўзлаштириши, ҳамманинг уни «фоҳиша» маъносида Нетайхон деб аташини шу кунги турмушимиз учун тишиқ

деб бўладими?» (Ҳ. Ҳакимова. Комедияда замон талаби, 15-бет).

Бундаги фикрларнинг ҳар бирига эътироз билдириб ўтиришга ҳожат йўқ. Бу вазифа юқорида комедия таҳлили жараёнида асосан бажарилди. Фақат шуни қайд қилиш керакки, ўша асар ёзилган ва сахнага қўйилган 60-йилларда драматургия ва театр танқидчилигида субъективизм, баландпарвоз гаплар билан ҳаёт ҳақиқати устини ҳаспўшлаш қанчалик томир ёйганлигини яна бир марта эслатиш зарурдир.

Афсуски, субъективизмнинг ёрқин мисоли бўлган бу мақолани 1965 йилда талантили танқидчи Норбой Худойберганов Москвада чиқадиган бир журналда субъективизмга қарши қаратилган яхши мақола деб баҳолади.

Пьеса ва спектакль ҳақида 1966—69 йилларда мунозара қизғин тус олгандан кейин Н. Худойберганов масалага юзаки ёндашганини пайқаб, А. Қаҳҳор комедиялари ҳақида махсус мақола ёзиб, «Огриқ тишлар», «Тобутдан товуш» ва шунга ўхшаган асарларга объектив баҳо берди. Шу жумладан Ҳ. Ҳакимованинг мақоласини кўзда тутиб, (бирок унинг номини қаламга олмай) бундай ёзди: Нетайхон шу даражада тубан, шу даражада жирканч шахски, унинг қилиқларини, қилмишларини кўриб «наҳотки ўзбек аёллари орасида шунақаси ҳам бўларкин?»—деб ҳайратда қоласиз! Бирок бунинг ҳайрон қолдирарли жойи йўқ! (Н. Худойберганов. Воплощение героизма. Журнал, «Вопросы литературы». 1965. № 1. 50-бет). Нега? Ахир, Нетайхон образи орқали ана шундай салбий типдаги ўзбек хотин-қизларининг ҳаммасини бўлмаса ҳам, анчасини гавдалантириб бермоқчи эмасми автор бу асарида?

Айрим танқидчилар билан адабиётшуносларимиз А. Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш»идаги Нетайхонни бизнинг жамиятимиз учун типик эмас, чунки орамизда ундай юзсиз, виждонсизлар бармоқ билан санарлидир, деган фикрни баён этдилар. Лекин бу нима билан исботланади? Афсуски, ҳеч қандай исбот келтирилмайди! Фақат, Нетайхон ўзбек хотин-қизлари учун типик бир мисол бўл олмайди, деган асоссиз мулоҳазалар баён этилади, холос» (Н. Худойберганов. Эҳтирос тўлқинлари. Т., 1970, 186-187-бетлар).

Бу йилларда Сирожиддин Рамолиддинов Ўзбекистон Маданият вазирлигида масъул лавозимлардан бирини эгаллаб турар эди. Унинг маъмурий-буйруқ бериш услу-

бидаги иши билан «Тобутдан товуш» сахнадан олиб ташланди. С. Камолитдиновнинг «илмий тадқиқоти» журналда давомли қилиб эълон қилинди. У бундай ёзди: «Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» («Сўнгги нусхалар») комедияси атрофида жуда кўп баҳслар бўлиб ўтди. Бир гуруҳ танқидчилар, автор бизнинг воқелигимизга «қора кўзойнак»дан қараган, деб даъво қилган бўлса, бошқалари бу асарда воқелигимиздаги камчиликларни куйдириб ташлайдиган ўтли ҳажвни кўрдилар. Хўш, бу асар юзасидан нима учун бир-бирига мутлақо зид фикрлар келиб чиқди? Бизнинг фикримизча, бунинг сабабини пьесада автор позициясининг етарли даражада аниқ ифодаланмаганидан излаш лозим. Абдулла Қаҳҳор чиндан ҳам турмушимизда ҳамон давом этиб келаётган камчиликларга қарши ҳужум қилмоқчи бўлади ва бу камчиликлар ҳозирги пайтда ижтимоий заминга эга эмаслигини таъкидлайди. Лекин асосий ниятни тавдалантириш жараёнида шундай бўлиб чиққанки, драматург аллақачон йўқолиб кетган ўтмиш сарқитларини керагидан ортиқ бўрттириб юборган. Бир қатор ҳолларда автор бу камчиликларни намойиш қилади-ю, лекин улар устидан ўз ҳукмини чиқармайди. Томошабин комик ситуацияларни кузата бориб кулади, лекин бу кулги баъзи ўринларда ўзида камчиликларни танқид характериин касб этмайди; томошабин разилларни кўради, лекин ҳақиқий ҳаётда прототипларини тополмайди, бунинг натижасида воқелигимиз ҳақида оғир таассурот қолади» (С. Камолитдинов. Ҳаёт, драматург ва ижобий қаҳрамон характери. «Шарқ юлдузи» журнали. 1966 йил, 8-сон, 169-бет) (Таъкидлар бизники — С. А.).

Бу кўчирмада нима кўп, демагогиями, догматизмми? Ҳар иккаласи ҳам етарли. Албатта бу ақиданарастлик илғор фикрли жамоатчилик эътиборидан четда қолмади. Етуқ адабиётшунослар унга қарши эътироз билдирдилар, бироқ, афсус, бу буюк ватанпарвар ва ростгўй ижодкор Абдулла Қаҳҳор вафоти (1968 йил) дан кейин бўлди. «Сўнгги нусхалар» тўғрисида, — деб ёзди олим Бердиали Имомов, билдирилган фикрлардан яна бирига С. Камолитдиновнинг «Ҳаёт, драматург ва ижобий қаҳрамон характери» номли катта мақоласида дуч келамиз («Шарқ юлдузи», 1966 йил, 8, 9-сонлар). Бу мақоланинг руҳи, мақсади жуда ғалати: мақола бошдан — оёқ қарама-қарши, бир-бирини инкор этувчи, бир асарни бир ерда мақтаб, иккинчи жойда уни қаттиқ танқид остига олувчи

фикрлар йиғиндисидан иборатдир... Асосий ниятни гавдалантиришда шундай бўлиб чиқадики, драматург аллақачон йўқолиб кетган ўтмиш қолдиқларини керагидан ортиқ бўрттириб юборган. Бир қатор ҳолларда автор бу камчиликларни намоёиш қиладию, лекин улар устидан ўз ҳукмини чиқаролмайди... томошабин разилларни кўради, лекин ҳақиқий ҳаётда уларнинг прототиplarини тополмайди?!, бунинг натижасида воқелигимиз ҳақида оғир таассурот қолади» (Б. Имомов. Драматургик лавҳалар, Т., 1974, 41—43-бетлар).

Дарҳақиқат, ҳаёт танқидчи эмас, драматург ҳақлигини қайта-қайта тасдиқлади: С. Камолиддиновнинг фикрича «бу камчиликлар (порахўрлик — С. А.) ҳозирги пайтда ижтимоий заминга эга эмас» экан. Нега бўлмаса инқилобдан бир неча ўн йилликлар ўтгандан кейин ҳам порахўрликни тугатиб бўлмади? Ҳақиқатан ҳам у 60-йилларда йўқ эдими ёки танқидчи ўзини бўлмасликка солдими?

С. Камолиддиновнинг мақоласини ўқир эканмиз, ҳайрон қоламиз ва «Тобутдан товуш» ёзилган 4962 йилнинг ўзида «Ўзбекистон» рўзномасида босилган уч мақолани эслатиш билан чекланамиз: «Ҳашамдор ҳовлилар қиссаси» (17 август), «Порахўрларга шафқат йўқ» (4 сентябрь), «Шайх» жазоланди» (17 ноябрь). Бундай фактларни кундалик матбуотда кўплаб ўқиш мумкин эди. С. Камолиддинов юқорида эслатилган мақоласини журналда бостириш билан чекланмай, уч йилдан кейин рус тилида китоб шаклида нашр қилдирди (С. Камалиддинов. Характер современника в узбекской драматургии конец 50-х начало 60-х годов. Т., 1969, Научный редактор А. М. Рыбник).

Бу ўринда шуни қайд қилиш керакки, асарга қўйилган икки ном ҳам воқеликка нисбатан кучсиз бўлиб чиқди: порахўрлик ўлган ва тобутга солиниб, қабристонга олиб бориб қўйиш керак бўлган ҳодиса эмас экан — у анча яшовчан экан, худди шундай, у «сўнги нусха» ҳам эмас экан. Аниқроғи — А. Қаҳҳор бу жирканч ҳодисанинг ўша даврдаги дастлабки нусхаларини кўрсатган экан. Бунда яна бир масалага тўхталиб ўтиш керак: кўпгина танқидчилар (шу жумладан ушбу сатрлар муаллифи ҳам) порахўрликни ўтмишнинг сарқити деб шарҳлаб келдилар. Ҳақиқатан ҳам шундайми? Агар ўтмишнинг сарқити бўлса, нега уни 5—10 йилда тугатиб бўлмади, аксинча, у говлаб кетди? Порахўрлик казарма социализ-

мининг йўлдоши, унинг баданидаги хавфли шиш экан... Абдулла Қаҳҳор каби ҳозик табиблар шуни фаҳмлаб, варамни кичиклигида даволаш, ёки кесиб ташлаш зарур, деб бонг урган эканлар. Лекин уни тушунмадилар, унга зуғум қилдилар.

«Тобутдан товуш» ҳақидаги мунозаралар 70-йилларнинг охиригача давом этди. Сатирик комедияга ҳаққоний баҳо берилди. Номзодлик ва докторлик диссертацияларида, монографияларда ёзувчи ва драматургнинг ижодий меҳнати юксак баҳоланди. Бунда адабиётшунос олимлар О. Шарафиддинов, М. Қўшжонов, Ҳ. Умуров ва бошқаларнинг мазмунли тадқиқотларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин (*О. Шарафиддинов*. Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар. 1988, 220—232-бетлар, *М. Қўшжонов*. А. Қаҳҳор маҳорати. Монография. Т., 1988, 195—202-бетлар; *Ҳ. Умуров*. Таҳлил санъати. Т., 1978).

Буюк рус танқидчиси В. Г. Белинский ўзининг «Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши» деган асарида (уни ўзбекчага мумтоз ёзувчимиз Ойбек таржима қилган) бундай ёзади: «Сатира камчиликларни, кишининг заиф томонларини, қабоҳатларни масхаралаш бўлмай, аччиқланган ҳиснинг ҳамласи, энергияси, олижаноб ғазабининг момақалдиروқ ва чақмоғи бўлиши керак» (*В. Г. Белинский*. Танланган асарлар. Т., 1955, 190-бет).

Айрим адабиётшунос ва танқидчилар Белинскийнинг бу фикрини барча ҳажвий асарларга татбиқ қилмоқчи бўладилар. Менимча, ҳажвнинг ҳажвдан фарқи бор. Сатира борки, масхаралашдан юқори кўтарила олмайди, сатира борки, масхаралашнинг олий шакли бўлиб, унда «аччиқланган ҳиснинг ҳамласи,.. олижаноб ғазабнинг момақалдироқ ва чақмоғи» даражасига кўтарилади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» асари аччиқланган ҳиснинг ҳамласи, момақалдироғи ва чақмоғи — сатиранинг олий шакли даражасига кўтарила олган. Бундай асарлар камдан-кам яратилади.

Жамоатчилик талаби билан 1986 йилда республика-мизда Сатира театри ташкил қилиниб, унинг пардаси «Тобутдан товуш» билан очилди. Театрга Абдулла Қаҳҳорнинг муборақ номи берилди; оташин ватанпарвар ва инсонпарвар ёзувчи асарларининг беш жилдлиги нашр қилинди; 1986 йилда туғилганига 80 йил тўлиши кенг нишонланди. Бу маънавий адолатнинг тантанаси

эди. Устознинг сатира ва юмор яратишдаги анъаналарини истеъдодли шогирдлари давом эттирмоқдалар.

«Абдулла Ҳаққор сатираси аёвсиз,— деб ёзади Саид Аҳмад,— оловли сатира эди. «Касаллик тарқатувчи микробга микроскоп билан қарагандек жамият орасидаги маразларни сатира микроскопида юз марта катта қилиб халққа кўрсатиш керак» деб бизга тайинларди» (Саид Аҳмад. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Т., 1982, 564-бет).

Ҳаётдаги иллатларни саҳнага олиб чиққан драматурглардан бири Рамз Бобожондир. Унинг «Тоға ва жиянлар» комедияси 1959 йилда Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри саҳнасига қўйилди («Ўзбекистон маданияти» ҳафталиги. 1959 йил, 28 декабрь). Келгуси йили ойномада босилди. («Шарқ юлдузи» журнали, 1960 йил, 2-сон), бундан бир йил ўтгач, китобча шаклида нашр қилинди (Рамз Бобожон. Тоға ва жиянлар. 4 парда, олти кўринишли комедия. Т., 1961).

Адабиётшунос Турсун Собиров комедия ва спектаклни драма сифатида талқин қилди. Унингча, бу асарда «бинокорлар мавзуи» ўз аксини топган. Кейин бу асарни Уйғуннинг «Хуррият» пьесасига қиёслаб, бу икки асарда «ифодаланиши лозим бўлган ғоявий мазмун янги бадиий шаклда, оригинал услубда берилмади. Мана шу жиҳатидан камчилик ҳар икки асарни ҳам маълум даражада адабиётимизда алоҳида воқеа бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этади», деб ёзди (Т. Собиров. Замонавийлик ва ўзбек драматургияси. «Шарқ юлдузи» журнали, 1963 йил, 9-сон; шу муаллиф. Давр ва драма. Монография ва мақолалар. Т., 1975, 276-бет).

Т. Собиров талқинида уч нуқсон бор: 1) жанр табиатини ҳисобга олмаслик (асарнинг комедия эканлигини эътироф қилмаслик); 2) асарга ҳаммадан аввал ишлаб чиқаришнинг бирон соҳасига оид касб рисоласига қарагандай муносабатда бўлиш («бинокорлар ҳаёти темаси»); 3) шакл ва мундарижаси бир-биридан узоқ бўлган «Хуррият» ва «Тоға ва жиянлар»ни бир-бирига чоғиштириш. Т. Собировнинг юзаки таҳлилида асарнинг ютуғи ҳам, нуқсони ҳам илмий асосланмай қолган.

Пьесада ўзбек драматургиясида кам учрайдиган ҳаёт ҳодисаси — қурувчилар турмуши ўз аксини топган. Қурилиш — монтаж бошқармасининг бошлиғи Асилхўжа Меҳмонхўжаев, унинг жияни, материал — таъминот бўлими мудирини Бўрибой Бозорбоев уй-жойлар ва маданий-

маиший бинолар қурилишида тахта-шиферни шахсий манфаатларига сарфлаб, иморатларни сифатсиз қуришади, режани бажардик деб мақтаниб юришади. Ҳолбуки, уйларга кўчиб ўтган фуқароларнинг шикоят авжига чиқади. Буларга қарши турган (Асилхўжа хотинининг жияни) меъмор Дилбар, муҳандис ва бошланғич партия ташкилотининг котиби Жўра Содиқович, нафақахўр уста Фозил ота ва бошқалар қурилишда ҳалол меҳнат қилиш тарафдори бўлиб, қаллоблик, юлғичлик, кўзбўямачиликка қарши кураш олиб боришади. Шулар орасида давом қиладиган конфликтни сюжетда кулгили ҳолатлар (хусусан комик характерлар — Соқижон ва Боқижон тортишувлари) ва вазиятлар юз беради.

Комик сюжетда кулгили ҳийла-найранг (интрига) ва сир сақлаш усулидан муаллиф яхши фойдаланган.

«Тоға ва жиянлар»да яна бир муҳим хусусият эътиборга лойиқ. Бу ерда гап асарнинг ҳиссий таъсир кучини оширувчи, ундаги воқеаларга, характерлар фаолияти ва тақдирларига қизиқувчанлик ҳақида боради.

Ижод тажрибаларидан аёнки, сахна асарида, шу жумладан комедияда автор ўз мақсадини ифодалашда сир сақлаш усулидан фойдаланади. Сир сақлашнинг хиллари ҳар бир асар спецификасига кўра турлича, авторнинг индивидуал манерасига мувофиқ хилма-хил кўринишларда бўлиши мумкин. Чуновчи, асарда юз берган ёки энди содир бўладиган персонажлар кечинмасини, ўй-фикрини, факт ва ҳодисаларни, уларнинг сир-асрорини, сабабини китобхон ёки томошабин билиб, сезиб туради-ю, бироқ уларга дахлдор, алоқадор кишилар, персонажлар билмайди. Рамз Бобожон сир сақлашнинг ана шу хилидан гоятда усталик билан фойдаланган. Борди-ю, автор Фозил ота уйидаги зиёфатдан кузатилган мақсадни, у ерда ҳайбаракаллачи бошлиқ устидан кулмоқчи бўлганини китобхон ва томошабиндан яшириб тасвирлаганида, ҳозиргидек таъсирчанликка, қизиқтирувчанликка эриша олмаслиги турган гап эди. Нега деганда, ижобий қаҳрамонлар бошқараётган курашнинг комик руҳи, характери, моҳияти сусаярди, улар билан боғлиқ ҳолатларни уқиб олиш оғирлашарди». (*В. Имомов, Б. Гулямов. Заметки об узбекской комедии. Журнал «Театр». 1966. № 3. 41—43-бетлар Б. Фуломов. Ижодда замон руҳи. Т., 1967, 100-бет*).

Комедия композициясида заиф ўринлар ҳам йўқ эмас: кўпсўзли, ҳаракат ва кулгили вазият кам. Айрим пер-

сонажлар асар сюжетида муҳим роль ўйнамайдилар. Масалан, Замира пьесада чикарилиб, унинг сўзлари бошқаларга берилса ҳам асар зарар кўрмайди. Қурилиш бошқармасидаги юлғичлар, ишларнинг сифатсиз бажарилиши ҳақида рўзномада фельетон босилгач, сюжет тугуни ечилади. Шундан кейин муаллиф яна ҳикояни 6-кўринишда давом қилдиради, томошабин учун нотаниш бўлган Жамол хола ва Адолат кампирларни саҳнага олиб чиқади. Умуман бу икки персонаж ҳам, олтинчи кўринишнинг ўзи ҳам ортиқча, хусусан унда деярли кулгили ўрин йўқ.

Ўзининг шеър, дoston ва романлари билан машҳур бўлган Шухрат комедиянавис сифатида ҳам элга танилди. Унинг биринчи комедияси «Беш кунлик кув» 1969 йилда ёзилиб 1970 йилда Жумҳурият «Ёш гвардия театри саҳнасида қўйилади, («Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1970, 21 апрель, 93-сон) ва 1971 йилда журналда босилди. (*Шухрат*. Беш кунлик кув. Икки парда, олти кўринишли комедия. «Шарқ юлдузи» журнали, 1971 йил, 8-сон).

Комедияда ижтимоий бурчдан шахсий манфаатни устун қўядиган шахслар устидан кулинади. Олий ўқув юртининг толибаси Ўлмасхон фуқаролик бурчини бажариш ниятида, институтни битиргач, ишга тайинланган районга бориб ишламоқчи (у қоракўлчилик бўйича мутахассис). Бироқ отаси Азларбек (савдо ходими) ва онаси Кишвархон (уй бекаси) якка-ю ягона қизларини шаҳардан ташқарига чиқаришни истамайдилар. Мол-дунё ва латта-путтага ёпишиб олган ота-она турли найранглар ишлатиб, қизларини шаҳарда олиб қолмоқчи бўлишади. Комедия интригаси Ўлмасхонни Азларбекнинг жияни (қишлоқдан келиб қариндоши уйда югурдаклик қилиб юрган, тайинли касби бўлмаган, бир неча идорада ишлаб, барчасидан ҳайдалган (Мирзабахромга вақтинча — битирувчи талабалар иш жойларига жўнагунча) ЗАГСдан ўтказиб қўймоқчи, кейин унинг никоҳидан чиқариб, бадавлат, обрўли куёвга бермоқчи бўладилар. Мирзабахром ЗАГСдан ўтгач, «Ўлмасхон менинг қонуний хотиним, унинг талоғини бермайман», деб туриб олади. Қиз эса бошқа бир дипломат йигит билан муҳаббат алоқасига киришган. Комик конфликт мана шу найранг заминига қурилган.

Шухрат Кишвархон ва Азларбек тимсолларида худбин, хасис, қиз эркини менсимайдиган, ўзларининг ҳо-ю ҳавасларини биринчи ўринга қўядиганлар устидан ку-

лади. Мирзабахром ҳам нотайин шахс. Ҳалол меҳнат қилиб, кўнглига мос қизни топадиган ор-номусли кишилардан эмас.

Комедиянинг тили ширали. Хусусан Қишвархон ва Азларбекларнинг нутқидан уларнинг маънавий қиёфалари қашшоқлиги очилиб қолади. Шухрат асарида тошкентликлар тилига хос мажоз-истиораларни кўп ишлатиши яққол ўз ифодасини топган. Мисолларга мурожаат қиламиз:

Азларбек. Эй, хотин, пора беришнинг ўзи бўладими? Пора бериш ҳам ўзи бир санъат.

Қишвархон. Йўлини топинг!

Азларбек. Хотин, ундан кўра, эшигингни турмини бузаётган совчилардан биттасига рози бўла қол, бира тўласи қутулиб қўя қоламиз. Менга ҳам ташвиш кам.

Қишвархон. Ҳо!... Ёқмай ўлсин! Шунча йил ерга қўйсам чанг ўтиради, осмонга қўйсам гард юқади, деб қоғоздаги қанддай ардоқлаб зўра катта қилсам-у, дуч келган совчига рози бўл эмиш. Ҳеч ҳам-да! Менга қизимни кафтида, сиз билан мени кифтида тутадиган куёв керак: олий маълумотли, тег-тахтли, ҳусн-жамолли, юрса кўча тўлиб, ўтирса ўрнини сотиб оладиган ақли баркамол йигит бўлсин. Шу андозамга тушмайдиганининг, югани эгарининг қошига ташлоғлиқ, туёғини шиқилла-таверсин».

Азларбек. Бу андозанг, хотин, ҳовузга қопқоқ қидиришга ўхшайди. (Қулиб) Хотин, жуда осмондасан-ку, икки энлик паст туш, бошинг булутга тегиб қолади.

Қишвархон. Тушмайман. Нега паст тушар эканман. Қисман муҳри оқ пошшога ўтган қозининг неварасиман, шаҳар сўраган бекларга келинман. Гап битта: Ўлмасхонни шаҳарда олиб қоласиз (98).

Афсуски, бу кунлар режиссёрлар «Яхши пьеса йўқ» деб нолишга зўр бериб, ўзбек драматургияси бисотидаги бундай асарларни унутиб қуйганлар. Н. В. Гоголь, А. Н. Островский асарларини 100—150 йилдан кейин саҳнага қўйиш мумкин экан, нега ўзбек драматургининг 20—25 йил илгари ёзган, бу кун ўз қимматини йўқотмаган комедиясини саҳнага қўйиш мумкин эмас?! Асли олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ!

Шухратнинг 1971 йилда ёзилган «Қўша қаринглар» комедияси 1972 йилда Й. Охунбобоев номидаги Андижон вилояти театри саҳнасида қўйилди. Пьеса 1973 йилда

сонажлар асар сюжетида муҳим роль ўйнамайдилар. Масалан, Замира пьесада чикарилиб, унинг сўзлари бошқаларга берилса ҳам асар зарар кўрмайди. Қурилиш бошқармасидаги юлғичлар, ишларнинг сифатсиз бажарилиши ҳақида рўзномада фелъетон босилгач, сюжет тугуни ечилади. Шундан кейин муаллиф яна ҳикояни 6-қўринишда давом қилдиради, томошабин учун нотаниш бўлган Жамол хола ва Адолат кампирларни саҳнага олиб чиқади. Умуман бу икки персонаж ҳам, олтинчи қўринишнинг ўзи ҳам ортиқча, хусусан унда деярли кулгили ўрин йўқ.

Ўзининг шеър, дoston ва романлари билан машҳур бўлган Шухрат комедиянавис сифатида ҳам элга танилди. Унинг биринчи комедияси «Беш кунлик куёв» 1969 йилда ёзилиб 1970 йилда Жумҳурият «Ёш гвардия театри саҳнасида қўйилади, («Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1970, 21 апрель, 93-сон) ва 1971 йилда журналда босилди. (*Шухрат*. Беш кунлик куёв. Икки парда, олти кўринишли комедия. «Шарқ юлдузи» журнали, 1971 йил, 8-сон).

Комедияда ижтимоий бурчдан шахсий манфаатни устун қўядиган шахслар устидан кулинади. Олий ўқув юртининг толибаси Ўлмасхон фуқаролик бурчини бажариш ниятида, институтни битиргач, ишга тайинланган районга бориб ишламоқчи (у қоракўлчилик бўйича мутахассис). Бироқ отаси Азларбек (савдо ходими) ва онаси Қишвархон (уй бекаси) якка-ю ягона қизларини шаҳардан ташқарига чиқаришни истамайдилар. Мол-дунё ва латта-путтага ёпишиб олган ота-она турли найранглар ишлатиб, қизларини шаҳарда олиб қолмоқчи бўлишади. Комедия интригаси Ўлмасхонни Азларбекнинг жияни (қишлоқдан келиб қариндоши уйда югурдаклик қилиб юрган, тайинли касби бўлмаган, бир неча идорада ишлаб, барчасидан ҳайдалган (Мирзабахромга вақтинча — битирувчи талабалар иш жойларига жўнагунча) ЗАГСдан ўтказиб қўймоқчи, кейин унинг никоҳидан чиқариб, бадавлат, обрўли куёвга бермоқчи бўладилар. Мирзабахром ЗАГСдан ўтгач, «Ўлмасхон менинг қонуний хотиним, унинг талоғини бермайман», деб туриб олади. Қиз эса бошқа бир дипломат йигит билан муҳаббат алоқасига киришган. Комик конфликт мана шу найранг заминига қурилган.

Шухрат Қишвархон ва Азларбек тимсолларида худбин, хасис, қиз эркини менсимайдиган, ўзларининг ҳо-ю ҳавасларини биринчи ўринга қўядиганлар устидан ку-

лади. Мирзабахром ҳам нотайин шахс. Ҳалол меҳнат қилиб, кўнглига мос қизни топадиган ор-номусли кишилардан эмас.

Комедиянинг тили ширали. Хусусан Қишвархон ва Азларбекларнинг нутқидан уларнинг маънавий қиёфалари қашшоқлиги очилиб қолади. Шухрат асарида тошкентликлар тилига хос мажоз-истиораларни кўп ишлайтиши яққол ўз ифодасини топган. Мисолларга мурожаат қиламиз:

Азларбек. Эй, хотин, пора беришнинг ўзи бўладими? Пора бериш ҳам ўзи бир санъат.

Қишвархон. Йўлини топинг!

Азларбек. Хотин, ундан кўра, эшигингни турмини бузаётган совчилардан биттасига рози бўла қол, бира тўласи қутулиб қўя қоламиз. Менга ҳам ташвиш кам.

Қишвархон. Ҳо!... Ёқмай ўлсин! Шунча йил ерга қўйсам чанг ўтиради, осмонга қўйсам гард юқади, деб қоғоздаги қанддай ардоқлаб зўра катта қилсам-у, дуч келган совчига рози бўл эмиш. Ҳеч ҳам-да! Менга қизимни қафтида, сиз билан мени кифтида тутадиган куёв керак: олий маълумотли, тег-тахтли, ҳусн-жамолли, юрса кўча тўлиб, ўтирса ўрнини сотиб оладиган ақли баркамол йигит бўлсин. Шу андозамга тушмайдиганининг, югани эгарининг қошига ташлоғлиқ, туёғини шиқилла-таверсин».

Азларбек. Бу андозанг, хотин, ҳовузга қопқоқ қидиришга ўхшайди. (Қулиб) Хотин, жуда осмондасан-ку, икки энлик паст туш, бошинг булутга тегиб қолади.

Қишвархон. Тушмайман. Нега паст тушар эканман. Кисман муҳри оқ пошшога ўтган қозининг неварасиман, шаҳар сўраган бекларга келинман. Гап битта: Ўлмасхонни шаҳарда олиб қоласиз (98).

Афсуски, бу кунлар режиссёрлар «Яхши пьеса йўқ» деб нолишга зўр бериб, ўзбек драматургияси бисотидаги бундай асарларни унутиб қуйганлар. Н. В. Гоголь, А. Н. Островский асарларини 100—150 йилдан кейин саҳнага қўйиш мумкин экан, нега ўзбек драматургиянинг 20—25 йил илгари ёзган, бу кун ўз қимматини йўқотмаган комедиясини саҳнага қўйиш мумкин эмас?! Асли олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ!

Шухратнинг 1971 йилда ёзилган «Қўша қаринглар» комедияси 1972 йилда Й. Охунбобоев номидаги Андижон вилояти театри саҳнасида қўйилди. Пьеса 1973 йилда

шувининг сабаби — пахта якка ҳокимлигига олиб келган ижтимоий-иқтисодий тузумни фoш қилишга қаратилган. Коммунизм, унинг биринчи бoсқичи — социализм ҳақидаги 70 йилдан бери кишилар онгига тиқиштирилган идеал билан реал воқелик орасидаги қарама-қаршилик — пьеса конфликтининг асосини ташкил этади. Конфликт шу оддий меҳнат кишилари — тракторчи Қўчқор, унинг хотини Қумри, муҳандис Олимжон билан улар тушиб қолган турмуш тарзи орасида боради. Темир хотин рамзий образ бўлиб, воқеа шу турмуш тарзининг ҳақиқий қиёфасини очиб ташлашга хизмат қиладиган бадий воситадир.

Драматург эса қоладиган ҳаётий характерлар яратган. Тракторчи Қўчқорнинг суяги меҳнатда қотган. У содда, ҳалол, очиқ кўнгил, ишонувчан, тўғрисўз йигит. У ўзининг турмушидан нолимайди, яхши яшаймиз деб ўйлайди. Унинг хотини Қумри ҳам эрига муносиб камтар, камсуқум, ҳам оилага қарашади, ҳам пахта далаларида меҳнат қилади. Бу икки характерда ўзбек деҳқонларининг миллий хусусиятлари: бағри кенглик, меҳнаткашлик, тўғрилиқ, соддалик, ишонувчанлик ўзининг реалистик аксини топган. Асардан бир кўчирма келтирамиз:

Олимжон (ҳовлини кўздан кечириб). Хафа бўлманг-у, Қўчқор ака, лекин кеннойимгаям қийин-да. Аҳволни қаранг: ҳалиям ўчоқ, ҳалиям тезак ёқилади. Прогресс йўқ.

Қўчқор. Нима — грес?

Олимжон. Прогресс.

Қўчқор. Прогресс бор. Илгари тезак ёқиларди, ҳозир тезакни солярка билан ёқаймиз. Яхши ёняпти. Тўғри, овқатдан сал-пал ҳиди келади-ю, лекин ўрганиб кетар экан одам.

Олимжон. (Қўчқорга ачингандай бош-оёқ кузатиб чиқиб). Бир ҳисоби, сизгаям қийин — шунча бола-чақа... Саккизтамиди?

Қўчқор (уҳ тортиб). Ҳа... Қолгани шу. Бештаси пешонамга сизмади, Олимтой...

Олимжон. Ҳечқиси йўқ, Қўчқор ака, яқинда ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Мана, ҳозир «оилани планлаштириш» деган бир гап чиқиб турибди.

Қўчқор. Нималаштириш?

Олимжон. Планлаштириш. Менимча, шу яхши гап, Қўчқор ака. Тушунмадингиз-а? Бунинг маъноси шуки,

яхши яшаш учун болани тўртта-бештадан оширмаслик керак.

Қўчқор. Ие?.. Худонинг ўзи бериб турса нима дейсан?

Олимпжон (кулимсираб). Ҳа энди, Худо бермайдиган қилинади-да.

Қўчқор (гўё тушунгандай). Ҳа-а, гап буёқда, дегин? (жиддий) Менга қара, Олимптой, бу... Билмаганимизни сўрайверамиз-да, а?

Олимпжон. Сўранг, сўранг.

Қўчқор. У... қанақа бўлади ўзи? Хотинларимизни бир бало қилишадими ё биз — эркакларни ахталашадими? (*Бошбеков Шароф*. Эшик қоққан ким бўлди? Пьесалар. Т., 1989, 169-бет).

Бу диалогда оддий ўзбек деҳқони Қўчқорнинг ўзбекларнинг болажонлигини тушунмайдиган, «оилани планлаштириш» фикрида юрган ғарбликларнинг ўзбекларга отаётган таъна тошларини эшитиб, ҳангу-манг бўлиб қолганлигини томошабинга етказиш билан ундай инсонпарварликка тўғри келмайдиган, худбинлик психологиясини танқид қилади. Ҳам кулгили, ҳам ачинарли вазият томошабин — китобхонни бефарқ қолдирмайди.

Қадим замонлардан бери юнон ва бошқа халқлар комедияларида одамларнинг соддалигидан кулги чиқариш анъана бўлиб келмоқда. Ш. Бошбеков ҳам шу соддаликдан усталик билан фойдаланади. У яратган Аломат (темир хотин)ни Қўчқор ўзига никоҳ қилиб олмоқчи бўлади. Қўчқорнинг мулла Сувонни олиб келиб никоҳ ўқитмоқчи бўлган эпизоди таъсирли бўлиб чиққан. Ҳатто ремаркада (персонат ҳатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган муаллиф сўзлари) ҳам бу кулгили вазиятни пайқаш мумкин.

«Аломат қимир этмай тураверади. Қўчқор нима қилишини билмай унинг атрофида айланади, бошқарув блокини секингина уриб кўради. Қошқоғини очмоқчи эди, лекин Аломатнинг кўйлаги ҳалақит беради. Қўчқор қай томондан қўлини олиб боришни билмай, анча вақт гарангсиб туради. Сўнг таваккал қилиб, ёқасига қўл солади» (183-бет).

Пьесадаги шу ремарка сахнада жуда қизиқ вазият туғдиради: никоҳ ўқиш учун келган мулла Сувон бу «беодоблик»дан ҳайратга тушиб, туриб кетмоқчи бўлади. Шундан сўнг бундай диалог келади:

Сувон. Ҳай, ҳай, ҳай, Қўчқорбек, нима қилиясиз?!

Куппакундуз куни-я?.. Астағфирулло, астағфирулло!.. Сабр қилинг, ҳечқурса никоҳ ўқиб қўяй, Қўчқорбек!

Қ ў ч қ о р. Мана шу ерида томири тортишиб, қоладиган касали бор, тақсир... Уқалаб қўймасам бўлмайди...

С у в о н. Ичкарига олиб кириб укаланг-е, уят бўлади!.. (183)

Пьесада муаллиф ўзининг танқидий-ҳажвий қарашларини шахслар суҳбати ва хатти-ҳаракати орқали беради. Хусусан Аломатнинг Қўчқорни гипноз қилиши, унинг ҳар қандай шароитда ҳам йиғламайман, деб, Аломатнинг эса, мен сизни йиғлатаман, деб туриши орқали ўзбек деҳқонининг қатағон ва турғунлик йилларида нақадар оғир аҳволга тушиб қолганлиги сюжет чизигидаги энг баланд нуқтадир.

Қ ў ч қ о р. Қўйинг, нима кераги бор, барибир йиғламайман...

А л о м а т. Йиғлайсиз... (Қўлларини Қўчқорнинг боши узра ҳаракатлантириб.) Йиғлайсиз... Чунки, жуда эзилгансиз... Юрагингизга қил ҳам сиғмайди... Ич-ичингиздан бир нима тошиб келаяпти... Ҳеч кимнинг раҳми келмайди, биров дардингизга шерик ҳам бўлмайди... Ўз ёғингизга ўзингиз қоврилиб яшаяпсиз... Афт-ангорингизга бир қаранг, қирққа кирган қирчиллама йигитсиз-у, кўрган одам сизни элликка кирган, деб ўйлайди... Қуриб-қақшаб боряпсиз... Эсингизни танибсизки, тинмай меҳнат қиласиз, лекин ҳеч бирингиз икки бўлмайди... Рўзғор, бола-чақа ташвиши, дейсиз, афсуски, бу ташвишларнинг чеки йўқ. Эрталабдан-кечгача чумолидай ғимир-ғимир қиласиз-у, роҳатини кўрмайсиз. Кийиб олган кийимларингизни қаранг, енгил саноат етиштираётган ҳамма брак маҳсулот сиз ва сизга ўхшаганларга насиб қилади. Бу нима? Шу иссиқда ким нейлон қўйлак кияди?

Қ ў ч қ о р. Магазинга келган экан, арзонгина деб...

А л о м а т. Ўзингизга бир ташқаридан қаранг, қайси замонда яшаяпсиз ўзи? Кимга ўхшайсиз? (Эски кўрпачаларни кўрсатиб.) «Пахтакорман», деб кўкрагингизга урасиз-у, кўрпангизга пахта тополмайсиз! Оёғингизга илиб олган калишингиз қаердан чиққап? Янгийўлданми, Тошкентдами?

Қ ў ч қ о р (оёғини йиғиштириб). Калишмас, патинка... (199).

Бундай киноялар кишиларга ўзлигини англашга ёрдам беради. Дарҳақиқат, ўзбек деҳқонининг турмуши қанчалик аянчли бўлмасин, жамият (тузумдаги ҳукмрон

идеология) уларни шикоят қилмасликка, «Яна ўйнайлик, яна куйлайлик, иқболимиз порлоқ экан, даврон сурайлик...» деб куйлашга даъват этиб келди. Ҳа, кишилар гипноз қилинган эдилар.

Асар композициясида ортиқча персонажлар, кераксиз тафсилотлар, сюжет ва конфликтга бевосита боғланмайдиган саҳналар йўқ. Парда очилиши билан давом этаётган воқеанинг ўртасидан кўринади. Ҳовли пешайвони устунига боғлаб қўйилган киши... Кейин маълум бўладики, бу одам кеча ичиб мастлик қилган, қўшнилар унга зўрға бас келиб, устунга боғлаб кетишган, бошқа чора тополмаганлар. Хотиннинг ҳам жонига теккан, у ҳам болаларини олиб онасиникига кетади. Бутун воқеа уч кунда бўлиб ўтади. Хотини қайтиб келса, эрини ҳали ҳам устунга боғланган ҳолда кўриб раҳми келади (унинг Қўчқор ва Аломат муносабатларидан хабари йўқ), эри баданидаги арқонни ечади, эркалайди.

Аломатнинг пахта теришга чиқиб, далада куйиб қолишида ҳам катта киновий маъно бор: ўзбек хотинлари чидамли, уларнинг елкасига оғир ишлар тушган, «темир хотин» чидолмай куюди, бироқ ўзбек аёли чидайди, яна эридан ширин сўзларини аямайди.

Бир вақтлар (турғунлик ва ақидапарастлик йилларида) адабиёт назариясида реализмни жўн талқин қилиш ҳукмрон эди: ҳаёт қандай бўлса уни шундайгина акс эттириш реализм бўлар эмиш. Реализмни бундай жўн талқин қилиш ижодкор, унинг гоёси, дунёқараши, идеали ва фантазиясини чипшакка чиқарар эди. Драматургни ижод қилишга ноқобил, совуқ ойна ёки фотоаппаратга ўхшатиб қўяр эди. Натижада шундай ақидаларга амал қилиб асар ёзганлар қаламидан ҳис-ҳаяжон ва фантазиядан маҳрум «ўлик асарлар» туғилар эди. Т и п и к л а ш т и р и ш, и н д и в и д у а л л а ш т и р и ш, б ў р т т и р и ш, р а м з, м а ж о з, к и н о я, з а ҳ а р х а н д а д а н ф о й д а л а н и ш, ф а н т а з и я н и и ш г а с о л и б б ў р т т и р и б б е р и ш каби санъатга хос назариялар «жонсиз реализм» соясида қолиб кетар эди. Шу хатоларни англаб олган муаллифлар катта журъат билан киноя, мажоз, рамз ва фантазияни ишга солиб чинакам санъат асари яратмоқдалар. «Темир хотин» ана шундай санъат асарларидан биридир.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Зўлдир» деган комедияси атрофида ҳам 70-йилларнинг бошида анча шов-шувлар бўлди. Дастлаб бу пьесани саҳнага қўйишга тўсқинлик қилинди. Бунга ўша йилларнинг касали — жамият

иллатларини танқид қилувчи комедияларга шубҳаланиб қараш асосий сабаб эди.

Бу асар дастлаб Сурхондарё вилоят театри саҳнасида қўйилди. Кейинчалик Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театрида ҳам унга қўл урилди. Бироқ асар ўзбек тилида узоқ вақт нашр қилинмади. Ниҳоят, рус тилига «Бег по кругу» деб таржима қилиниб, Москвада босилиб чиқди (А. *Ибрагимов*. Обо мне ни слова. Пьесы Перевод с узбекского. М., 1989, 238—289-бетлар). Бу сатрлар муаллифи комедиянинг шу русча нашридан фойдаланди.

Икки парда, олти кўринишдан иборат бу сатирик комедия турғунлик даврининг томир ёйган диктаторлик-бюрократик раҳбарлик услубидаги «номенклатура ходими» деб ҳукумат ёки партия раҳбарлари рўйхатига кирган шахсларни бир идорада хатоларга йўл қўйса, бошқа идорага раҳбар қилиб тайинлаш, «ўз кишиси»ни сақлаб қолиш каби илллати устидан кулади. Комедиянавис кулгили характер ва унинг хатти-ҳаракатларини заҳарханда, киноя орқали маҳорат билан акс эттирган.

Комедиянинг марказий қаҳрамони Мерос Ворисович Ворисовни магнитофон — тасма корхонасидан олиб музей директори қилиб тайинлайдилар. У бу идора ишини туншунмайди. Шу музейни ташкил қилган кекса матншунос ходим Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си кўлёмасини олиб келиб, буни бир фуқаро келтирди, сотиб олайлик, нодир қўлёмза, деса, Ворисов олиб кўриб, бу эски увода китобнинг нархи 3—5 сўмдан зиёд эмас, деб мутахассисни ранжитади. Идора котиби эркак киши, музей санъат бўлимининг мудираси, олий маълумотли аёл киши экан, эркак кишини бўлим мудирлигига, аёл кишини котибаликка тайинлайди. Буйруққа имзо чекишдан олдин бўлим мудираси билан сўзлашиб ҳам кўрмайди. Ниҳоят, бу ғайриқонуний ишни кўрган бўлим мудираси юқори ташкилотларга мурожаат қилишга мажбур бўлади.

Ворисовни театр директори қилиб тайинлайдилар. У бундан олдин театр бадиий кенгаши яроқсизлигидан рад қилган пьесани муҳокамага қўйиб, кенгаш аъзоларининг қаршиликларига қарамай, саҳнага қўйиш учун қабул қилиб олади. Чунки сўнги, учинчи хотини пединститутга кирмоқчи, пьеса муаллифи эса, шу институтда қабул комиссиясининг раис муовини.

Ворисовни шаҳар марказий қабристонига директор қилиб тайинлайдилар. Қабристонда энди одамларни кў-

мишга жой қолмаган. Ҳуликларни янги қабристонга юбораётирлар. Бироқ, Ворисов айрим ҳуликлар жуда катта майдонни эгаллаб ётибдилар, уларни бир оз суриб яна бир қанча таниш-билишларга жой топиб бериш мумкин, деб «рационализаторлик» таклифини киритади. Уни яна бир қанча идораларга (ҳаммом, саргарошхона каби жойларга) мудир қилиб тайинлайдилар. Ниҳоят, от айланиб ўз қозигини топади: яна уни магнитофон тасмаларига, кишилар овозини ёзиб оладиган дўконга мудир қилиб юборадилар...

Ворисовни ахлоқий-оилавий томони ҳам жойида эмас. Қишлоқдан ҳалигача отасини кўрмаган ўғли келиб, излаб юради. У 18 ёшда, ўрта мактабни битирган, ҳалигача онаси алимент олар эди.

Снектакларга чиққан тақризлардан бирида «ворисовчилик» деган атамани учратган эдим. Ҳақиқатан ҳам бирон аниқ мутахассисликка эга бўлмаган, ошна-оғайниларининг суяши билан ҳали бу идора, ҳали у ташкилотга раҳбар бўлиб олиб, ишнинг пачавасини чиқариб юрганлар жамиятга қанча иқтисодий ва маънавий зарар келтирганликларини бир статист ёки жамиятшунос олим илмий тадқиқ қилгани, ҳисоблаб чиқгани йўқ. Бундай нуқсонларни комедиянависдан бошқа киши дангалроқ фош қилолмайди. Халқни моддий ва маънавий инқирозга олиб келган кучлардан бири мана шу сансолорлик, маъсулиятсизлик, бюрократизм эмасмиди?

Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўз пьесасига «Зўлдир» деб ном қўйган. Бу шева сўзи бўлса керак. Чунки 65 мингдан ортиқ сўзни ўз ичига олган ва академик Ш. Ш. Шобдураҳмонов таҳрири остида чиққан «Ўзбек тилининг имло луғати» (1976) да ҳам, З. М. Маъруфов таҳрири остида босилган ва 60 минг сўз ёки сўзлар бирикмасини қамраб олган икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981) да ҳам йўқ. Мазмунидан авглашиладики, Ворисов олмахонга ўхшаш чор атрофга югуриб юрадиган жониворга ўхшатилади. Бу комик тип ўзида жоҳил, мансабпараст, мақтанчоқ амалдорларнинг асосий хусусиятларини жамлаган.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг икки парда саккиз кўришнишли сатирик комедияси «Мени айтти деманг...» (1975) ўша йилларнинг энг аянчли иллатларидан бўлган бюрократизм ва унга боғлиқ нуқсонлар устидан кулишга қаратилган. Масъулиятдан ўзини олиб қочиб, худбинлик, иккиюзламачилик, шахсий ва ижтимоий турмушнинг

ҳамма соҳасида тармоқ ёйган пайтда ҳар қандай ижобий ташаббус, ижодий меҳнат қўллаб-қувватланмас, кишиларда самимийлик, ўртоқлик муносабатлари расмиятчилик, тўрачилик тузоқлари билан майиб қилиб ташланган эди.

Пьесанинг биринчи кўриниши кишида яхши таассурот қолдирмайди: қани қулги? Майда-чуйда гаплар-ку?— деган сўроқлар хаёлни банд қилади. Монтёр Али ўз ҳовлисидаги 4 сотихли гулзорга резавор экади. Шунча майдонга эга бўлган қўшнилар фақат дарахт ўстирган. Улар тез-тез Али ҳовлисига келиб у-бу сўрайвериб, уни безор қилишади. Али бу ташвишлардан қутулиш учун ҳовлидан кўчиб кетмоқчи... Бироқ пьесада воқеалар ривожланган сари ундаги ҳаётини мазмун кўламли бўлиб боради ва кишини қизиқтиради. Али яшайдиган маҳалла комитетининг раиси ва мактаб директори Алининг тажрибасини оммалаштириш мақсадида аҳолини йиғиб мажлис қилмоқчи, Алидан қўшниларни ўрناк олишга чақирмоқчи. Бироқ бу ишни у ҳолис, ўз манфаатини кўзла-масдан қилмоқчи эмас. Унинг ўқитувчилигига 40 йил бўлибди, энди ўз юбилейини ўтказмоқчи, маҳалласини кўз-кўз қилиб кўрсатиш билан ўз юбилейига замин тайёрламоқчи. Алининг қўшнисини — рўзнома таҳририятининг ходими Ёрқин нарса сўраб Алиникига келганида Ҳошим ака уни Али ҳақида мақола ёзишга ундайди. Бироқ у мақолани ўз номидан эмас, Али номидан ёзади ва бу мақолани ўзи ишлайдиган редакцияга олиб бориб, бўлим мудири Қамарга беришни маслаҳат қилади, «мени айтти деманг...» деб илтимос қилади. Али мақолани редакцияга олиб бориб Ёрқин билан бир хонада ишловчи Қамарга беради. У мақола билан танишгач, бу жуда илмий, яхши мазмунли бўлибди, деб мақтаса-да кўнглида, бу мақолани бостирсам мени хусусий мулкчиликни ва капитализмни тарғиб қилибсан, деб маломат қилмайдиларми, дея ҳадиксирайди. Ниҳоят, бу мақолани агроном, редакция консультанти Юсуповага олиб боринг, ундан тақриз олиб келинг, бироқ «мени айтди деманг...» дейди. Ун бетлик мақола қўлдан-қўлга ўтади, Юсупова мақолани деҳқончилик илмий-текшириш базасининг ходими, фан номзоди Халифаевга, Халифаев шу базанинг сектор мудири Зулфиқоровга, Зулфиқоров эса шаҳар ободонлаштириш бўлимининг ходими Илҳомовга ҳавола қилишади... Али буларни уйига чақириб зиёфат ҳам қилади. Бари бир мақола босилмай қолади, гулу гулзор ва резаворлар қуриб, ҳовли ҳувиллаб қолади.

Комедиянавис А. Иброҳимов ўз қаҳрамонларининг иккиюзламачилигини очиб кўрсатиш учун диалог ва монологни бир жумлада бериш усулидан усталик билан фойдаланади: персонаж саҳнадаги шеригига бир гапни айтса, залга қараб (ўз олдида) бошқа гапни айтади: меҳмондорчиликдаги диалоглардан (Башорат — Алининг хотини, милиционер; Юсупова Назира — уч ой турмуш қуриб эридан ажралган, агроном, ўн йилдан бери бева, Алига суқланиб қарайди, зиёфат ҳам шу аёл таклифи билан уюштирилган) келтирамиз:

Б а ш о р а т. Мана шу бугундан борди-келдини бошлаб юборамиз-да, қариндош (залга). Бу аёлга эримнинг муносабатини билишим керак (Юсуповага тикилади.)

Ю с у п о в а. Мен сиз билан танишганимдан гоят хурсандман. Иссиқлар чарчатиб қўймаяптими, Башорат опа? (Залга.) Жисмонан бақувват аёл экан, чунки Алининг қўллари кучли-да.

Б а ш о р а т. Ишдан ҳар қанча ҳориб келмай, ҳовлимга киришим биланоқ чарчоғим тарқайди-кетеди (залга.) Бу аёл менга синчиклаб қараяпти, бир гап борга ўхшайди.

Ҳ о ш и м. Ҳа, ҳовлингиз чинакамига жаннат (залга.) Мақтов аёлларга мойдек ёқади.

Қ а м а р. Куротнинг ўзи (залга.) Мен учун эса бир кунлик курорт.

Ҳ о ш и м. Башоратхон, пешонаси ярқираган аёллардансиз. Алижоннинг қўли гул. Сизни жаннатдек ҳовлида яйратиб қўйибди (залга.) Мақтайверай-чи, фойдаси тегиб қолар.

Б а ш о р а т. Бир оз ўтиринглар (Алига.) Етти йиллик мусалласдан олиб чиқинг.

А л и. Ертўланинг калити сенда-ку.

Ҳ о ш и м. Бошқа сафар. Бугунга етар.

Б а ш о р а т. Мақола чиққач, яна келасизлар, ўшанда албатта ичамиз (залга.) Мақола чиқмасин, бўлмаса эримдан айрилиб қоламан (А. Иброҳимов. Тусмол. Пьесалар. Т., 1985, 41-бет).

Пьесада шўро даврининг катта иллоти очиб ташланган: Конституцияда ҳар бир фуқаронинг сўз эркинлиги, мамлакатда матбуот эркинлиги, ташаббусни қўллаб-қувватлаш зарурлиги ҳақида ёзиб қўйилган эди, бироқ у ҳуқуқлардан фойдаланишга келганда оддий фуқаро йўлида ўндан ортиқ ғовлар турар эдики, у ғовлар фуқаролик ҳуқуқларини йўққа чиқарар эди. Мавжуд жамиятнинг ин-

қирозга учрашининг асосий сабабларидан бири ҳам шунда эди: қонун ва қарорлар билан уларни амалга ошириш орасида катта қарама-қаршилиқлар турар, ҳукумат бунинг олдини олишга ожизлик қилиб қолган эди.

Шу муаллифнинг «Майли, майли» ҳажвий комедияси ҳам ғоя, мазмунининг замонавийлиги ва долзарблиги жиҳатидан «Мени айтди деманг» комедиясига яқин туради. Бироқ бунда бошқача сюжетда комик характерлар очиб берилади.

Икки парда, беш кўринишли сатирик комедия «Майли майли»да (А. Иброҳимов. Тусмол. Пьесалар, Т., 1985, 56—111-бетлар) айрим идора раҳбарларининг ўзларига топшириб қўйилган ишга ўта расмиятчилик билан қарашлари, шахсий манфаат ва обрўларини бошқалар манфаатларидан устун қўйишлари, итоатларидаги кишиларни менсимасликлари, ўзларича режим-тартиб жорий қилиш билан умум ишига зарар етказишлари устидан кулинади.

Юнусов Амин Юнусович — таниқли меъмор, филиалнинг бошлиғи. Бошлиқ кабинетида ёзиш-чизиш билан банд бўлиб, қабулга келган кишиларнинг юзига қарамай, гапларига эътибор бермай, нима десалар «Майли, майли... бу иш билан ўринбосаримга мурожаат қилинг», деб чиқариб юборади.

Халилов Ҳалим Салимович — филиал бошлиғининг ўринбосари. У идорада темир тартиб ўрнатган: ҳеч ким унинг гапини икки қилмаслиги керак, идорага келган почта ва вақтли матбуотни у олдин кўриб чиқиши керак. Ҳатто у 8—10 кун хизмат сафаридида бўлганида котиба Арслонова келган почтани унинг кабинетига киритиб қўяди. Сафардан қайтгач, Халилов газеталар орасидан котиба Арслоновага келган хат ва телеграммани топиб бергач, маълум бўладикки, Арслонованинг онаси Андижонда бир ҳафта касал ётиб, вафот этган...

Турғунов Турсун — филиалнинг бўлим мудири. У техник котиба ўрнида ҳам ишлайди, бўлимида беш штатли ўрин бўш бўлишига қарамай режалари бажарилади. Йўлдош Замонов деган ўртоғини ишга таклиф қилади. У бу одам гапига ишониб, ишлаб турган жойидан ариза бериб бўшаб келади. Бироқ бошлиқ ўринбосари Халилов, «Олдин мен билан келишиш керак эди», деб Йўлдошни ишга олмай овора қилади. Бебурд Турғунов ўз ваъдаси устидан чиқиш учун деярли ҳеч иш қилмайди. Ёш мутахассис Парпиев ишга қабул қилинади. Унга Халилов «ўз малакангизни оширинг, бунинг учун кутуб-

хонада ишланг», дейди. У ҳар куни ишга келиб кутубхонада китоб ўқишга мажбур.

Арслонова тилидан бол томади, у Халиловни мақташдан чарчамайди. Корхонада мана шундай сансалорлик вазияти ҳукмронлик қилади. Комедиянавис киноя, пичинг, кесатишларни тўкиб солиб, тўрачилик юзидан ниқобни олиб ташлайди.

Комедияга хос сир сақлаш қоидасига ҳам яхши риоя қилинади: Замонов, ўз корхонасидан ишдан бўшаб бу корхонага ишга кирмоқчи бўлган одам — халқ назоратининг жамоатчи вакили бўлиб чиқади. Унга Парпиев ёрдам беради. Йўлдош Замонов шу корхона филиалининг бўлим мудирлари Қобилов, Сатторова ва Ўтбосаровлар ёзган шикоятни текшириш учун келган экан. Мана шу ҳалол меҳнат кишилари тўралашиб кетган бошлиқларни фош қилишади.

А. Иброҳимовнинг «Тўй олдидан намойиш ёки сочқи» деган икки пардали ҳажвий комедияси (А. Иброҳимов. Тусмол. Пьесалар, 163—231-бетлар) ҳам долзарб мавзуга бағишланган.

Маҳалланинг обрўли кишиларидан Зиёқори ва унинг хотини Хатира ўғилларини уйлантирмоқчи бўлишади. Бу тўйда юздан ортиқ киши хизмат қилади. Радио карнайлар орқали кишилар катта майдонга таклиф қилинади: ошпаз, мантипаз, кабобпаз, қассоб, дорбозлар келиб ўрин олишади. Афишалар ёзилиб, тўйбоши номи ва мансаби эълон қилинади. Ҳатто афиша устидан сочқи сочилади. Хатира «Тўйни мен қиляпман», деб мақтанса, Зиёқори «Мен тўйчи», деб чиранади. Хотин ўз эридан гапини ўтказмоқчи бўлиб, даста-даста сарполарни кўтариб келин уйига олиб боради, келиннинг онаси эса у нарсаларни менсимамай, қайтариб юборади. Қувонч ва аянч аралашиб кетади. Тўйни ўтказиш учун президиум ва комиссиялар сайланади — дабдаба устига дабдаба. Шунча гап, ҳали саҳнада келин ва куёв кўринмайди, улар ўша кеча театр томошасига боришган. Комедиянависнинг бу кинояси тушунарли: айрим тўйлар ёшлар учун эмас, ота-оналарнинг ўзларини кўрсатишлари учун қилинади.

«Сочқи» комедиясининг заиф томони — қатнашувчи шахсларнинг кўплиги, марказий образлар — Зиёқори ва унинг хотини Хатира характерларининг етарли даражада ёрқин очилмаганлигида. Бутун асар чархпалакни эслатади. Чархпалакни томоша қилиб турган киши кўз

ўнгидан ўнлаб одамлар тез ўтишади, бироқ у одамлар эсда қолмайди.

Атоқли шоир ва драматург Шукруллонинг икки нарда, тўрт кўринишли комедияси «Ўғрини қароқчи урди» да (1983) ҳам эсда қоладиган кулгили характерлар бор (*Шукрулло. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд, Т., 1984, 262—326-бетлар*).

Зуфнуний — ишлаш жойи ва касб-кори нотайин шахс. Бироқ у ҳаммага «яхшилиқ» қилмоқчи. Уни муаллиф киноя билан «Мушкулкушод» дейди. Ҳа, бундай одамларни «Ҳожатбарор» ҳам дейишади: биров бола-сини боғчага қўймоқчи, яна биров ўз қизини институтга киритиб қўйиш йўлини тополмай овора, бошқа биров устидан газетага танқидий материал тушган, қандай қилиб уни бостирмаслик йўлини билмайди. Бундай одамлар Зуфнунийга мурожаат қилишади. Зуфнуний тезда телефон орқали алоқага киришиб, буларнинг мушкул-лини осон қилиш йўлини излайди. Мана, унинг ўз дўсти шоир Нурбекнинг хотини, маданий оқартув бўлимида ишлайдиган Масъуда билан суҳбати:

З у ф н у н и й. Тушунарли. Қизингизни иши нима эди?

М а с ъ у д а. Қизим кандидат бўлганига уч йил бўлди-ю, ҳали ҳам катта ўқитувчи бўлолмайди. Оддий лаборант-а! Ахир!

З у ф н у н и й. Йўқ, бу бўлмайди. Инсофданмас! Ректори Афзаловми?

М а с ъ у д а. Ҳа, ўша!

З у ф н у н и й. Проректори ким?

М а с ъ у д а. Саид Мансуров.

З у ф н у н и й. Саид Мансуров... (Ёндафтарни варақлай бошлайди.) Профессор Саидмансуров Саидносир, Қовунчида туғилган, хотини ургутлик, бу иккинчи хотини, қайнонаси кинначи, куёви магазинда ишлайди, отадиган қайнсинглиси шўхроқ. Укаси Саидмансуров Абдухалил 106-мактабда ўқитувчи. Оёғи оқсоқ. Уйланмоқчи, артистлар керак. Уйи 6 «Б» да...

М а с ъ у д а. Ҳаммаси тўғри. Худди ўзлари. (Икковлари кулади.)

З у ф н у н и й. Албатта ўзи бўлади-да! Ҳой, одамларни яхши билмасангиз ишингиз битмайди. Омадларинг келган. Ҳозир боқчаси ҳам, ассистентлиги ҳам ҳал бўлади.

М а с ъ у д а. Минг раҳмат.

Зуфнуний (ёндафтарини варақлай бошлайди.) Бу дафтарда гўрковнинг телефонида министрникигача — ҳаммаси бор! (Ўзича ўқийди.) Савдо ташкилотлари, ҳаммом, хўш... Абдусалом ювғучи, суд, прокуратура идоралари, бозорком, маориф ташкилотлари, Абдуфаттоҳ... (Маъсудага.) Бўлди, мана, ҳозир, қизингизни иши битди (телефон қила бошлайди).

Зуфнуний якка эмас. Унга бир вақтлар заргар бўлиб ишлаган, энди тиш доктори Арслон қори, база бошлиғи Эгам кўмаклашадилар. Булар ҳам чап бериб яшашга ўрганган шахслар. Буларнинг ишга соладиган қуроллари амалдорларга хушомадгўйлик, пора бериш, зиёфат. Машғулотлари — бир-бирлари орқасидан ғийбат, ҳасад, заҳарҳанда...

Арслон қори енгил машинаси билан бировни урган экан, энди Зуфнуний ёрдамида жинойий ишни бостибости қилмоқчи бўлади.

Комедия муаллифи буларга тўғрилиқни яхши кўрадиган шоир Нурбекни қарама-қарши қўяди. Бироқ сюжетдаги воқеа ривожда комедиябон ҳаракат етишмайди: сахнада гаплар, диалоглар эшитилади, ҳаракатлар эса, сахна орқасида — эшитиш кўп-у, кўриш оз. Бирон пьесада персонажлар бу пьесадагидек телефондан кўп фойдаланмайдилар. Тугунни ечишда ёзувчида бадий тўқима ёки фантазия етишмайди. Ниҳоят, Зуфнуний ўз уйига зиёфатга одамларни чақириб, ўзи дўст-огайниларини фош қилиб ташламоқчи бўлади. Бу эса унинг характериға тўғри келмайди. Бошда камгап, хаёли паришон шоир Нурбек кутилмаганда фош қилувчи оташин нутқлар сўзлайдики, бу ҳам характер мантиқи ривожига унчалик ёпишмайди.

ЮМОРИСТИК КОМЕДИЯЛАР

Тадқиқотимизнинг кириш қисмида сатира ва юмор орасидаги алоқа, муштараклик ва тафовут, ўзига хослик ҳақида фикр юритган эдик, шунинг учун уларни такрорлаб ўтирмаймиз.

Ўзбек комедиянавислигида Уйғуннинг «Қалтис ҳазил» комедиясини юмористик жанрнинг биринчи мисоли сифатида кўрсатиш мумкин. У 1944 йилда ёзилиб, ўша йили сахналаштирилган эди. Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахнаға қўйган спек-

таклга ёзган тақризида Ҳамид Ғулом уни ижобий баҳолади ҳамда «Қалтис ҳазил» комедияси ўзбек драматургиясида совет тематикасида ёзилган оригинал комедия мавжуд бўлмаган бир вақтда яратилди»,— деб жуда тўғри қайд қилди (Ҳамид Ғулом. «Қалтис ҳазил». «Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 27 август).

Уйғун пьесани 1955 йилда қайтадан ишлади. Биз таҳлил учун шу сўнгги вариантини олдик (Уйғун. Асарлар. Олти томлик. 4-том, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 161—236-бетлар).

Воқеа 1939 йил баҳорида бошланиб, кузида тугайди. Бутун сюжет ва унинг конфликти ҳазил асосига қурилган.

Маълумки, жаҳондаги кўпгина халқлар қатори ўзбек халқи ҳаётида ҳам ҳазил, аския, кесатиш, бағри кенглик, меҳнатда ва турмушда кулги билан димоғни чоғ қилиб, вақтни ўтказиш катта ўрин тутаяди. Ҳазил заминида ажойиб-ғаройиб латифалар, эртақлар тўқилгани, Алишер Навоийдан бошлаб Саид Аҳмадгача ҳажвга катта ўрин бериб келганлари бежиз эмас.

Ўзбекистон халқ шоири Уйғун ўзбекларга хос, хусусан Фарғона водийси ва Тошкент вилоятида кўпроқ учрайдиган ҳазилкашлик заминида комедия ёзиб, содда, кўнгли пок, меҳнатсевар, моҳир пахтакор тимсолларини яратган.

Комик конфликт содда ва тўғри кишилардаги қарама-қарши хислатлар заминида туғилади: бир вақтлар илғор пахтакор бўлган, кексайиб қоровулликка ўтган Қамбар ота ўз хотини Ойнисанинг ойнакка қараб ясантусан қилишини ёқтирмайди. Унинг қайниси бригадир Ҳамдам поччасининг шу «заиф томони»дан фойдаланиб, ҳазил қилади. Кулги, кўнгилхушлик бўлсин, деб опаси Ойнисага 8 Март — байрам куни пардоз қилиб, колхоз клубига чиқишни, звено бошлиғи Турди «посон»га эса Ойнисага ширин сўзлар айтишни ўргатади.

Ҳамдам образининг комедия композициясидаги ўрни ҳақида гап борар экан, Ҳамид Ғуломнинг юқориде эслатилган тақризидаги бир фикрни келтирамиз: «Бу ерда Ҳамдам классик комедиялардаги ҳайбаракаллачи ролини бажаради. Кулгининг бош сабабчиси ҳам шу Ҳамдам бўлади. Гоголнинг «Уйланиш» асаридаги куёвнинг ўртоғи Кочкарёвнинг комедиядаги вазифаси Ҳамдамнинг ҳам зиммасига тушади. Кочкарёв дўсти Подколесинни уйлантираман, деб бир қатор кулгили саҳналарнинг ву-

жудга келишига сабаб бўлганидек, Ҳамдам ҳам Ойниса холани Ҳамбар ота билан яраштираман деб бутун бир комедия фабуласининг вужудга келишига сабаб бўлади... Ҳамдамнинг устамонлиги орқасида ҳар тўртала қаҳрамон — Ҳамбар ота, Мамадали, Ойниса хола, Бўстонхонларнинг рашк, комедияси тугайди».

Бу чоғиштирама ҳақиқатга тўғри келади. Уйғуннинг бу мисолда рус классик комедиянависиликдан ижодий фойдаланганлигини кўраимиз.

Ҳамбар ота, мен ҳали унчалик қари эмас, деб колхоз раисидан ўзига ер ва одам беришни, мустақил пахта звеноси тузиб, гектаридан 100 центнердан пахта бермоқчи эканлигини билдиради.

Бу комедияда конфликтни кучайтирадиган яна икки омил бор: бири — бригадир Ҳамдамнинг ҳазилни чуқурлаштириб, ёш колхозчи Мадалининг севгилиси — 18 ёшар Бўстонни 65 яшар Ҳамбарга тегмоқчи деган миш-мишни тарқатиши; иккинчиси — колхоз идорасининг қоровули Мамарасулнинг сергаплик қилиб кулгили диалогларни кўпайтириши. Бунда шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Уйғун Мамарасул қиёфасида эсда қоладиган ажойиб юмористик характер яратган: у Ҳамбар отани ўзининг шогирди деб ҳисоблайди (Ҳамбар кексайиб қоровуллик қила бошлаган эди, Мамарасул ўзини устоз қоровул ҳисоблайди). Мамарасул доим Ҳамбар ота тарафини олиб гўнг топшида ҳам, бошқа ишларда ҳам унга кўмаклашади, баъзан лақмалигидан ўртоғининг сирини айтиб қўйиб, оғир аҳволгаям солади. Мамарасул «Минг бир кеча»даги «камгап сартарош» образини эслатади. Сартарош соч-соқолини тарошлаганга келган ҳар бир кишига кўп гапириб, миясини қоқиб қўлига беради. Мамарасул ҳам кимни кўрса: «Қадим замонларда, Воскресенский бозорда қоровуллик қилардим. Ўша вақтларда...» деб ҳикояни бошлайди, бироқ одамлар унинг саргузаштларини тингламайдилар, ҳамма қаёққадир шошилади. Мамарасул пьеса охиригача саргузаштини бирон кишига тўла айтиб беролмайди. Уйғун Мамарасул орқали сергап, содда, бегараз ҳазилкаш, қувноқ кекса колхозчи типини яратган. Унинг тили индивидуаллашган. У бир неча йил шаҳарда яшаган, унинг нутқида жонли тилга хос русча сўзлар учраб туради:

М а м а р а с у л. Шакар оғзингизда. Сабр қилинг. Турди посон-ку звеновой, бойвуччангиз бўлса унинг звеносида ишлайди. Шундайми?

Қ а м б а р. Ҳа, шундай. Нима бўпти?

М а м а р а с у л. Ҳа, бале. Раз шундай экан, гоҳ далада, гоҳ хилватда, эртадан кечгача, лаббай?

Қ а м б а р. Ҳа, ахир бир звенода ишлагандан кейин бирга бўлади-да. Бунинг нима айби бор?

М а м а р а с у л. Ана саркор, соддалигингиз шу-да! Сиз улар бир-бирлари билан гаплашган вақтида движениясини кўрганмисиз?

Қ а м б а р (кўрқиб). Движения деганингиз нима деганингиз?

М а м а р а с у л. Ҳаракати!

Қамбар ва Мамарасул қанчалик тўғри, меҳнаткаш одамлар бўлмасинлар, уларнинг онгида хотин-қизларга ишонмаслик, ҳар бир ҳаракатига шубҳаланиб қараш, ўринсиз рашк ва қўпол муомала борлигини ҳаққоний кўрсатиб, муаллиф улар устидан кулади. Комедия сахнага қўйилгандан қарийб ярим аср ўтди. Энди бу кун баландлигидан «Қалтис ҳазил»га қаралса, муаллиф кўзда тутмаган даврнинг бир нуқсони яққол кўзга ташланади: порахўрлик, давлатни алдаш, режаларни «қўшиб ёзишлар» билан тўлдириш каби нуқсонлар 60—70-йилларнинг иллати бўлиб қолмай, унинг илдизи ўша 30—40-йилларга бориб тақалишига ишонч ҳосил қиласиз. Комедияда қариллик нафақасига чиққан чол хотинига ўчакишиб яна звоно бошлиги бўлади ва 100 центердан пахта бераман, деб ваъда қилади. Техника ва агрономиядан дарак йўқ, ерни зўрға гўнг билан таъмин этади. Шунга қарамай, гектаридан 105 центнердан пахта топшириб, рўзномаларда мақталади...

Маълум бўладики, ҳеч қачон бир гектардан 100 центнер берилмаган экан, ўша вақтларда қўшиб ёзишнинг ўзига хос йўли бор экан: звено колхоз ҳисобидаги 5 гектарга чигит экдим деб, ҳужжатларни расмийлаштиради, аслида 8—9 гектарга экади. Бу кўзбўямачиликдан колхоз раиси, ҳатто туман ва вилоят раҳбарлари хабардор бўлсалар-да, ўзларини билмасликка оладилар. Ҳосил йиғиштириб олингач, 80—100 центнердан пахта берганлар орденлар билан тақдирланадилар. Мана шу ёлғон, кўзбўямачилик, шухратпарастлик социализм иқтисодини боши берк кўчага киритиб, охир-оқибатда тузумни инқирозга олиб келди. Ёзувчи ўша давр руҳига мос асар ёзиб, бу жиддий нуқсонни фош қилмаган (бундай қилишни мақсад ҳам қилиб қўймаган, у ҳам бошқа ёзувчилардек

юзцентнерчиликка ишонар эди, бўлмаса, комедия юмористик эмас, сатирик бўлиб чиқар эди ва эҳтимолки, 1944 йилда сахнага ҳам қўйилмас эди).

Баднийлик ва драматургия талабларига кўра «Қалтис ҳазил»да яна бир композицион нуқсон бор: ҳийла-найрангга гўнг масаласини қўшмай, қишлоқ ҳаётидаги бошқа бирон воқеани киритганида яхши бўлар эди. Қамбар ота звеноси аъзолари бир жойдан эмас, уч жойдан гўнг топиб ерларига ташийдилар. Парпи, Қосим каби чойхона чойхўрлари, мухбир ва фотографларнинг сюжетга аралаштирилиши бош конфликт («қалтис ҳазил»)га бево-сита алоқаси бўлмаганлиги учун зерикарли бўлиб чиққан. Эпик асарга хос бўлган ривоятчилик драматик-комик асарнинг нуқсонига айланган. Бу факт ўзбек комедия-навислигининг кам тажрибалигидан келиб чиққан. «Қалтис ҳазил» Уйғуннинг «Алишер Навоий»дан кейинги иккинчи, замонавий мавзудаги биринчи сахна асари бўлиб, ўзбек комедиянавислиги машаққатли йўлни босиб ўтганлигини кўрсатувчи далиллардан биридир.

«Қалтис ҳазил» юмористик комедиясига баҳо беришда адабиётшунослар икки йўла бирёқламаликка йўл қўйишди. Биринчи марта асар илк марта сахнага қўйилганда унда бадий маҳоратнинг етишмаслиги, гўнг устидаги талаш уруш даври (асар ўша йиллари сахнага қўйилди) учун типик ҳодиса эмаслиги туфайли танқид қилинган эди. Иккинчи марта танқидчи Турсун Собиров асар сахнадан тушиб, қариб унутилган пайтда уни «Майсаранинг иши», «Шоҳи сўзана»... «даражасида ёзилган ғоявий-бадий жиҳатдан пухта комедиялар» (*Турсун Собиров. Давр ва драма. Т., 1975, 123-бет*) қаторига қўшиб талқин қилдики, ҳар иккала бирёқламалик ҳам асарнинг ҳақиқий қимматига тўғри келмайди.

Шу жумладан 1947—49 йилларда Андижон ёшларининг ташаббуси билан кўриқ ва бўз ерларни обод қилиш ишлари қизиб кетди. Уларни қўллаган жумҳурият ёшлари Мирзачўл ерларига келиб, янги ерлар оча бошладилар. Бунда халқимизнинг бунёдкорлиги ўз кучини кўрсатди. Абдулла Қаҳҳор 1949 йилда «Янги ер» деган комедия ёзди. Бироқ комедия устида ҳали ишлаш керак эди. Ниҳоят, 1951 йилда комедия Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри сахнасига қўйилди ва 1952 йилда Давлат мукофотига сазовор бўлди. 50-йилларда бу пьеса собиқ Иттифоқнинг 74 театр сахнасига қўйилиб, катта шухрат қозовди. Айниқса, 1951 йилда Моск-

вада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунигида асар юксак баҳоланди. Жумладан, драматург Николай Погодин комедияга катта баҳо берди (*Н. Погодин*. Талантливая комедия «Литературная газета», 20 ноября 1951 г. № 137). Пьеса 1950 йилда ойномада («Шарқ юлдузи», 1950, 5-сон). 1951 йилда тўпلامда («Ўзбекистон драматургияси». Тўпلام, Ўздавнашр, 1951, 207—231-бетлар) ва 1952 йилда китоб шаклида босилиб чиқди.

Бу юмористик комедия томошабинлар ва театрлар комедия жанрига чанқоқ бўлган бир даврда майдонга келди. Муаллиф ва у билан бирга томошабинлар нималарнинг ва кимларнинг устидан куладилар?

Асар қаҳрамонлари Ҳамробуви, Холниса, Мавлон ака ва бошқалар кулги ёрдамида ўзларидаги қолюқ хусусиятлар билан хайрлашадилар.

Дехқонбой ва Ҳафиза Ватанни янада обод қилиш, унинг кучига куч, бойлигига бойлик қўшиш орзусида яшайдилар. Пьесада ташаббускор ёшларнинг орзуси Дехқонбой билан Одилов диалогиди шундай берилган:

О д и л о в... Хўш, ўзингиз-чи, ўзингиз нима иш қилар эдингиз?

Д е х қ о н б о й. Пахтакорман... Кейинги вақтда бригадир эдим.

О д и л о в. Бу ерда нима иш қилмоқчисиз?

Д е х қ о н б о й. Катта ниятлар билан келганмиз...

О д и л о в. Эшитсак мумкинми?

Д е х қ о н б о й. Мумкин. Урушдан қайтишда Тошкентга тушдим. Қизил майдонни кўрдим. Навоий театрини кўрдим... Эски Жўвага бордик. Бир томони боғ, бир томон стадион, театр, кино.... Ҳайрон бўлдим: бунинг нимаси Эски Жўва? Нима учун Эски Жўва?..

О д и л о в. Эскидан қолган от.

Д е х қ о н б о й (шавқ билан). Бир вақти келиб Мирзачўл ҳам шунақа эскидан қолган от бўлиб қолса. Келган одам «Бунинг нимаси Мирзачўл? Нима учун Мирзачўл, деса!.. Менинг орзум, бизнинг орзумиз мана шу.

Муаллифнинг ютуқларидан энг муҳими воқеликни ҳаққоний, қарама-қаршиликлари билан ривожланишда кўрсата олганликдир. Дехқонбой ва Ҳафизаларнинг орзулари осонликча амалга ошмайди. Уларга табиатнинг стихияли кучларига қарши курашмоқ билан бир қаторда ўз атрофидаги айрим қолюқ одамларнинг олға томон боришимизга тўсқинлик қилаётган хатти-ҳаракатларига ҳам

қарши курашишга тўғри келади. Комедиядаги хушчақчақ, қийинчиликлардан қўрқмайдиган меҳнатсевар, одобли ёшлар образлари — Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзиев ва Салтанатлар ҳаётий образлардир. Муаллиф бу образларни индивидуаллаштиришга интилган: Деҳқонбойдаги қатъийлик, чидамлилиқ, самимийлик ва камтарлик; Қўзиевга ўз касбига муҳаббат, хушчақчақлик, ҳозиржавоблик хос.

Асарда ёши, тушунчаси ва характери хилма-хил бўлган кишилар гавдаланади.

Холниса ва Ҳамробуви шундай аёллар тимсолидандир. Деҳқонбойнинг онаси Холниса ва Ҳафизанинг онаси Ҳамробуви софдил, виждонли кишилар вакиллари дир. Булар — ажойиб ёшларни тарбиялаб вояга етказган. Бироқ улар (айниқса Ҳамробуви) ҳаётда туғилиб келаётган янгилликларнинг моҳиятини тез тушунолмади (ҳар бир ҳодисага дастлаб шахсий манфаат кўзи билан қараш, янгилликдан шубҳаланиш каби). Бу эса улар билан ёшлар орасида бирмунча англашилмовчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Деҳқонбой ва Ҳафизанинг Мирзачўлга бориш ҳақидаги қарорларини эшитган оналар, бошда бу ҳаракатнинг катта-ижтимоий ватанпарварлик моҳиятини тушуниб етмайдилар, ўзлари умр бўйи бир қишлоқда яшаганлари учун бу ҳаракат уларга одатдан ташқари, фавқулодда бўлиб кўринади. Қуёвга берилмаган бир қизнинг бир йигит билан чўлга қандай бориши мумкин, деган фикр Ҳамробувининг жиғи-бийронини чиқаради ва қирқ йиллик дўстлар айтишиб оладилар (худди шу интрига томошабинда юмористик кулги туғдиради):

Х о л н и с а. Вой, вой, қуда...

Ҳ а м р о б у в и. Қуда деманг!

Х о л н и с а. Вой, қўшни, бу гапни мен айтсам бўлади. Қизингиз менинг ўғлимни йўлдан урган. Керакмас қизингиз! Дарахтни силкитсанг қиз ёғилади.

О м о н. Ая, гапни ўйлаб гапирсангиз-чи!

Х о л н и с а. Мен ҳали ҳеч нарса деганим йўқ. Сен аралашма! Бор. (Омонни ҳайдайди.) Болагинам шунча йил урушда юриб ўз қишлоғини, уйини соғиниб келган, нучук эканки, соғиниб келган колхозини ташлаб Мирзачўлга кетар экан! Мирзачўлда сизнинг укангиз бор. Қизингиз тоғасининг олдига борар экан, ўзи бораверсин, менинг ўғлимни нега йўлдан уради!

Ҳ а м р о б у в и. И-и-и, вой, қуда...

Х о л н и с а. Қуда деманг!

Ҳамробуви. Вой, овсин, ҳеч жаҳонда қиз бола ҳам йигитни йўлдан урадимми?

Омон. Ая! Хола! Қўйсаларинг-чи!

Холниса. Нега йўлдан урмас экан! Йигит билган гапни қиз ҳам билади. Ҳозирги қизлар соқоли кўкрагига тушган эркакларни мусобақага чақиради, трактор минади! Ҳа! Женотдел замони ўтиб кетган. Ҳозирги қизларнинг ҳар бири бир женотдел! Ҳафизанинг ўзи ўнта женотдел!

Ҳамробуви (бақириб). Отини огзингизга олманг!..

Омон. Хола! Ая! Бақирмасаларинг-чи!

Ҳамробуви. Мен ҳали бақирганим йўқ... Мен қизимни куёвга бераман, орзу-ҳавас кўраман деган ниятдаман, наҳотки Деҳқонбойнинг бўйнига қўнғироқдай осиб қўяману, Деҳқонбой қаёққа борса бўйнида жиринглаб кетаверади деган бўлсам!.. (11—12).

Комедиянинг марказий образларидан бири Мавлон акадир. У, пьесадаги бошқа қатнашувчиларнинг айтишларига кўра, ишчан, меҳнатсевар, тажрибали, ўзи тенги кўпгина бригадирларнинг олдинги сафида борган. У ҳаммадан бурун Мирзачўлга келганлардан бири. Бироқ унинг онгидаги нуқсонлар — шухратпарастлик, худбинлик, манманлик — ижтимоий ишга салбий таъсир этмай қолмайди. Мавлон ака ташаббускор, ишчан ёшларни гўл, подон, «жўжахўроз», ўзини эса ҳамма ишнинг кўзини биладиган санайди, ўзини кўпчиликка қарама-қарши қўяди. Одилов билан Мавлон аканинг диалогига унинг бу сифатлари яққол акс этган:

Одилов. Ёшлар билан аҳил бўлинг, Мавлон ака. Булар Мирзачўлга зўр қиятлар билан келишган. Гайратини кўрдингизми?

Мавлон. Деҳқонбойнинг гайрати жойида... Лекин, ўртоқ Одилов, той ирғишлайди-ю, аравани... (кўкрагига уриб) от тортади!

Одилов. Ёлғиз отнинг чанги чиқса ҳам, донғи чиқмайди.

Мавлон (дўнғиллаб). Мирзачўлга кеча келган жўжахўрозларнинг донғи чиқади.

Одилов (кулиб). Деҳқонбой жўжахўроз, сиз хўрозмисиз?

Мавлон (Одиловга тик қараб). Мирзачўлнинг хўрозиман десам ҳаддим сиғади! 35 центнер нахтани ким берди? Мен бердим! Мавлон акангиз берди!

Афсуски, пьесанинг I-пардасида бирмунча фаол кў-

ринган Ҳафиза кейинги пардаларда бўшашиб қолади. Драматург унга тегилли иш ва сўз топиб беролмаган.

Абдулла Ҳаҳҳор комедиясининг энг катта муваффақиятларидан бири тилининг шишиқ қилиб ишланганидир.

«Янги ер» комедияси персонажларининг нутқи индивидуаллашган, комедиянавис ҳар қайси шахсининг ёши, характери, савиясига яраша нутқ бера олган. Буни пьесада келтирилган юқоридаги мисолларда ҳам кўриш мумкин. Икки камширнинг бир-бирига меҳрибонлиги, ҳодисаларга қарашлари, манфаатлари тўқнашганда бир-бирини ҳали тўйдан олдиноқ «қуда» деб юришлари, жаҳл ва жанжал пайтларда «қўшни» деб аташлари, бир-биридан бўш келмай ўткир гаплар топиб сўзлашлари ёрқин мисол бўла олади. Хусусан, Ҳамробуви нутқида унинг қатори камширлар учун характерли киноя — истеҳзоли гаплар кўп учрайди.

Асарда колхоз раиси Раҳимжонга муаллиф етарли даражада иш-ҳаракат топиб беролган бўлмаса-да, унинг характерини нутқи орқали очишга эришган. Раҳимжон — юмористик образ; ялқов, қолоқ колхозчилар, одатда, бундай раисларни «беозор» десалар, илғор, ишчан колхозчилар эса «талабчан эмас» дейдилар. Комедияда мана шундай раис гаудаланади. Унинг тили учун: «Жонинг роҳат қилади», «Машинанинг оёғи тойиб кетди», «Сомонхонага ўт тушди» каби мажозий гаплар хосдир.

А. Ҳаҳҳор ўз насрий ва драматик асарларига ном қўйишда мажозлардан (кўчимлардан, кўчма маъно англаувчи қуйма сўз ё иборалардан) кенг фойдаланади: «Бошсиз одам», «Майиз емаган хотин», «Қанотсиз читтак», «Кўр кўзнинг очилиши», «Минг бир жон», «Нурли чўққилар», «Сароб», «Шоҳи сўзана», «Оғриқ тишлар», «Синчалак» бунга мисол бўла олади. Таҳлил қилинаётган «Янги ер» комедиясининг иккинчи номи «Шоҳи сўзана» ҳам ўзига хос мажоздир.

Адабий танқид, театршунослик ва адабиётшунослик бу комедияга нисбатан кўп эътибор берди. Танқидчиларнинг барчаси ҳам бу асар ўзбек комедиянавислигининг катта ютуғи эканлигини эътироф қилишди. Бу кун у тадқиқотларда анча нуқсонлар борлиги кўзга ташланиши табиий. У тадқиқотларда кўпгина объектив, эскирмаган фикрлар ҳам йўқ эмас. Шу билан бирга уларга 90-йиллар меъёри билан қарасак, жиддий камчиликлари борлигини кўраимиз. Масалан, у тадқиқотларда иложи борича бадиий

Халқ артисти Наби Раҳимов «Шаҳи сўвана»да, Қўзиёв ролида

асарни партиявийлик, коммунистик идеал нуқтаи назардан талқин қилишга интилиш бор (бундай нуқсон мазкур сатрлар муаллифнинг 1954 йилда босилган мақола-сида ҳам бор); цитата бозлик, партия раҳбарларининг маъруза ва нутқларидан иқтибослар келтириш, мустақил ва оригинал фикрнинг камлиги (бундай нуқсонлар) Ҳ. Абдусаматов (Ҳ. Абдусаматов. Улуғ Ватан урушидан кейинги ўзбек совет драматургиясида конфликт масаласига доир. Т., 1954, 27—48-бетлар), Н. Раҳимов (Н. Раҳимов. Ўзбек совет сатираси тарихидан. Т., 1974, 5—24-бетлар) ва бошқа муаллифларнинг ишларида ҳам кўзга ташланади.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллиги (1987) муносабати билан ёзган асарларида Озод Шарафиддинов (О. Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. Т., 1988, 181—192-бетлар) ва М. Қўшжонов (М. Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Т., 1988, 181—192-бетлар) «Шоҳи сўзана»га бирмунча холисанилло баҳо беришди.

«Шоҳи сўзана»нинг ёзилиш тарихи ҳақидаги ўз эс-даликларини А. Қаҳҳорнинг умр йўлдоши Кибриё Қаҳҳорова ҳам ўз китобида батафсил ҳикоя қилган (К. Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. Т., 1987).

«Аяжонларим» (1967) юмористик комедиясида тиббиёт институтини битириб қишлоққа ишга бораётган Каримжон ва Умидалар орқали замоннинг илғор ёшлари типиклаштирилган. Улар бир-бирини севишади. ЗАГСдан ҳам ўтиб олишган. Бироқ Каримжон аяси Бўстонбувига бу ҳақда ёзмаган. Онасининг ўжарлиги, ўз раъйи билан қишлоқдаги қўшни қиз Хайрига ўғлини уйлантирмоқчи эканлигини билади. Комедия мана шу севги амри билан турмуш қурмоқчи бўлган ёшлар билан ўз раъйига қараб ўғил уйлантириш фикрида юрган кексалар ўртасидаги конфликт асосига қурилган. Кўринадики, асар давр талаби билан юзага келган.

Комедиянавис жаҳон адабиётининг энг буюк сиймолари амал қилган «содаликда гўзаллик» принципига биноан қалам тебратади.

Пьесада ҳам, спектаклда ҳам энг муваффақиятли чиққан образ — Бўстонбуви. У — Каримжоннинг онаси, марказий қаҳрамон, ўз сўзли ўктам кекса аёллардан. Ўғлини ўзига ёққан, сочи узун қўшни қизга уйлантирмоқчи: 4 қоп гуручдан палов дамлаб, донгдор артистларни чақирмоқчи. Бироқ кутилмаганда ўғлининг шаҳардан бир қизни етаклаб келиши унинг жири-бийронини чиқаради. Сав-

лат тўкиб юришга, бошқаларга буйруқ беришга, сал гап-га шовқин кўтаришга одатланган Бўстонбувининг сўз ва ҳаракатлари самимий кулги уйғотади.

Бўстонбувининг эри урушда мардларча ҳалок бўлган. Шунинг учун ҳам унинг хотирасини эъзозлайди. Ўзи уруш йиллари ва ундан кейинги даврда колхозда ҳалол ишлаган, оз-моз саводи ҳам бор.

Комедиядаги аяжонлардан яна бири Тўтинисо ўқиёлмай қолган онахонлардан. У қўшниси Бўстонбувининг гапларига кириб баъзан тажанглик қилади. Аммо юмшоқ табиатли, меҳнаткаш, покиза аёл. Тўтинисо ўз қизини ақлли, пазанда ва камтар қилиб тарбиялаган, унинг бахтини истайди. Муаллиф аяжонларга хос диалогларда кексаларимизнинг ички дунёсини зўр маҳорат билан очиб беради:

Б ў с т о н. Бунақа эскича гапларни қўйинг! Ҳозирги замонда қиз билан йигит кўчаларда қўл ушлашиб юради, районга футбол кўргани боради!

Т ў т и н и с о. Шунини айтаман-да, қўл ушлашиб юрган, лоақал хат ёзишган бўлса ҳам майли эди!

Б ў с т о н. Ҳамма айб сизда! Менинг ўғлим-ку индамас, сиз Хайрига айтиб хат ёздирсангиз бўлмасмиди?

Т ў т и н и с о. Вой, Хайри нега хат ёзар экан, Каримжон ёзиши керак, булбулнинг ҳам эркаги сайрайди!

Б ў с т о н. Каримжон сайрадиган булбул эмас, шунинг учун ўзим сайраб юраман-да! Хўп, майли, гузарга ўзим чиқа қолай. Сиз хамир қилинг, патир ёпамиз. Ун ошхонада (чиқади).

Т ў т и н и с о (ўзича.) Бир ҳисобда Каримжон сайрамайдиган булбул чиққани ҳам яхши, сайрадиган чиқиб ўша ёқлардан биронтасини етаклаб келса нима бўлар эди! (Чиқади.) (*А. Қазҳор. Асарлар. Олти томлик. 5-том. Пьесалар. Т., 1968, 245-бет.*)

Комедияда муҳаббат ва оила масалаларига янгича муносабатда бўлган шифокорлар Каримжон ва Умида, қишлоқ ҳамшираси Хайри образлари анча дуруст ишланган. Бўстонбувининг ўжарлиги ёшларни анча қийнаб қўйган бўлса-да, улар ўз тўғри йўлларидан қайтмайдилар, бир-галлашиб аяжонларни ўз таъсирларига оладилар.

Қўлидан папқасини қўймайдиган ваъзхон (Ашуралиев), тиниб-тинчимас колхоз раиси (Ҳамол ота) образлари ҳам асар сюжетида муҳим роль ўйнайди. Муаллиф уларнинг ўзига хос руҳий кечинмаларини индивидуаллаштиришга анча эътибор берган.

Бу комедияда ҳам А. Қаҳҳорнинг бадий маҳорати кишини қувонтиради: ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган иборалар, хушчақчақ қаҳқаҳага сабаб бўладиган қочириқлар, тазодлар, киноя ва мажозлар («сочини тараसाем қўли қаваради», «булбулнинг ҳам эркаги сайрайди», «сочи тақимиға тушади, ўзи сал кам доктор», «бир ҳовлида икки болға бўлса, бирининг ҳузурини қўшни кўради» ва ҳақозолар) пьесага алоҳида зийнат бахш этган.

Комедия муҳаббат ва оилага янгича қаровчилар ғалабаси билан тугалланади.

Ҳамза номли академик театрининг бир гуруҳ артистлари (Ўзбекистон халқ артистлари Замира Ҳидоятова, Икром Болтаева, Сатдихон Табибуллаев ва Қудрат Хўжаев) А. Қаҳҳор таваллудининг 60 йиллиги билан табриклар ёзган хатларида бундай деган эдилар:

«Шоҳи сўзана», «Сўнгги нусхалар», «Оғриқ тишлар», «Аяжонларим» комедиялари ўзбек драматургиясининг етук комедия бойлигидир. Бу асарлар ўзининг замонавийлиги билан қанча қадр топса, тилининг нақадар ширали ва кинояли, майин ва тигдор бўлиши билан, бадий-ғоявий кучининг ўткирлиги билан янги-янги комик артистларнинг ижодий камолотига, халққа танилишига хизмат қилди» («Ўзбекистон маданияти» ҳафталиги, 1967 йил, 5 сентябр).

Ўзбек драматургияси тараққиётига баҳоли қудрат ҳисса қўшиб келаётган ижодкорлардан Рамз Бобожоннинг «Лўлилар» (Зухранинг мактублари) лирик комедияси 1964 йилда журналда босилди («Шарқ юлдузи» ойномаси. 1964, 11-сон). Сарлавҳани кўриб киши қувонади: ахир, ўша йилларда катта ва кичик миллатлар муносабатлари ҳақидаги бадий асарлар йўқ эди-да... Рамз Бобожон бу муаммони қандай қилиб ҳал қилди экан? деган савол кишини тўлқинлантиради. Ахир асар ёзилган кунларда лўлилар ҳақида турли фикр-мулоҳазалар юрар эди: нега булар ҳалигача эски урф-одатларини ташламайдилар, тўрва кўтариб эшикма-эшик юрадилар, фол очадилар, тиланчилик қиладилар, бир жойда муқим яшамайдилар? Пьеса шу саволларга жавоб берадими? Буни комедиянавис қулгили қилиб кўрсатиш уддасидан чиққанми?

Афсуски, муҳим муаммони қаламга олишга журъат қилган ёзувчи уни ҳаётий, реал тасвирлашга ожизлик қилган.

Пьеса бошида лўлилар меҳнатдан қочиб, бир яланг-ликда кўчманчи бўлиб яшайдилар. Колхоз бригадири Мансур уларни ўз колхозига ишга тортмоқчи бўлади, лўлилар билан қарта ўйнаб, чопқир отларини ютиб келади. Улар отларини ўғирлаб қочадилар.. Кейин маълум бўладики, бу лўлилар аллақачон қўшни «Янгийўл» колхозига кириб ишлаб юрган эканлар.. Мансурлар колхозга газеталарда мақталгани сабабли лўлилар шу мақтовлар рост ё ёлгонлигини текшириб кўриш учун ўзларини кўчманчи қилиб кўрсатиб юрган эканлар... Демак, ҳеч қапдай миллий муаммо, тенгсизлик... йўқ! Мақтовлар тўғри экан... Шундай қилиб бутун пьеса сунъий сюжет ва конфликт асосига қурилганлиги учун у уйдирма асар бўлиб чиққан. «Зухранинг мактублари» деб берилган иккинчи ном ҳам асарга ёпишмайди. Зухранинг ўзи ҳам, мактублар жанри ҳам уйдирмани оқлай олмайди.

Нега бу асар муваффақиятсиз чиққан? Гап шундаки, асар ёзилган 60-йилларда миллий муаммоларни ҳал бўлган қилиб кўрсатишдан бошқа очиқ йўл йўқ эди. Энди кўринаяптики, лўлилар турмуш тарзи ҳам «ривожланган социализм» даврида ўз ечимини кутаётган муаммолардан бири эди, у бу кун ҳам шундай бўлиб келмоқда. Тўғри, уларнинг бир қисми миллий ассимиляция (катта миллатлар таъсирида уларга қўшилиб кетиш, ўз тарихий либосини ташлаб, замона либосига кириш)ни бошидан кечирди. Лўлилар ҳам мактаб-маорифдан фойдаланиб, шифокор, муаллим, бригадир бўлиб, турғунликда яшай бошладилар. Айни замонда уларнинг бир қисми тўрва кўтариб юриш, фол очиш, тиланчилик қилишни эътиқод даражасига кўтариб давом қилдирмоқда... Бу муаммони лўлиларнинг иштирокисиз, диктаторлик йўли билан ҳал қилиб бўлмайди. Ҳаётда ҳал бўлмаган муаммони драматург ҳал қилиб беради деб кутиш... гўлликдан бошқа нарса эмас.

Шоир Эркин Воҳидовнинг «Олтин девор» (1969) деган уч пардали асари ҳам юмористик комедия жанрига мансуб. У узоқ йиллар Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри саҳнасида кўрсатилди.

Комедияда хасислик, пулпарастлик, худбинлик, юлғичлик каби иллатлардан кулинади. Заргар Саидмалик ва унинг хотини мол-дунёга муккасидан кетган. Улар ўзларидан бошқани ўйламайдилар, сўзларида ростлик, самимийлик, турмушларида ҳаловат йўқ. Воқеа эски шаҳар чеккасида, пастқам кўчаларнинг бирида бўлиб ўта-

ди. Дўкон қоровули Мўмин ва унинг қўшниси, ямоқчи Абдусалом қуда бўлишмоқчи. Тўй ўтказиш учун, ҳовлини кенгайтириш мақсадида, иккала ҳовли ўртасидаги эски деворни бузадилар. Девор остидан ота-боболари томонидан кўмилиб, унутилиб кетган хумча топилади. Хумчадаги олтинларни бўлиб олиш устида қўшни чоллар, қирқ йиллик қадрдонлар анчагина тортишадилар. Комедияда шу тортишув катта ўрин тутати. Муаллиф Мўмин ота қиёфасида содда Афандига ўхшаган, адашиб юрадиган чол характерини яратиб, кулгили вазият ярата олган.

Очиғини айтиш керак, драматург ҳам, театр ҳам комедия сюжетигади асосий ҳаракат чизигини (топилган олтинли кўзача атрофидаги интригани) замон руҳига мослаштира олмаганлар: пьеса (*Э. Воҳидов*. Бедорлик. Шеърлар ва драмалар. Т., 1985, 147—193-бетлар) ёзилган 60-йилларнинг охири учун характерли (типик) ҳодиса бўлмаган олтин кўзача устидаги тортишувни уч пардага чўзишда сунъийлик бор. Аммо гап фақат комедия композициясида эмас, олтин устида суяги ҳалол меҳнат билан қотган икки чолнинг узоқ тортишуви Мўминнинг: «Мен жинни эмас!» деб, жиннидан баттароқ қилиқлар қилиши асарнинг посангисини енгиллаштириб юборган. Уни кулги-фарс жанридаги асарга ўхшатиб қўйган.

Ўз ҳикоялари, қиссалари ва романлари билан шуҳрат қозонган ҳажвчи ёзувчи Саид Аҳмад «Келинлар кўзғолони» (1976) деган ажойиб комедияси билан ўзбек комедиянавислигида янги саҳифа очди. «Келинлар кўзғолони» ўзбек комедиянавислигида «Шоҳи сўзана»дан кейин иккинчи жаҳонгашта комедия бўлди. Бироқ уни таҳлил қилишдан олдин бир саволга жавоб берайлик. Саид Аҳмад илгари ҳам саҳна асари ёзганми?

Ҳа, ёзган эди. Бироқ у бешиклигидаёқ «ғоявий кураш», «адабиётда партиявийлик, синфийлик, ғоявийлик баҳодирлари» қўли билан бўғиб ташланган эди, Гап Республика ёш томошабинлар театри саҳнасига режиссёр Жавод Обидов томонидан қўйилган «Шерзод ва Гулшод» пьесаси ва спектакли ҳақида боради.

Асар «ғоявий кураш» авжига чиққан, тўзонли, алғов-долғов кунларга тўғри келди. 1946 йил 26 августда ВКП(б) Марказий Қўмитаси «Драма театрларнинг репертуари ва уларни яхшилаш чоралари» деган қарор қабул қилди. Москва, Ленинград ва барча жумҳурият-

лар пойтахтларида, вилоят марказлари ҳатто шаҳар, районларда шу қарорни ишлаб чиқишга бағишланган йиғилишлар бўлиб ўтди. Ҳамма жойда ўша қарорда номлари зикр қилинган йирик театрлар репертуаридаги асарлар билан бирга ўшанга ўхшаш «маҳаллий» асарларни қидириб топиш ва қоралаш компанияси авж олди. Ўзбекистон ва унинг вилоятларида ҳам шундай қилинди. Матбуот саҳифаларида имзосиз (редакцион) ва имзоли мақолалар, обзорлар, йиғилишлар ҳисоботлари босилиб чиқди. Қарор чиққанидан бир ой ўтгач, «Ёш ленинчи» газетаси саҳифасида (1946 йил, 26 сентябрь сонисида) «Қаровсиз театр ва яроқсиз репертуар» сарлавҳали редакцион мақола босилди. Унда Республика ўзбек ёш томошабинлар театри жамоаси ишларига обзор берилди. Унга яқин пьеса — спектаклларга «ғоясизлик» тамғаси босилди. Жумладан, «Шерзод ва Гулшод» ҳақида бундай ёзилди:

«Шу 2—3 йил ичида театр «Али ва Сурма», «Анавд ва Даржелан», «Шаҳзода Иван ҳақида эртақ», «Шерзод ва Гулшод» каби бир қатор эртақларни кўрсатди.

...Хўш, драматургия соҳасига тасодифан кириб қолган, шахсий ойна-оғайнигарчилик муносабатлари орқасида бир ҳафтада ёзилиб, сиёҳи қуримай саҳнага чиқарилган «Шерзод ва Гулшод» (Саид Аҳмад ва Ёқубов асари) устида тўхтамай бўладими? Асарни синчиклаб қарасангиз унинг ҳозирги авлод учун кераксиз нарса эканини дарров фаҳмлаймиз. Пьесани ўқиган ва уни кўрган томошабин авторларнинг совет болаларига ҳурматсизлик билан қараганликларидан ҳақли суратда ранжийди. Ўша вақтда реперткомда ишлаган Шухрат Алимов бу асарни давлат ҳисобига қабул қилиб олаберган.

Бир қанча вақтдан бери «тантана» қилиб келаётган ва кўр-кўрона ёзилган «Шерзод ва Гулшод» спектакли ўз олдига ўтмиш хонлик замони ва ундаги жабр-зулмни кўрсатишни мақсад қилиб олган. Авторлар бу идеяни талқин қилиш учун фарзанд доғи воқеасини асос қилиб қўйганлар.

«Шерзод ва Гулшод» нашр қилинмаган, шунинг учун биз унга объектив баҳо бериш имкониятига эга эмасмиз. Бироқ шунисига аминмизки, шу пьесагача ва ундан кейин ҳам биронта халққа зарарли асар ёзмаган қаламкашнинг у асари ҳам яхши ниятлар билан битилган бўлиши табиий. Гап қайси позицияда туриб талқин қилишда. Коммунистик истибдод даврида қанчадан-қанча

санъат ва адабиёт асарлари ноҳақ қораланганлиги, халқ маънавияти зарар кўрганлиги эндиги кунда ҳаммага маълумдир. Ортиқча ишотнинг ҳождати йўқ. Шуниси борки, ўша ур-йиқитлар сабабли Саид Аҳмад 30 йилдан кейин драматургияга қайтди. (Тўғри, Саид Аҳмаднинг жажжи ҳажвий ҳикоялари радио «Табассум»и ва телевизион новеллалар театри орқали сахналаштирилди. Бироқ у асарлар асосан ҳикоя жанрида бўлиб, «Келинлар қўзғолони» эса кагта сахнага мўлжалланган ҳазил-комедиядир).

«Келинлар қўзғолони»ни томошабинлар ва театр танқидчилиги яхши кутиб олишди. Жумҳуриятимизнинг таниқли филолог-театршуносларидан Баҳодир Гуломов, Муҳсин Ҳодиров, Ҳафиз Абдусаматов ва бошқалар матбуот саҳифаларида пьеса ва спектаклнинг халққа манзур бўлганлигини алоҳида таъкидладилар.

Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри спектаклига ёзган тақризида Муҳсин Ҳодиров бундай ёзади:

«Келинлар қўзғолони» спектаклини жамоатчилик кўригидаёқ кўрганман. Менда ўшандаёқ ушбу сахна асари тўғрисида ижобий фикр тугилган ва буни изҳор этган эдим. Бироқ тақриз ёзишга шошилмадим, фикрим субъектив чиқиб қолишидан ҳайиқиб спектаклнинг томошабин синови ва эътиборидан ўтишини кутдим. Томошабин спектаклни фавқулудда зўр қизиқиш, гулдурос қарсак ва қат-қат кулги билан қарши олди. Мана, олти ойдир, бу қизиқиш кўпайса кўпайди-ю, сўнган эмас. Энди баралла айтсам бўлади: оилавий ҳаётда содир бўладиган айрим воқеаларни кулгили формада ҳаққоний акс эттирувчи, томошабинларни кулдириб туриб, жиддий ахлоқий-этик масалалар устида ўйлашга ундайдиган яхшигина сахна асари майдонга келган.

Мунаққид Ҳафиз Абдусаматов ўз диалогда 1-танқидчи ва 2-танқидчи тилидан баҳс юритади. 1-танқидчи «Келинлар қўзғолони»га ишонқирамай қарайди, уни камситадиган гаплар айтади. 2-танқидчи (Ҳафиз Абдусаматов) 1-танқидчига эътироз билдириб, Саид Аҳмадни ҳимоя қилиб мазкур комедиянинг катта ижодий ютуқ эканлигини таъкидлайди. Бироқ мана шу диалогда 1-ва 2-танқидчининг муҳим бир масала устидаги баҳсларига тўхталишга тўғри келади:

1-танқидчи. «Келинлар қўзғолони» енгил-елпи асар, бирор жиддий, социал проблемани кўтармайди. Акс эттирилган воқеа-ҳодисалари ҳам жўн. Энг катта хатоси

шундан иборатки, унинг асосига олинган воқеалар реал заминга эга эмас,.. ва ҳоказо.

2-т а н қ и д ч и... Тўғри, «Келинлар қўзғолони»да чуқур социал-ижтимоий проблемалар қўйилмайди. Унда асосан ахлоқий-этик масала бир оила ҳаётининг бир томонини кўрсатиш орқали очиб берилади, холос (Ҳ. Абдусаматов. Сиз нима дйсиз? Диалог. «Ўзбекистон маданияти» ҳафталиги. 1967 й., 16 сентябрь).

Кўринаётирки, 2-танқидчи комедиянавис ва театрни ҳимоя қилаётган бўлса-да, мақола бир киши томонидан ёзилганлигини кўзда тутиб айтиш мумкинки, битта адабиётшунос-театршунос кўнглида ҳар иккала танқидчи ўрнашиб олган.

«Келинлар қўзғолони»да чуқур социал-ижтимоий проблемалар қўйилмайди» дейиш тўғри эмас. «Ахлоқий-этик масалалар» социал-ижтимоий муаммо эмасми? Жамият бир яхлит тана бўлса, оилалар унинг ҳужайралари эмасми? Яхлит тананинг соғлом яшаши ва ўсиб ўзгариши шу ҳужайралар соғлиги ва яшаш тарзига боғлиқ эмасми? Гап шундаки, ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатади. Саид Аҳмад юмористик комедия доирасида шу муаммони акс эттирди. Чуқурми, саёзми, бу баҳсли масала.

Оила ва ундаги конфликтлар узоқ асрлардан бери кўпгина фойласуфлар ва жамиятшунослар диққат марказида турган. Бухоролик жамиятшунос, тарихчи ва ёзувчи Аҳмад Дониш (1827—1897) ўзининг «Наводир-ул-вақо» («Нодир воқеалар») китобида кўпгина ижтимоий-ахлоқий масалалар билан бир қаторда оилада қайнона, ўғил ва келин муносабатларини ҳам қўйиб, ўзининг мулоҳазаларини баён қилади. У, нима учун қайнона ва келинлар ўртасида бир-бирига хусумат чиқади, конфликтларнинг илдизи қаерда деган мазмунда фикр юритиб, у муаммонинг ҳам иқтисодий, ҳам психологияк илдизларини кўрсатишга уринади. Яқинда бу китобнинг илмий-танқидий матни тожик тилида Душанбеда бослиб чиқди. Унда арабий-китобий сўз ва иборалар кўплигидан биз Дониш мулоҳазаларини қисқартириб ва ўзлаштириб баён қиламиз. Аҳмад Донишнинг фикрича, онанинг даъвоси шунга асосланади: мен бир парча гўшти минг машаққат билан тарбиялаб вояга етказдим, кечаларини тонг оттириб, кундузлар тапвишини бўйнимга ортиб, югурдим-елдим, азобини чекдим. Шунинг учун ўғил уйининг инон-ихтиёри менинг қўлимда бўлиши ке-

рак ва ўғлим ҳам келиним менинг маслаҳатим ва истатимсиз иш қилмасликлари керак.

Келин эса бошқачароқ ўйлайди: бу эркакнинг этагини қўлга киритдим ва унинг хизматини бажо келтирдиман, барча туғишганларим, қариндошларимдан узоқлашиб фақат шуни деб яшайман, шунинг учун барча эшик қулфлари калити ва оиланинг инон-ихтиёри менинг қўлимда бўлиши керак. А. Донишнинг фикрича, бундай келин-қайноналар бир ҳовлида яшамасликлари керак, *Аҳмед Дониш*. Наводир-ул-вақоё. I-китоб. Душанбе, 1988, саҳифа 242—243).

Аҳмад Дониш ўз китобини Саид Аҳмад комедиясидан бир аср илгари ёзган эди. Бу бир асрда кўп нарса ўзгарди: ижтимоий тузум, идеал ўзгарди, бу орада хотин-қизлар паранжиларини ташладилар, хотин-қизлардан жамоат ва давлат, фан ва санъат арбоблари етишиб чиқди. Бироқ келин-қайнона муносабатларида психологик ўзгаришлар кам юз берди. Ҳали ҳам ёш оилаларнинг бузилиши ва ажралиб кетишларида қайноналарнинг «ҳиссалари» оз эмас.

Комедиянавис зиммасига мана шу ижтимоий-ахлоқий муаммони битта серфарзанд оила мисолида ичдан чироқ ёқиб кўрсатиш вазифаси тушди. Бу чироқ кулгидир; фош қилувчи, ўлдирувчи кулги эмас, юмористик — қувноқ, ишонтирувчи, юмшоқ, ҳаётбахш ҳазил-мутойиба кулгисидир.

Санъат ва адабиёт асарининг халқчиллигини белгилайдиган бир неча сабаблар (қонуниятлар) бор. Улардан бирини рус танқидчиси Н. Г. Чернишевский кўрсатган эди: бу — ижодкор кўпчилиكنи қизиқтирадиган масалани кўтариб чиқиши керак, деган қонундир. Келин ва қайнона конфликтини мана шундай кўпчилиكنи қизиқтирадиган умуминсоний масала бўлиб, ҳар бир миллатда ўзига хос рангларда жилоланади. «Келинлар қўзғолони»нинг ҳам Ўзбекистонда, ҳам ундан ташқарида шуҳрат қозонганлигининг сабабларидан бири шундадир. Шу қонунга риоя қилинмай ёзилган кўнгина пьеса, роман, қисса ва достонларнинг китобхонлар, режиссёрлар ва томошабинларга манзур бўлмай, узоқ вақт китоб дўконларида қолиб кетиши ёки кутубхоналарда чанг босиб ётишининг сабабларидан бири ҳам шундадир.

Саид Аҳмад танқидчи Т. Юнус билан суҳбатда (1993

йил) «Келинлар қўзғолони» комедиясининг ёзилиши ва сахнага қўйилиши тарихини бундай ҳикоя қилади:

«Мен қайвона-келинлар ҳақида кўп ҳикоялар, ҳажвиялар ёзганман. Бу можарони ёзиб, тугатиб бўлмас экан... Охири бир нуқта қўяйки, шу мавзуга қайта қўл урмай деб, «Келинлар қўзғолони»ни ёздим.

Т. Ю н у с. «Келинлар қўзғолони» кичик бир ҳажвия эди.

С. А х м а д. Ҳа, кичик бир ҳажвия эди. Радиога бир нусхасини берганимда улар инсценировка қилиб эшиттиришибди. Асли пьеса ёзилишининг тарихи бундай бўлган.

Ҳамза театрининг директори марҳум Олим Хўжаев бир куни Саидахон билан икковимизни театрга таклиф қилди. Ўша куни «Мен Чилига ишонаман» деган спектакль қўйилаётган экан. Одамлар кетиб қолмасин, деб танаффузда эшикларни беркитиб қўйишди. Спектакль тамом бўлгандан кейин, мана аҳволни кўрдингларми, бир нарса ёзиб беришингиз керак, деди. Томошабинлар қочиб кетмасин, деб эшикларни қулфлаб ўтирибмиз. Мен. хўн, менда бир нарса бор, шуни Баҳодирга берай, ўқиб чиқсин, дедим. Кейин ҳикояни Баҳодирга бердим. Ҳикоя унга маъқул бўлди. Уйга бориб тонггача бир парда ёзиб олиб бордим. Уям маъқул бўлди. Иккинчи пардасини ёздим. Буям маъқул бўлди. Кейин учинчи пардасини ҳеч ёзолмадим. Уч ой қочиб юрдим. Баҳодир мени уч ой қидирди. Охири тошиб, бир бало қилмасангиз бўлмайди, деб туриб олди. Ёздим... Шу... ёқиб-ёқмай қабул қилди. Репетициялар ўтди. Спектакль тайёр бўлди. Аммо учинчи пардаси ҳеч ўхшамайди-да! Бадиий кенгашга ҳам ёқмади. Ҳамма тарқагач, Баҳодирга: «Эртага эрталаб бир гап айтаман, репетицияни тайин қилгин,— дедим.— Иккинчи пардани яна қайтарсак, қандай бўларкин?!» «Қандай қилиб?» Мана қара, дедим. Бола ўз онасини судга беролмайди. Кўчага чиқиб онаси устидан арз қилолмайди. Онани уриб бўлмайди, сўкиб бўлмайди. Бадном қилиб бўлмайди. Бирдан-бир чора ўзини ўзига кўрсатиш... Баҳодир жуда зийрак-да, ниятимни дарров илғаб олди-да, иккинчи пардада роль ўйнаган эркакларга аёллар кийимини кийдирди. Репетиция бошланиши биланоқ театрининг қоровулидан тортиб фаррошларгача залга кириб олишди. Қийқириқ бўлиб кетди. Ўша куни кечқурун комиссияга кўрсатдик. Афсуски, яна жанжал чиқди. «Юқори»дан келган ўртоқлар кўришди. Эски шаҳарда

иккита цирк бўлиб қолибди, бу ғирт масхарабозлик-ку,— деб эътироз билдирди Фрунзе Жўраев.

Т. Ю н у с. Театршунос..

С. А х м а д. Беш кунгача жанжал бўлди. Бешинчи куни раҳматли Зайнаб опа бошидан рўмолини олди-да, залга отиб юборди. Мен санъатни тушунмайдиган одамга комедия ўйнамайман, деди-ю гримини ҳам артмасдан уйга кетди-қолди. Эртасига улар келмади. Шунда Иззат Султон, сиз буларга қарши ҳеч гап қилманг, асарингизнинг ўзи ўзи учун курашсин, деди. Охири Иззат ака айтгани бўлиб чиқди. Бу орада Москвадан Маллий театрнинг режиссёри Ҳамза театрининг Москвага ижодий сафар қилиши масаласида келиб қолди. Унга бошқа спектакллари кўрсатишди. Аммо ҳеч бирини маъқул кўрмади. Сўнг «Келинлар кўзғолони»ни намойиш қилишди. Ўрислар учун бу нарса галати-да! Москвага шу асарни олиб борасизлар, деб туриб олди. Ниҳоят, Москва томошабинлари ҳам спектаклни жуда яхши томоша қилишди. Спектакль асли икки марта қўйилиши керак эди, аммо политбюро аъзоси, СССР Маданият министри буйруғи билан яна бир марта намойиш қилинди.

Ўша кезларда Саидахон вафот этган, эндигина 20 сини ўтказиб, Москвага кетгандим. Руҳан жуда азобда қолган пайтларим эди. Спектаклнинг Москвада катта шов-шувга сабаб бўлиши, муҳокамада яхши баҳо олиши кўнглимни кўтарди.

Орадан бирон ҳафта ўтиб, эрталаб Одил Ёқубов телефон қилиб, «Бугунги «Правда»ни олиб ўқинг», деди. Ҳақиқатан ҳам ўша куни «Правда»да профессор Рудницкийнинг «Талантлар ҳамоҳанглиги» сарлавҳали жуда катта мақоласи босилган экан. У «Келинлар кўзғолони»га юқори баҳо берган. Яна ҳар хил гаплар ғимирлаб қолди. «Спектаклни мақтаган, пьесани эмас» деб гап тарқатишди. Ўзлари муҳокамаларда ёмон пьесадан яхши спектакль яратиб бўлмади, дейишарди-ку.

Бу орада пьеса Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг барча академик театрларида қўйилди. Ҳаммасини бориб кўрдим. Аста-секин чет элларда, Кавказ республикаларида қўйилди» (Саид Аҳмад билан Тоир Юнус суҳбати. Давр шиддатли, бешафқат «Шарқ юлдузи» журнали. 1993 йил, 5—6-сон, 117—118-бетлар).

Шундай қилиб, адабиёт ва санъат тарихида яна бир марта янгилик яратувчи туғма талант назарий ақида-нарастлик пардаларини ёриб чиқиб, ўз ўрнини эгаллади.

«Келинлар қўзғолони»да етти ўғил-куёв ва етти келин қатнашади. Нега етти, олти эмас ёки саккиз эмас? Етти рақами қадим замонлардан бери халқ онгида қандайдир хосиятли бўлиб келади. Қадимги мунажжимлар тушунчаларига кўра коинотнинг маркази Ер бўлиб, унинг атрофида етти қават осмон. Осмондаги юлдузлар туркумидан бири — Етти оғайни (тожикчада — Ҳафт бародарон), ҳафта ҳам етти кундан иборат. Алишер Навоий ҳам «Хамса»га киритилган дostonлардан бирини «Сабъаи сайёр» (Етти саёҳатчи), Абдурахмон Жомий ўз асари номини «Ҳафт авранг» («Етти гўзаллик ёки Етти тахт») деб аташган. Яна халқ мақолларидан «Ёнидагини етти йил қидирибди», халқ ибораларидан «етти ёт бегона», «етти пушт», таъна ибораларидан «Етимча, етти кулча» кабиларни эслатиш мумкин.

Саид Аҳмад асаридаги етти тушунчасининг илдизишу халқ тушунчасига боғлиқ бўлиб, ўзбекларнинг гўзал миллий ғазилатларидан бири — болажонлик, кўп болали эканлигини англатади.

Асар қурилмаси (композицияси)даги марказий ўринни эгаллаган Фармонбиби образи фақат комедиянавис Саид Аҳмаднинг ижодий ютуғи бўлиб қолмай, у ўзбек комедиянавислигининг ҳам катта ютуғидир. Фармонбиби — ўктам, ҳалол-покиза, фарзандларига меҳрибон, қаттиққўл она-қайноналарнинг умумлашган бадий образидир. Айрим танқидчиларнинг Тошкентдай пойтахтда бир ҳовлида туриб, бир қозондан овқатланувчи етти ўғил ва келин бўлиши мумкинлигига ишонқирамай қарашларига ўрин йўқ. Бадий адабиётда бўрттириш, умумлаштириш муҳим роль ўйнайди. Катта ҳовлиларда биргалашиб яшаш ва топганини бир дастурхонга олиб келиш ўзбек халқининг қадимий одатларидан бири бўлиб, саноат ва транспорт ҳамда янги архитектуранинг ривожланиши билан микрорайонлар, кўп қаватли уй ва секциялар тараққий қилган XX асрнинг 70-йилларида ҳам катта ҳовлиларда биргалашиб яшаш йўқолиб кетгани йўқ. Бадий адабиёт умумлаштириш хусусиятига эга. Фармонбиби оиласи ҳам шулардан бири.

У қаттиқ қўл, ҳатто айрим ҳолатларда хасис бўлиб ҳам кўринади, ўғиллар ва келинлар ойлигини қўлларида олади ва ўғиларга бир сўмдан, келинларга ярим сўмдан беради. Бироқ уни тушунмоқ керак: у 75 ёшда, унинг ёшлигида нулли юз машаққат билан топишган.

Уруш ва ундан кейин бир неча йил «заборный карточка» билан киши бошига бир кеча-кундуз учун 400 грамм қора нон берилар эди. У исрофгарчиликни ёмон кўради, тежаб-тергаб харажат қилиш — унинг асосий оилани бошқариш принципи. Бу, албатта, кулгили. Шунинг учун ҳам Саид Аҳмад уни ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олади.

Комедиядан бир парча келтирамиз: Фармонбиби ичкари уйдан чиқаётганида унинг қулоғига ўғилларидан Маъмур ва Комилнинг «Ойимга ўхшаб...» деган гаплари чалинади:

Сотти. Ойимлар...

Маъмур. Яхши ётиб турдингизми, ойи?

Фармон. Ҳа, нима? Ойисига ўхшаса ёмон бўптими? Сен етимчаларнинг бошини икки қилган ким? Агар ойингга ўхшаган хотин шаҳарда битта бўлса, ойинг. Иккита бўлса ҳам шу ойинг. Бева бошим билан топган-тутганларингни маҳкам ушлаб, шунча уй курдим, маза қилиб ўтирибсизлар. Рўзгоринг бут. Бу нимадан? Ойингни саранжомлигидан бировга муҳтож қилмадим. Қўни-қўшнилардан бир кафт туз, битта пиёз сўрамадим. Хумчанг тўла мой, қоп-қоп уну гуруч. Ҳа, ойингга ўхшаса ёмон бўптими? Ҳамма хотинлар ойингга ўхшаса жон-жон дейди. Бу гап сеники эмас, хотининг Меҳрининг гапи.

Сотти. Тўғри. Ие, ойи, бу кишининг хотинлари менман-ку.

Фармон. Ие, сен буни хотини эдинг-а, йўқ, бундан бу гап чиқмайди, янглиштириб юборибман. Отанг раҳматлик эркакликни ўрнига қўярди. Раҳматлини ҳамма Азим шер деб атарди. Юрса ер титрарди, йўталса, дарахтдаги қушлар пирр этиб учиб кетарди. Акса урса, осмонда момақалди роқ бўлиб, чақмоқ чақарди.

Раҳматлик хотин кишининг гапини гап демасди. (кўзига ёш олиб.) Шундоқ одам тупроқда ётибди (бирдан ўзига келиб.) Кенжа келин қани? Нега кўринмайди?» (Саид Аҳмад. Сайланма. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Т., 1982, 395—396-бетлар).

Фармонбиби болаларини ҳалоллик, тўғрилик, меҳнатсеварлик ва каттага ҳурмат, кичикка шафқат руҳида тарбиялаган. Ўғилларидан бири милиция офицери, бири терговчи, бири артист, бироқ улар оналаридан ажралиб кетгилари келмайди. Чунки оиладан кўнгиллари тўқ: саранжом саришта; командировкага кетадими, аска-

рий хизматгами, ўқишгами, оиладан хотирижам. Чўн-такда пул бўлмагандан кейин худа-беҳуда бозорга санқиш ҳам йўқ. Дарвоза олдида Уста Боқи ишлаб турибди, 41 набиранинг оёқ кийимларин ямаш ташвиши ҳам шу уста ва «генерал» Фармонбиби бошида.

Асарда Фармонбибининг ҳалоллигини кўрсатувчи қатор эпизодлар яратилган. Мана шулардан бири:

Хотин. Онасиз ахир, ўғилларингизни кўндирилинг. Бир оғиз гапга 15 минг олсангиз ёмонми?

Фармон. Хўп, кўндиришга ҳаракат қилиб кўраман. Ичкаридан ўғиллари чиқишади. Мана, шулар менинг ўғилларим.

Ўғиллар. Ассалому алайкум!

Фармон. Ҳаммаси мени ҳурмат қилишади. Ҳозир сўрайман. Болаларим!

Ўғиллар (қўлларини кўксига қўйиб). Лаббай, ойижон!

Фармон. Болаларим, сизларга ҳаром томоқ едирганманми?

Ўғиллар. Нима деяпсиз, ойижон?

Фармон. Шошманглар, сизларга ўғирлик қилгин, деб ўргатганманми?

Ўғиллар (қатъий). Йўқ.

Фармон. Мени бир гапимни икки қилганмисизлар?

Ўғиллар. Йўқ.

Фармон. Мен ўртага тушсам, пора оласизларми?

Асқар. Сиз ўртага тушмайсиз.

Фармон. Борди-ю, ўртага тушсам-чи?

Комил. Биз сизни иззат-ҳурмат қиламиз. Ҳамма айтган гапингизни бажарганмиз. Аммо бу илтимосингизни ўлсак ҳам бажармаймиз.

Фармон. Болажонларим!

Ўғиллар. Лаббай?

Фармон. Раҳмат сизларга! Раҳмат. Энди эшитинглар. Манави хотиннинг ўғри, муттаҳам ўғлини қамоқдан чиқаришимиз керак экан. Бунинг эвазига бу хотин бизга 15 минг сўм берар экан. 15 минг сўм-а...

Асқар (телефон трубкасини олиб). Рухсат этинг, ойи...

Фармон. Қўй, болам қўй, энди сизларга рухсат. Боринглар! (Ўғиллари чиқиб кетгач.) Энди меҳмон бизни кечирасиз. Сизни илтимосингизни бажара олмаймиз. Бошқа илтимос бўлганда майли эди. Мени Башорат келиним айтгандай: «Нима эксангиз, шуни ўрасиз». Энди боринг. Совғангизни ҳам олиб кетинг.

Бутун комедия шу ўқтам, болалари ва келинларига меҳрибон, ғамхўр она-қайнонанинг ўзи сезмайдиган, бироқ бошқалар кўзига ёмон кўринадиган қилиқларидан кулиш асосига қурилган. У қилиқлар ва сўзларнинг келиб чиқишига сабаблар: умр бўйи мамлакатнинг қашшоқликдан чиқмаганлиги, доим ҳукуматдан уй талаб қилувчи шаҳарлик оилалар рўйхатида минглаб кишиларнинг навбат кутиб туриши, объектив ва субъектив сабабларга кўра бир оз хасисликнинг борлиги, юқорида Аҳмад Донишдан келтирилган фикрлардаги ҳақиқат (қайнонанинг ўзини оиланинг ҳокими деб ҳисоблаш руҳи), Нигорагача келинларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини қаттиқ туриб талаб қилмай, муроса-мадора қилиб келганликлари ва ҳоказо.

Комик конфликт қайнона ва келинлар орасида юз беради. Бунга яқинда шу хонадонга келин бўлиб келган еттинчи келин Нигоранинг эрксеварлик туйғуси туртки бўлади. У одамни камситадиган қилиқларни ҳазм қилолмайди: келинларнинг ўз хоҳишларига қараб кийина олмасликлари, қайнонанинг бутун пулни улар қўлидан юлиб олиши, ҳатто жемпир ёки ичкийим олиш учун ҳам ўз маошини келтириб бериб, кейин қайнонага ялиниб пул сўраш кабиларга қарши чиқиб, овсинларига қаршилиқ қилиш намунасини кўрсатади. Нигора янгича тарбияланган — қисқа энгли, спорт кийимларини кийиш ва темир халқада ҳовли юзида машқ қилишни нормал ҳол деб ўйлайди. Мана шунда характерлар тўқнашуви юз беради.

Ф а р м о н. Вой шарманда. Вой беюз. Бу қанақаси? (Ўғилларига.) Қочларинг. Индамай қараб тургани уялмайсанми? (Ўзи ҳам юзини тўсади.) Кир уйга, кир деяпман!

Н и г о р а. Нима гуноҳ қилдим, ойижон?

Ф а р м о н. Ойи дема-е, юзсиз.

Ҳ а к и м. Ҳамма ёшлар ҳам шу-да, ойи.

Ф а р м о н. Сен аралашма. Сен докторман деб хотинларни ечинтириб, кўкрагига қулоғингни тутиб, бетинг қотиб кетган. Оппоқ билагидан ушлаб томир кўра бериб эдинг ўлиб кетган.

Фармонбиби XX асрда авж олган маънавий қадриятларнинг оёқ ости қилинишига қарши чиқади. У энг қимматли қадрият — шарм-ҳаёпи ҳимоя қилмоқчи. У фан-техника, савдо, спорт тараққиёти, халқаро алоқаларнинг мисли кўрилмаган даражада ривожланиши сабабли улар-

нинг ижобий томонлари билан бирга салбий томонлари ҳам борлиги оқибатида турмушимизга кириб келган янгиликларга кўника олмайди. Комедия тургунлик йилларида ёзилганлиги учун Фармонбиби нутқида диний сўз ва иборалар деярли йўқ. Агар асарини бу кунларда ёзса эди, Саид Аҳмад ўз қаҳрамони тилига «Ал ҳаё-ю минал ҳақ», «Ҳаёсизда вафо йўқ» каби оят ва сураларни киритган бўлар эди. Биз ёзувчини ёки Фармонбибини, ёхуд Нигорани қораламоқчи эмасмиз. Қайнона ҳам, келин ҳам ўз даврининг кишилари. Фармонбиби нутқида ҳаётдагидек айрим диний-ахлоқий иборалар бўлмаса-да, унинг руҳида бор. Биз бу комедиядаги тасвирлар реал эмас демоқчи бўлган айрим танқидчилар фикрига қўшилмаймиз. Саид Аҳмад воқеликка диалектик муносабатда бўлиб, мавжуд қарама-қаршиликларни реал тавсир қилганлигини мамнуният билан таъкидламоқчимиз. Дарҳақиқат, Нигорада гуноҳ йўқ. У шундай тарбия кўрган. Шунинг учун такроран гуноҳим нимада деб сўрайди:

Н и г о р а. Гуноҳим нима ахир?

Ф а р м о н. Шир яланғоч чиқа қолгин эди. Кийим киймай яланғоч юра қолгин.

С о т т и. Ҳозирги ёшларда уят борми, ойижон.

Ф а р м о н (Тўхтага). Эрмисан, нимасан? Хотининг акаларинг олдида яланғоч юрса ҳам этинг жимирламайдими-я. Аслида сени ўзингни худо урган. Опкир уйга. Этаги узунроқ кўйлак кийдир. Кўкраги ўлгирга ҳам бир нима ёпиб қўй.

Т ў х т а. Хўп, хўп, ойижон, ҳозир (Нигорага.) Уйга кира қолинг. Бошқа кўйлак кийиб олинг.

Н и г о р а (овозини борича). Вой, мен қанақа уйга келин бўлиб тушдим. Ўн саккизинчи асрга қайтиб кетдим-ку.

Ҳ а к и м. Келин ҳужумга ўтди.

Н и г о р а. Бу қайси хонлик замони. Қайси феодалнинг уйи?

А с қ а р. Ёмон бўлди. Келин сиёсий томондан оляпти.

Н и г о р а. Горкомга бораман. Арз қиламан. Тошкентдек шаҳри азимда бир феодал оила бор, текшириб чора кўринглар дейман.

А с қ а р. Бизга гап тегмаса гўрга эди.

Н и г о р а. Улар қулоқ солмаса телевизорга бориб, миниатюрачиларга илтимос қиламан, башарангларни кўрсатаман.

Фармон. Э, ҳой тирранча, мени ҳеч ким, ҳеч нарса қилолмади. Мен пенсионерман.

Нигора. Бўлмаса, социал-таъминот министрлигига бориб арз қиламан.

Фармон. Бор, ундан каттасига бормайсанми. Бор-э...

Нигора. Пенсиянгизни тўхтаттириб қўяман.

Ўринбой. Оббо, келини тушмагур, ёмон жойдан ушлади.

Маҳкам. Пул масаласи ойим учун жиддий масала. Қани, бу ёғи қандай кўчаркин.

Фармон (гап тополмай қийналиб туради. Зўрма-зўраки кулади). Сизлар нима қилиб томошабин бўлиб турибсизлар? Ишингизга жўнамайсизларми?

Асқар. Машина келсин.

Фармон. Э, машинанг ўлсин. Мунча имиллайди? (Нигорага). Вой, айланай, мендан хафа бўлдингми? Қўй, хафа бўлма. Қани юр-чи, иккаламиз ичкарига кириб бир муросага келиб олайлик. (Соттига). Сен юр! (Тўхтага) Сен қол!

Комил. Ойим таслим бўлаяпти.

Асқар. Бу бир тактика. Ойим арслонга ўхшаб иш тутадилар. Бир қадам орқага чекиниб туриб, сакраб ҳам-ла қиладилар.

Фармонбиби ўжар қайнона эмас, ўжар бўлганида шундай кичик даҳанаки жангдан катта жанг келиб чиқар эди. У оқила, ёш келин билан муроса қилиш кераклигига ақли етади.

Нигора ёш бўлишига қарамай сиёсий саводли, Фармонбиби жорий қилган тартибни қуллик деб атайди, муроса-мадорага бормайди. У оилада эр ва хотин, қайнона ва келиннинг тенглиги, мустақиллиги тарафдори, XX аср шундай ғоялар асри. У тадбиркор: оилани бузишга бормайди, овсинларини, қайин оғаларини ўз томонига оғдириб олиб, Фармонбибининг хунук қилиқларини спектакль қилиб ўзига кўрсатиш йўли билан унинг онгига таъсир қилишн, шу йўл билан оилада янги тартибни амалга оширади.

Саид Аҳмад бошқа персонажларни ҳам индивидуаллаштиришга эътибор берган. Меҳри — врач, ҳар гапда академик Иван Павловдан «цитата» келтирмоқчи бўлади, у мулойим табиат ва секин сўзлайди; тўнғич келин Башорат биринчи бўлиб Нигорага ён босади ва қайнонага сўз қайтаради. Халқ мақолларини кўп ишлатади.

Б а ш о р а т. «Юзга айтганнинг заҳри йўқ», «Оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним», қўйинг ойи. Зиқнализингиз жонимга теғди. Рўзгоримни бўлак қилиб беринг ё мени жавобимни беринг.

Ф а р м о н. Нима?

Б а ш о р а т. Кетаман.

Ф а р м о н. Қаёққа?

Б а ш о р а т. Ойимникига.

Ф а р м о н. Ёшинг эллиқдан ошиб қолган бўлса, ойинг неча ёшдалигини ўзиям билмаса. Сенга кўзи учиб тургандир. Борсанг танирмикан?

Албатта, барча персонажлар ўзига хос характер ва нутққа эга деб бўлмайди. Бу 3 пардалиқ театр саҳнасига мўлжалланган асар, унда ҳаммани чуқур кўрсатиш шарт ҳам эмас, мумкин ҳам эмас. Ҳар бир пьесада бўлганидек бу пьесада ҳам бош характерлар бор, ёрдамчи персонажлар бор. Эҳтимол бизда ҳам «Бойлар ҳам йиглайди», «Оддий Мария» каби оилавий муамолларга бағишланган кўп серияли телефильмлар яратилар. Унда ҳар бир персонаж қиёфаси ва тарихини бемалол кўрсатиш, характерини очиш мумкин бўлади. Адолат юзасидан айтганда бизда ҳам бу иш бошланган. Алишер Навоий, Заҳрирдип Муҳаммад Бобур ҳақидаги кўп серияли видеофильмлар бунга мисол бўла олади. Бироқ ҳозирча бундай фильмлар буюк аждодларимиз ҳаётига бағишланиб келмоқда. Турмуш «икир-чикир»ларига бағишланган икки, уч ва тўрт серияли («Баҳор қайтмайди», «Умид» каби видеофильмлар бор. Саҳна шароити ҳатто Фармонбибининг 41 набирасидан биттасини ҳам кўрсатишга имконият бермаган. «Келинлар қўзғолони» кинофильмида бу камчиликни тузатмоқчи бўлишган, аммо уни муваффақиятли чиққан деб бўлмайди. Бола диққатни бош сюжетдан четга тортади; Фармонбиби ролини ўйнаган актёр ўзини шунчалик жиддий тутадикки, фильм комедиялик руҳини деярли йўқотади.

Асар устида сўз юритганда Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри спектаклида иштирок қилган артистлар, хусусан Фармонбиби ролини жуда маҳорат билан бажарган Ўзбекистон халқ артисти Зайнаб Садриева кўз унгимизда гавдаланади. 1976—1983 йилларда бу спектаклда 500 марта ўйнаган Зайнаб Садриеванинг босиб ўтган ҳаёт йўли (болалиги ва ёшлигида кўп машаққатларни кўрганлиги), ўзбек халқи ҳаётини жуда яхши билганлиги ўз кучини кўрсатган. Унинг

сўзлаш оҳангида «Ўтган кунлар» романининг қаҳрамони Ўзбек оймга хос ўктамлик, «Аяжонларим» қаҳрамони Бўстонга хос қатъият, нутқидаги кесатиш, ҳазил оҳанги, салобатли гавдаси ва қиёфаси (юзидаги йирик холи) ўзгача аҳамият касб этади. У — пьесада ва сахнада чинакам ўзбек миллий характери.

Сотти характери ҳам қизиқарли бўлиб чиққан. Бу келин Фармонбининг ғайратли ёрдамчиси ва ҳамма нарсдан қайнонасини хабардор қилиб турувчи ахборотчиси. Овсинлари уни «шпион» десалар-да, у кўпам эътибор бермай, овсинларим ҳазил қилишади деб ўйлайди, ўз ишидан қолмайди. Давлат бошлиқлари катта давлатни аниқ маълумотларсиз идора қилолмаганларидек, катта оила бошлиғи Фармонбиби ҳам Сотти каби ахборотчиларсиз «генераллик» қилолмайди. Ҳаётда зарурат бўлмаса ҳеч нарса пайдо бўлмайди ва узоқ вақт яшай олмайди...

«Келинлар қўзғолони» пьесасининг композицияси ва сюжети унчалик мураккаб бўлмаса-да, юмористик кулги келтириб чиқарадиган бир қанча лавҳаларга эга. Радио мухбирининг келиши ва унинг репортаж олиши, Фармонбиби ва Соттининг келинлар ва ўғиллардан маошларини олиб, кирим ва чиқим дафтарларига ёзишлари, нотаниш хотиннинг келиб пора бермоқчи бўлганлиги, ўғиллар ва келинларга бир хил уй кийими тарқатилиши ниҳоят, хусусан кенжа келин Нигоранинг бадантарбия қилиб, қайнонанинг жиғига тегиши кабилар. Хусусан сахнада сахна (ўғилларнинг аёллар кийимларини кийиб томоша кўрсатишлари) ва бошқалар.

Сахнада сахна кўриниши Шекспирнинг «Ҳамлет»ида бор. Унда шаҳзода Ҳамлет отасининг арвоҳини кўриб, ундан қотиллар онаси ва амакиси эканликларини билгач, бу гапнинг тўғрилигини текшириш учун сайёр артистлар труппасидан фойдаланади. Улар орқали отасининг қулогига симоб қуйиб ўлдирган амакиси ва онасининг руҳий ҳолатларини кузатади, қотиллар шулар эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бироқ унда сахна ичида сахна фожиавий руҳни кучайтиради. Саид Аҳмаддаги сахна ичида сахна Фармонбибига ўз қиёфасини кўрсатиш орқали келинлари ва ўғилларига муносабатида замон талабларига жавоб бермайдиган томонлар борлигини билдириб, уни шу иллатлардан халос бўлишга хизмат қиладиган ҳазил-кулги муҳим роль ўйнайди.

Саид Аҳмаднинг комедия ёзинидаги маҳорати кўп жи-

ҳатдан асар тили устида ишлашига боғлиқ. Асар номи-дан бошлайлик.

Одатда, ҳаётда келин-қайнона ва ўғил-куёвларнинг конфликтлари «можаро», «жанжал», «уриш» деб юри-тилади. Саид Аҳмад сарлавҳага «қўзғолон» сўзини олиб чиқиб, шу билан асардаги воқеаларни бўрттириб кўрса-тади. Катта ижтимоий-сиёсий ҳодисалар номи бир оила, турмуш тортишувларига кўчирилиши билан ҳар қандай томошабин ёки китобхон диққатини ўзига тортади.

Кишиларга қўйилган номларда ҳам чуқур маъно бор. Фармонбиби марҳум эрини Азим шер дейди, одамлар унинг номига шерни қўшиб айтган эмишлар. Фармон-бибининг ўзини ямоқчи уста Боқи «генерал» деса, ма-ҳалла аҳли «маршал» дер экан. Келинлардан бирининг номи Сотти. Овсинлари уни «сотқин», «шпион» дейи-шади. Исми жисмига монанд тушган.

Бош қаҳрамон ва бошқа қатнашувчилар тилларида мажоз-истиора, кўчим, кўчма маъно англатувчи, қўзғай-диган сўз ва иборалар кўп:

«М а ъ м у р: Оббо сиз-эй. Доим шунақа с у в қ ў ш и л-м а г а н г а п л а р н и т о п а с и з»; «М а ҳ к а м. Ҳа, энди, акаси... Кўпни кўрганмиз-да. Зарур бўлган пайтда хоти-нига чап бериб, а р а қ д а н к л и з м а қ и л г а н л а р н и ҳам кўрганмиз»; «Ф а р м о н. Етти сўм ёз. Олтмиш ти-йинни ўзинг топасан. Олтита овсинингдан олсанг, олт-миш тийин бўлади. Улар ҳам фойдаланишади».

Қайнонанинг бу сўзида унинг хасислигини очиб бе-радиган ўзига хос муболаға бўлса, Уста Боқининг сўз-ларида мақтов ва хушомад оҳанги кучли: «Сизнинг тар-биянгиздан чиққан болаларнинг ҳаммасида с и ф а т б е л-г и с и б о р».

Яна Уста Боқи бундай дейди: «Ҳа, балли. Отам (гап марҳум Азим шер ҳақида боради — С. А.) раҳматлик фонуснинг ичига керасин қуймасдилар. Ароқ қуярдилар. Кўчаларда холироқ бурчакларда тўхтаб ф о н у с п л и-г и н и м и қ-м и қ қилиб сўрардилар. Кечалари бош кў-тариб, бир-икки пилик сўриб қуярдилар.

Ф а р м о н. Вой, қуриб кетсин. Нега оғзингиздан қў-ланса ҳид келади десам, жигарим касал дер эди. Томо-шабин саҳнадан бундай гапларни эшиётганда «Ҳаётда шундай одамлар бўлганми?» деб сўраб ўтирмайди, ижод-корларнинг тошган антиқа гапларидан беихтиёр кулади. Санъат асарида ёлгон йўқ, бадий тўқима, фантазия бор ва бўлиши керак.

Яна шундай мисоллардан:

«Сотти. Тайёрман ойижон. Калитни беринг.

Фармон (калитни беради). Уф, нима бало суртдинг? Сасиб кетибсан-ку?

Сотти. Тугмасини босса, повиллаб отиладиган атирдан сепаман деб, адашиб пашша ўлдирадиган «Аэрозол» ўлгирни сениб юборибман».

Ҳаким. Оилада шпион штати қисқартирилсин.

Тарихда қизиқ тасодифлар бўлади. Шундай тасодифлардан бири Ҳамза номли ўзбек давлат академик драма театрида юз берди. Бош режиссёр ва артистларнинг бир гуруҳи театр маъмурияти билан келиша олмай, ўзига хос «Артистлар қўзғолони» қилиб, бу театрдан чиқиб, собиқ «Ёш гвардия», ҳозирги Аброр Ҳидоятлов номли театрга ўтдилар. Қизиқ тасодиф шундаки, «Келинлар қўзғолони»да ўйнаган Зайнаб Садриева ва бошқа артистлар ўша «қўзғолончилар» бўлиб чиқдилар. Зайнаб Садриева «Келинлар қўзғолони»да ва унинг давоми бўлган «Фармонбиби аразлади» спектакларида минг мартадан зиёд ўйнаб, 76 ёшида оламдан кўз юмди. Телевизор тасмасига ёзиб олинган ва кўп марта кўрсатилган спектакль маданиятимиз олтин фондида сақланади ва вақти-вақти билан кўрсатилади. Кишилар кўриб, роҳатланиб куладилар ўзларидаги шунга ўхшаш камчиликлардан кулиб покланадилар.

«Келинлар қўзғолони» пьесасини жаҳоннинг бир қанча театрлари саҳнага қўйишди: Душанбе, Ашгабат, Алматы, Ўш, Хўжанд, Лаос, Син-Цзян ва бошқа театрлар саҳналарига қўйилиб, ўзбек маданияти ва санъати кўп миллионли томошабинларни мафтуп қилмоқда. Чинакам миллий ва умуминсоний маънавиятлар барқ уриб турган асарнинг тақдири шундай бахтли бўлади.

Асар ютуғи комедиянависни ижодий илҳомлантириб, ўша пьеса бош қаҳрамони иштирокида иккинчи комедия — «Фармонбиби аразлади»ни ёзишга илҳомлантирди. Бу асарни — Аброр Ҳидоятлов номидаги театр саҳналаштирган бўлса-да, унинг матни ойнома ёки бирон пьесалар тўпламида босилиб чиқмаганлиги учун таҳлил қилишдан сақландик.

Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони»дан кейин («Фармонбиби аразлади»дан олдин) ёзган ва Ҳамза номли ўзбек давлат академик драма театри томонидан саҳналаштирилган иккинчи комедияси «Кувё» (1986) бўлди. Унинг матни «Шарқ юлдузи»да босилиб чиқди

(Саид Аҳмад. «Кӯёв» (уч парда, уч кўринишли комедия), «Шарқ юлдузи» журнали, 1986, 1-сон, 67—95-бетлар).

Ижодкор, бунда энг ҳаётӣ, кўпчиликни қизиқтирадиган муаммо — кексайганда жуфтдан айрилган кишиларнинг маҳрам (ҳамхона)га муҳтож бўлиб қолишидир. Бу муаммода драма ҳам, трагедия ҳам, комедия ҳам яратиш мумкин. Бунда жанр ижодкорнинг услубига хос истеъдоди ўиналишига боғлиқ. Бу мавзуда М. Шайхзода трагедия, К. Яшин драма, Уйғун трагикомедия, А. Қаҳҳор сатирик комедия ёзишлари мумкин эди. Саид Аҳмад эса юмористик комедия ёзган. Бу муаммо жаҳондаги турли миллий драматургияда, замон руҳида ўз аксини тошганлиги маълум.

Ҳали XX аср 10-йилларида озарбайжон халқининг талантли фарзанди Узейир Ҳожибеков ўзининг «Аршин мол-олон» юмористик музикали комедиясида Султонбек ва Асқарнинг холаси роллари орқали ўз қарашларини акс эттирган эди. Султонбек фикрича, муносиб бева аёл топилса бўлгани, «Бир қаллақанд, уч сўм пул, бир мулла, вассалом» — никоҳ ўқилиб ёлғизлик кулфатидан қутулиш мумкин.

Бироқ «Аршин мол-олон»да бу муаммо пьеса спектаклининг бош мавзуи бўлмай, иккинчи даражалидир. Унда биринчи даражали мавзу Асқар каби ёш бўйдоқ савдогар йигитнинг «уйланишдан олдин бўлажак келинни кўриним шарт» деган қарорга келишидир.

Саид Аҳмаднинг «Кӯёв»ида кексаликда танмахрамлик бўлиш бош масаладир. Саид Аҳмад ўз миллати ҳаётини яхши билади. Унинг ўзи пьеса ёзилганда севикли завжасидан ажралиб, ёлғизлик изтиробларини бошидан кечираётган эди. Ўзи бошқа уйланмади, ёри ёди билан, набиралари бошини силаб янашга қарор қилди. Бироқ у ижодкор сифатида кўпчилик ёлғиз қолган кексалар бошига тушган муаммони бадий асарда акс эттиришни ўзининг ижодкорлик бурчи деб билди.

Комедиянависнинг маҳорати ҳам ҳаётӣ муаммони топишида, ҳам юмористик комедия қонуниятларига муносиб конфликт топа билишида, ҳам кулгили характерлар ярата билишида, ҳам ширали тилда кулги қўзғайдиган сўз, ибора, гапларни топиб ёзишида кўринади. Яна Саид Аҳмадни шундай нарсани ёзишга ундаган омил Ҳамза номли театрда Ўзбекистон халқ артисти Ғани Аъзамов каби ўзбек халқининг севикли артисти борлиги бўлган.

Пьеса ёзилиб саҳнага қўйилганидан 4—5 йил ўтгач, Ғани Аъзамов 80 ёшга тўлган 1989 йилда ёзувчи Саид Аҳмад ўз ижодкор оғаси, дўсти ва илҳомчиси Ғани Аъзамовни муборак ёши билан табриклар бундай ёзди: «Мен Ғани ака учун махсус «Қуёв» пьесасини ёздим. Асар қаҳрамонига «Ғанивой» ҳам деб ном бердим. Бу санъаткорнинг жами ижодий имкониятларини ишга солишни ният қилдим. Пьеса битгунча неча марталаб ўзига ўқиб бердим. Пьеса битиб, репетиция пайтларида ҳам у кишидан қутулмасдим. Манаву сўзга жиндек қўшинг, манаву сўзни калта қилиб беринг, деб туриб олаверди. Охири бир куни қўлига пьесани бериб, ўз ролингизни ўқинг, оғзингизга қараб гапларингизни тузатаман дедим. Яхшиям шунақа қилган эканмиз, ёзган гапларим унинг оғзидан бошқача, жонли, оҳангли, кулгили бўлиб чиқаверди. Шу тариқа Ғани образига жон бағишладик» (Саид Аҳмад. Кулги соҳрари «Совет Ўзбекистони» рўзномаси. 1989 йил, 26 август).

Пьесанинг бош қаҳрамони Ғанивой ўн бир йиллик беваликдан сўнг, қизлари, ўғил ва неваралари, келини бўлишига қарамай ўзини ёлғиз бир танмахрамга муҳтож сезгани ва уйланиш фикрига келгани, шу аҳволни атрофидагиларга билдириш учун аразлаган кайфиятда ўз кирини ўзи ювиши, уни дорга ёйиши атрофидагиларни ҳайратга солади. Бошда уни тушунмайдилар, кир ювишни тўхтатишни илтимос қиладилар. Бора-бора Ғанивойнинг аҳволини тушуниб, унга тарафдор бўлиб қоладилар. Пьеса қаҳрамонлари икки гуруҳга бўлинади: бир гуруҳ (Ғанивойнинг қадрдон дўсти Жўра, ўғли Қудрат, келини Раҳима, невараси Эркин) Ғанивой тарафига ўтиб, унинг уйланишини зарур, деб ҳисоблашади. Иккинчи гуруҳ (Ғанивойнинг кенжа қизи Назми ва катта қизи Баҳри) отанинг уйланишига қарши. Улар оналари руҳи чирқиллаб қолади, бўлажак ўғай она отамиз меросидан бизларни маҳрум қилади, деб ўйлаб қаршилиқ кўрсатишади. Комик конфликт шу икки гуруҳ ўртасида содир бўлади. Мурувват — бир томон, худбинлик — иккинчи томон.

Комедиянависнинг маҳорати яна ўзига хос феъл-атвор ва қарашга эга бўлган бадий типларни яратишидadir. Мана шу типларнинг фикр-ўйлари, хатти-ҳаракатларини чизишда асарнинг чуқур миллийлиги, ўзбек халқининг ҳалоллиги, тантилиги, эътиқодли ва одоблилиги,

юрагидаги шавқи-завқи кексаликда ҳам сўнмаслиги ўз ифодасини топган.

Ғанивой оддий чоллардан эмас. У лимон ўстириб жумҳуриятда, балки ундан ташқарида ҳам машҳур бўлган соҳибкор. Ёшлигида севган ҳам, яширинча суратларга ҳам тушган, Термизга бориб охиқона дамларни ҳам бошидан кечирган. Бироқ тақдир тақозоси билан маъшуқаларига қовушолмай, Обида деган камтар ўзбек қизига уйланиб фарзанд ва набиралар кўрган. Хотини ўлгач, 11 йил унинг руҳини шод қилиб келган. Бироқ шундай налла келдики, энди танмаҳрамга эга бўлмаса, қизғанчиқ қизлари қўлида хор-зор бўлиши мумкин. Шунинг учун муносиб бирон кекса аёлга уйланиб сўнгги йилларини биргаликда ўтказиш қарорига келади. Уни ўртоғи Жўра қўллаб-қувватлайди. Бошда ҳайратланган катта ўғли Қудрат ва келини Раҳима ҳам бу фикрга тарафдор бўлишади.

Драматургнинг яна бир катта ютуғи — бутун конфликтни таранг қиладиган эрка ва шаддод қиз Назми образининг яратилишидир. Назми худбин, отасини бошқа кампирга раво кўрмайди, доим кўз олдида онасидан қолган латта-путта кўринади. Ўзи уч марта турмушга чиққан... Отасига дуруст қарашмайди.

Комедиянавис ўзига хос топилмалар яратган. Бу — қизиқ деталлар ва манзаралар. Масалан, 1. Қир юваётган чол, дорга осилган кўйлак, иштон, пайпоқлар. Яна бу чол дағдаға қилиб тоғорани кўтариб автобус бекатига бораман, ҳамма кўрсин аҳволимни, деб болалари ва келинининг ор-номусини қўзғатади. 2. Уй чордоғидан невараси Эркин топган бойлам — лотин алифбосида ёзилган хатлар, Ғани ва Зумраднинг 45—50 йил бурун ишқий ёзишмалари ҳамда суратлари. 3. Хотин танлаш киниси. 4. Ғанининг гул ва шам кўтариб ўлган хотини қабрини зиёрат қилиш ва ундан уйланиш учун рухсат олишга бориши. 5. Хотин танлашнинг янги воситаси — совчи юбормай кампирларни меҳмонга чақириш баҳонасида керакли номзодни аниқлаш. 6. Ғанивой — шалвираган қария эмас, донишманд лимончи, хотин танлаш кунларида унинг Давлат мукофоти лауреати бўлиши.

«Кўёв» маъзи пуч, бир қоп ёнғоқ, бўлар-бўлмасга эзмалик қилувчи бекормонда чоллар ҳақидаги комедия эмас. Унда чуқур инсоний ҳис-туйғулар бор. Мисолларга мурожаат қилайлик. Ғанивой бир жуфт шам ва гул-

даста кўтариб шаҳарнинг кўчаларидан ўтади. Уни кўрганлар бадгумон бўладилар. Бу хабар қизлари Назми ва Баҳрига етади. Улар отамиз бирон кампир билан топишиб, қоронғу тушганда бирон дарахт остига бориб, шамни ёқиб, гулдастани «жононга» тақдим қилиб, ошиқмошиқ ўйнасалар керак, деб кесатадилар. Бироқ аҳвол бутунлай бошқача эди.

Ғани (уларнинг пичирлашаётганларига жаҳли чиқиб). Яна нима деб ивво қиляпсизлар. Мен бориб Обидагинамдан розилик олиб келдим. Ёлғиз қолдим, дедим. Яккамохов бўлиб қолдим, дедим. Келинларингга, куёвларингга майна бўлиб қолдим. Мени одам ўрнида кўрмай қўйишди, дедим. Ҳайҳотдек уйда битта ўзим арвоҳга ўхшаб тонг оттиряпман. Улиб қолсам, бир ҳафтадан кейин, сасиб кетганимдан кейин билишади, дедим. Мени кечир, бир танмаҳрам керак бўлиб қолди, дедим. Қариганда ётар-турарим бор, иссиғ-совуғим бор, дедим. Мана, қиш келяпти. Печканинг оловига тикилиб, тонг оттириш осонми? Қиш кечасидек узун кеча оламда бўлмайти. У ёққа юраман, бу ёққа юраман, дераза олдига келиб ўтираман. Кўчага чиқай, десам, совуқда қаёққа бораман. Мен тенги чоллар кампирининг бағрида орқасини қашлатиб ётипти. Қайси ковакка сиғаман, ўзинг айт, дедим. Мени ҳеч қайси ўртоғим меҳмонга чақирмай қўйди. Ҳаммаси мендан кампирини қизғанади. Тўйларига борганимда қайси жойга ўтирсам, ўртоқларим кампирини қўлтигидан кўтариб, бошқа ёққа бориб ўтиради. Янги йил кутгани қишлоқ ветеранлари пул йиғишиб, хотинлари билан клубда ўтириш қилишди. Мени айтишмади. Нега айтмадинглар, десам, хотини борларни айтдик, дейишди. Обида, энди розилик бер, бир бошимни икки қилай, дедим. Шундай қилиб, ойиларингни розилигини олиб келдим (78).

Бу — насрий лирика. Бу ижодкорнинг инсон руҳий ҳолатини жуда нафис ифода этишдаги маҳорати, қулгили ҳодисалар орасида ғамгин танаффус. Миллий руҳнинг реал ишъикоси.

«Куёв» комедиясининг жозибасини орттирадиган воқеа ёзувчининг ўзбек тили хазинасидан, хусусан жонли тилдан, Тошкент шевасининг бой заҳирасидан усталик билан фойдаланишида. Ҳазил, пичинг, кесатиш, муболағали иборалар, бошқа тилларга таржима қилиш қийин бўлган, бироқ ўзбек тилининг сержилолигини намоён қиладиган сўз, ибора ва диалоглардир. Айримла-

рини келтирамиз. Уларни бир-биридан ажратиш учун тартиб рақамлардан фойдаланамиз.

1. «Раҳима... Чойнак-пиёла у ёқда турсин, қозонни ҳам совунда ювади». 2. «Раҳима... Сизга ёлғон, менга чин, сигир соққанда куёвининг арағини пахтага томизиб, елинини артади». 3. «Баҳри... Дадам қулупнай еб, кетидан хом сут ичиб, касал бўлганларида қулларига сен ярадингми, мен ярадимми? 4. Ошиқона хатнинг охири:

«Бу оламдан кўзим юмсам,
Ғанининг дастидан, денглар...»

5. «Раҳима. «Унақа деманг. Дадамнинг кўзларида меҳригёлари бор. Хотин кишига бир қарасалар, ўқ теккан каптардек таппа-таппа йиқилаверади. Яхшилаб тикилсалар, хотин зоти борки, илон авраган қуёндек эсанкирайди қолади». 6. «Қудрат. Ҳаммомдан қип-қизил бўлиб, буғланиб чиқаётган хотинларни кўриб, сал бўлса ҳам хуморлари босилади». 7. «Ғани. Саратонда эрингни ёнига бориб бўлмайди. Ундан сасиган тухум ҳиди келади». 8. «Назми. Бўлмайди, сочидан сузма халтанинг ҳиди келади». Раҳима. Уни ундоқ, буни бундоқ деяверманг-да. Бошидан сузма халтанинг ҳиди келиши сочини қатиқлаб ювганидан. Эрга тегса, ҳар куви ювинади. Ҳиди қолмайди». 9. «Назми. Войдод! Аям раҳматлик дадамни шу хотин билан тегирмоннинг орқасида ушлаб олганлар!

Ғани. Оғзингга қараб гапир. Лоторея текшираётган эдик.

Назми. Лотореяни тегирмон орқасида, қоронғу тушганда текширадимми?

Ғани. Тегирмон деразасидан ёруғ тушиб турган эди.

Қудрат. Ун гарди ўтириб қолган тегирмон деразасидан ёруғ тушадими. Бўладиган гапни айтсангиз-чи, дада. 10. «Назми. Билиб қўйинглар, холажонлар. Мана шу қурумсоқ чол хотин олмоқчи. Тегманглар, асло тега кўрманглар унга. Сил қилиб, туберкулоз қилиб, рак қилиб, импай қилиб ўлдиради сизларни».

Ҳар қандай олтин узукдан ёқут, феруза ёки олмос кўзни олиб ташлаб бармоққа тақсангиз, жуда хунук кўринганидек, Саид Аҳмад комедиясидан шундай рангдор бадиий ибораларни олиб ташласангиз комедия ҳам хунук кўринади.

«Куёв» ўзбек комедиянавислигининг 80-йилларда қўлга киритган улкан ютуғидир.

* *

*

Китобчага «Хулоса» ёзишни лозим кўрмадик, китобхонлар эҳтиёжларига кўра тасниф ва таҳлиллардан ўзларига керакли хулосаларни чиқариб олишлари мумкин.

20-йилларнинг иккинчи ярми, 30-йилларнинг бошида ўзбек театри ҳаваскорлик босқичидан ўсиб, мутахассис театр сифатида шакллангач, кулги-фарс жанридаги кичик пьесаларни сахнага қўйишни ўзига эп кўрмай қўйди. 30-йиллар бошидан бизнинг кунларгача ёзилган бир пардали комедиялар кулги-фарс жанри учун хос бўлган сюжетларни тўқиб руҳидан узоқлашди. Ўрта ва олий ўқув юртлари, туманлардаги маданият уйлари қошидаги бадий ҳаваскорлик тўғараклари бир нардали комедияларни кўрсатиб келмоқдалар. Уларнинг бир қисми пьесалар тўпламлари ёки журналларда босилган. Масалан, Ғафур Ғуломнинг «Қайда бахт?», Музаффар Муҳамедовнинг «Роҳатой», Собир Абдулланинг «Сирли тандир», Шукур Саъдулланинг «Ҳаёт», Баҳром Раҳмоновнинг «Ўзи бошқа-ю, сўзи бошқа» ва ҳоказолар.

Ўзбек комедияларини жанр жиҳатидан тасниф қилиш ва уларни ҳозирги замон мавқеида ёзилган тарихий шароитини кўзда тутиб таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эдик. Бу вазифани нечоғли ўринлата олганимизни китобхонлар ҳукмига ҳавола қиламиз. Бундаги фикрлар баҳс-мунозаралидир, камчиликлардан холи эмас, ҳақиқат холис илмий баҳсда равшанлашади.

Қўлингиздаги бу тадқиқот ёшларга маънавий-бадий меросимиз ҳақида, ўзбек комедиянавислиги қўлга киритган ютуқлар, объектив ҳамда субъектив сабабларга кўра йўл қўйилган хато-камчиликлар хусусида маълумот берса, муаллиф ўз вазифасини бажарган бўлади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
КУЛГИ — ФАРС ЖАНРИ	13
ҲАЖВИЙ КОМЕДИЯЛАР	46
ЮМОРИСТИК КОМЕДИЯЛАР	107

Саид Алиев

УЗБЕКСКИЕ КОМЕДИИ

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон»—1997,
700129, Тошкент, Навои, 30

Бадий муҳаррир *Х. Меҳмонов*
Техник муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳиҳ *М. Йўлдошева*

Терришга берилди 06.01.97. Босишга рухсат этилди 20.02.97. Бичими 84×108^{1/32}. «Обык. нов.» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли бос. т. 7,56. Напр. т. 8,31. Нухаси 2000. Буюртма № 805. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Напр № 222—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129. Тошкент, Навоий, 30.